

DIE BaROLONG VAN THABA'NCHU, O.V.S.:
'N STUDIE VAN KULTUURVERANDERING.

deur

G.M.K. SCHÜLER

Proefskrif goedgekeur vir die graad van
Doktor in die Wysbegeerte aan die
Universiteit van Stellenbosch

PROMOTOR: Prof. N.J.J. Olivier

Februarie 1967

I N H O U D S O P G A W EVOORWOORDDEEL IGESKIEDKUNDIGE AGTERGROND
VAN DIE ROLONG-SELEKA
VAN THABA'NCHUHOOFSTUK I.BLADSY

1. INLEIDING	1-3
2. Doel en Omvang van Studie	3-4
3. Metode van Onderzoek	4-7
4. Opmerking	7-8

HOOFSTUK II.DIE ETNIESE VERBAND VAN DIE
ROLONG-SELEKA, HUL TREKBE-
WEGINGS EN GESKIEDENIS

1. Etniese Verband	10-13
2. Taalkundige Indeling	13-15
3. Geskiedenis van die Rolong-Seleka vòòr en ná Vestiging te Thaba'Nchu	15-67
Die BaRratlou	22-24
Die Ratshidi	24
Die BaRrapulana	24-25
Die BaSeleka	25-67

HOOFSTUK III.DIE BANTOEGERIED VAN
THABA'NCHU

1. Inleiding	68-69
2. Geografiese Kenmerke	69-73
3. Bevolkingsamestelling	73-76
4. Etniese Verdeling van die Bantoebevolking	76-83
5. Administratiewe Beheer	85-100
(a) Agtergrond van Tradisionele Beheer	85-89
(b) Totstandkoming van die Bantoegebied Thaba'Nchu en Administratiewe Beheer	89-94
(c) Die Bantoeestamowerheid	94-100
6. Slotopmerking	100-103

DEEL IIBLADSYSOSIALE KULTUURVERANDERINGEHOOFSTUK IV.DIE TRADISIONELE WOONWYSE
EN HUIDIGE PATROON

1. Algemene Aanleg	105-110
2. Toekenning van Grond en Aanleg van 'n Stat	110-121
3. Doktering van Perseel	122
4. Boumateriaal, Werkverdeling, Hutvorm	123-127
5. Huidige Wonings	127-133
6. Bewerking van Persele	133-135
7. Buitegeboue	136
8. Openbare Geboue en Terreine	136-138
9. Samestelling van Inwoners van Hut/Huis	138-144

HOOFSTUK V.HUWELIKSLUITING BY DIE ROLONG

1. Algemene Agtergrond	145-152
2. Huweliksrypheid	152-154
3. Verwantskaprestriksies	154-158
4. Keuse van 'n Huweliksmaat	158-162
5. Verlowing	162-167
6. Go Ralala	167-169
7. Oordrag van Bogadi	169-178
8. Kapteinshuwelike	178-180
9. Vroeëre Huwelikslewe	181-193
10. Huwelikslewe onder huidige Omstandighede	193-200
11. Ontbinding van die Huwelik	201-205

HOOFSTUK VI.SWANGERSKAP EN KINDERGEBOORTE

1. Die Belangrikheid van Kinders	206-210
2. Gewoontes en Gebruike Gedurende Swangerskap	210-214
3. Voorbereidings vir Bevalling	215
4. Bevalling	215-217
5. Afsonderingsperiode	217-221
6. Name van Kinders	222
7. Vrugafdrying en Abnormale Geboortes	222-224
8. Aangenome Kinders	224-225

HOOFSTUK VII.OPVOEDING EN ONDERWYS

1. Inlywing van Kinders in die Tradisionele Stamlewe	226-234
2. Die Huidige Patroon	234-239

BLADSY

3. Moderne Jeugopleiding	239-253
4. Slotopmerking	253-256

HOOFSTUK VIII.

KERKLIKE AKTIWITEITE EN
MAATSKAPLIKE DIENSTE

1. Sendingaksie onder die Rolong	257-261
2. Die Invloed van die Kerk	262-264
3. Begrafnisseremonies en -Ritueel	264-272
4. Die Invloed van Kerklike Aktiwiteite	272-276
(a) Biduurgroepe	275
(b) Vroue-organisasies	275
(c) Organisasies vir Mans	276
(d) Jeugorganisasies	276
5. Maatskaplike Dienste	277-278
(a) Bartimeaskool vir Doves en Blindes	277
(b) Boiketlong (Tehuis vir Oues)	277
(c) Pensioene en Toelaes	278
6. Mediese Versorging	278-282
(a) Tradisionele Beskouinge	278-281
(b) Huidige Mediese Dienste	281-282
7. Slotopmerking	282-283

DEEL III

EKONOMIESE ORGANISASIE
EN AKTIWITEITE

HOOFSTUK IX.

DIE VEETEELTBEDRYF

1. Die Belangrikheid van Lewende Hawe	284-287
2. Wyse van Verkryging en Besitreg	287-297
(a) Mafisa-gebruik	287-288
(b) Erf van Beeste	288-291
(c) Beeste as Geskenke	291
(d) Bogadi	292
(e) Dienslewering	292-293

BLADSY

(f) Skadevergoeding	293-294
(g) Ruilhandel	294
(h) Natuurlike Aanwas	294-297
3. Versorging van Beeste	297-310
(a) Bou en Gebruik van die Beeskraal	297-299
(b) Name, Kleure en Merk van Beeste	299-301
(c) Weiding en Watervoorsiening	301-305
(d) Omheining en Veldbeheer	305-307
(e) Kennis en Bestryding van Veesiektes	307-308
(f) Veeverbetering	308-310
4. Kleinvee	310-311
5. Varke en Pluimvee	311
6. Huidige Veebesit	311-317
(a) Statistiese Gegewens	314-317
7. Ekonomiese Betekenis van Veeboerdery	317-322

HOOFSTUK X.

DIE LANDBOU- EN
VERSAMELBEDRYWE

1. Inleiding	324-325
2. Keuse van Landbougrond	325-326
3. Toekenning van Landbougrond	326-333
4. Produkte, Gewasse en Inkomste uit Akkerbou	333-337
5. (a) Landboumetodes en Werkverdeling	337-343
(b) Landbougereedskap	344-346
6. Beskerming van Lande.....	346-349
7. Oes en Berging van Produkte	349-354
8. (a) Versamelbedryf en Tuisnywerhede	354-355
(b) Vervaardiging van Gebruiksvoorwerpe	355-362
9. Jag en Jagmetodes	362-364
10. Voedsel en Eetgewoontes	364-366
11. Geregte	366-377
(a) Geregte van Mieliemeel	367-369
(b) Geregte van Heel Mielies	369-370
(c) Koringgeregte	371-373
(d) Geregte en Gebruike van Melk	373-374
(e) Vleis	374-375
(f) Groente (Morogo)	375-376
(g) Veldvrugte, Bol- en Wortelsoorte	376-377
12. Voorbereiding van Voedsel	377-378
13. Eetgewoontes	378-380
14. Slotopmerking	380-381

HOOFSTUK XI.DIE VERANDERENDE EKONOMIESE
PATROON

1. Kombinasie van Bedryfsvorme	382-389
2. Handel	389-393
3. Migrasie-arbeid	393-399
4. Rekrutering van Migrasie-arbeiders	399-403
(a) Arbeidsburo	399-402
(b) Rekrutering deur N.R.C.	402-403
5. Slotopmerking	403-404

HOOFSTUK XII.SLOT EN GEVOLGTREKKINGS

405-407

<u>BIBLIOGRAFIE</u>	408-411
---------------------------	---------

KAARTE

1. <u>Distribution of the Principal Tswana Tribes</u>	9
(Met erkenning aan prof. I. Schapera)	
2. <u>Trekbeweging van die BaRolong na Thaba'Nchu</u>	27
(Soos gewysig: met erkenning aan S.M. Molema)	
3. <u>Voortrekkers in Omgewing van Thaba'Nchu (1837)</u>	45
(Soos gewysig: met erkenning aan prof. C.J. Uys en mnr. P. Steytler)	
4. <u>Distrik - Thaba'Nchu</u>	71
5. <u>Bantoegebiede - Thaba'Nchu</u>	84

GRAFIEKE EN DIAGRAMME

1. Versierings op Huismure	129
2. Verspreiding van Grootvee-Eenhede	318

FOTO'S

Bladsy: 65 : 104 : 120 : 134 : 137 : 323.

LYS VAN TABELLETABELBLADSY

I	Bantoebevolking van die Distrik van Thaba'Nchu, 1904-1960	73
II	Bevolking Landdrosdistrik Thaba'Nchu, O.V.S. Sensus 1960	74
III	Etniese Samestelling van Bantoebevolking Woonagtig in 20 Lokasies van die Bantoegebied van Thaba'Nchu	77
IV	Etniese Verdeling van Huishoudingshoofde Volgens Huistaal	78
V	Geboorteplek van Huishoudingshoofde	80
VI	Duur van Verblyf van Huishoudingshoofde in Thaba'Nchu-Bantoegebied	80
VII	Etniese Verspreiding van Huishoudingshoofde oor 20 Lokasies van Die Thaba'Nchu-Bantoegebied ...	82
VIII	Samestelling van Huishoudings	140
IX	Geslag en Huwelikstaat van Huishoudingshoofde .	141
X	Aantal Persone per Huishouding	142
XI	Ouderdom van Vrouens van Huishoudingshoofde en Vroulike Huishoudingshoofde by eerste Huwelik .	153
XII	Vrugbaarheid van Rolongvrouens	210
XIII	Aantal Leerlinge Strydom-Gedenkskool (1964) Volgens Kursusse, Moedertaal en Geslag	245
XIV	Aantal Onderwysers en Leerlinge per Skool (Maart 1964)	250
XV	Kerklidmaatskap van Huishoudingshoofde volgens Kerkgenootskap	261
XVI	Frekwensiedistribusie van Vee onder Huishoudingshoofde	315

<u>TABEL</u>	<u>BLADSY</u>
XVII Gemiddelde Aantal vee in besit per Huishoudingshoof	316
XVIII Verspreiding van Grootvee-eenhede onder Veebesitters	317
XIX Veebesitters en Landbouers	319
XX Waarde van Lewende Hawe Verkoop en Produkte Verbruik	321
XXI Produksie en Gewasse 1963	335
XXII Landbouproduksie van 100 Gemengde Bantoeboerdery-Eenhede	335
XXIII Netto-Waarde van Produksie van Gewasse van 100 Bantoeboerdery-Eenhede	337
XXIV Landbougereedskap in Besit per 100 Bantoeboerdery-Eenhede	345
XXV Landbou en Veeteelt in Kombinasie met ander Beroepe en Bedrywe	384
XXVI Beroepe en Bedrywe van Huishoudingshoofde sonder Vee of Grond	388
XXVII Aantal Migrasie-arbeiders per Huishouding Buite Thaba'Nchu Werkzaam	395
XXVIII Tydperk van Afwesigheid van Migrasie-arbeiders ..	396
XXIX Aantal Migrasie-arbeiders wat tot Inkomste van Gesinslede in Bantoegebied Bydra	398
XXX Plasing van Migrasie-arbeiders deur Distriks-arbeidsburo, Thaba'Nchu, 1963	400
XXXI Plasing van Migrasie-arbeiders in Belangrikste Bedrywe deur Distriksarbeidsburo, Thaba'Nchu	401

GENEALOGIE

Genealogie van Rolong-Seleka Opperhoofde	67
--	----

V O O R W O O R D

Die Bantoegebied van Thaba'Nchu, geleë in die Oranje-Vrystaat, word o.a. bewoon deur 'n vertakking van die Barolongstam, bekend as die Barolong-Seleka, wat oorspronklik van Betsjoeanaland en Noord-Kaapland afkomstig is. Volkekundig is hulle nog nie nagevors nie en met hierdie studie word gepoog om dié leemte tot 'n mate aan te vul.

Oor 'n periode van ses jaar het ek van tyd tot tyd in die gebied vertoef. By wyse van vergelyking van die Barolong-Seleka se tradisionele verlede met hulle huidige lewensaard, word beoog om 'n beeld van die kultuurverandering wat by hierdie stam oor 'n periode van ongeveer 150 jaar plaasgevind het, te gee.

Aan alle persone en instansies wat my gedurende die ondersoek gehelp, met raad bedien en baie ure van hulle tyd opgeoffer het, my opregte dank. In die besonder is ek baie dank verskuldig aan: mnr. C.J.N. Welman, Bantoesakekommissaris van Thaba'Nchu, vir sy hulp en vriendskap; prof. N.J.J. Olivier vir sy besondere belangstelling en advies; die Departement van Aardrykskunde van die Universiteit van Stellenbosch vir hulp met kaarte; die talryke Bantoe-informante sonder wie se hulp en geduld hierdie studie nie moontlik sou gewees het nie.

Die skrywer spreek ook graag sy opregte dank en waardering uit teenoor die Nasionale Raad vir Sosiale Navorsing vir sy finansiële steun met die hulp waarvan hierdie ondersoek uitgevoer is.

'n Besondere woord van waardering aan my vrou vir haar onvermoeide aansporing en vir die taalkundige nasien van die manuskrip.

G.M.K. Schüler

Stellenbosch
Februarie 1965

D E E L I

GESKIEDKUNDIGE AGTERGROND

VAN DIE ROLONG-SELEKA

VAN THABA'NCHU

HOOFSTUK I

1. INLEIDING

In 'n skilderagtige omgewing van die Oranje-Vrystaat, veertig myl van Bloemfontein en halfpad tussen Bloemfontein en Maseru, lê die klein dorpie Thaba'Nchu aan die voet van die „swart berg“, Thaba'Nchu, so deur die Rolong genoem, omdat die berg deur 'n groot hoeveelheid verskillende inheemse bosse begroei is en op 'n afstand „swart“ vertoon.

Hierdie berg, 7,018 vt. bo seespieël, een van die hoogstes van die Oranje-Vrystaat, domineer die hele distrik. Dit is nie alleen 'n interessante geografiese afwisseling van die vlaktes van hierdie provinsie nie, maar kan ook met reg as 'n belangrike geskiedkundige baken van Suid-Afrika in die algemeen en van die Oranje-Vrystaat in die besonder beskou word. Reeds meer as 'n eeu gelede het blank en Bantoe hier ontmoet en deur wedersydse begrip en hulpvaardigheid in harmonie begin saamleef.

Die blankes en die Bantoe wat hulle hier gedurende die dertiger jare van die negentiende eeu gevestig het, was in meer as een opsig op mekaar se hulp en bystand aangewese. Aan die een kant het die Rolong in 1833 deur bemiddeling van Wesleyaanse sendelinge na baie jare van omswerwing, hongersnood en ontbering vanuit Betsjoeanaland getrek en kon hulle hier uiteindelik rus en vrede vind, en aan die ander kant kon die Voortrekkers in 1835, nadat hulle die Oranjerivier oorgesteek het, ook aan die voet van die Thaba'Nchu-berg verpoos en 'n nuwe lewe begin.

Albei bevolkingsgroepe was deur omswerwing en ontbering in 'n toestand van uitputting en 'n behoefte aan rus en vreedsame

langsmekaar-woon was vir beide partye 'n lewensnoodsaaklikheid.

Vanaf 1835 met die aankoms van die Voortrekkers en die vestiging van die Rolong deur bemiddeling van 'n paar Wesleyaanse sendelinge in die huidige gebied van Thaba'Nchu, begin dus vir die Oranje-Vrystaat 'n nuwe geskiedkundige fase waar blank en Bantoe langsmekaar gevestig raak.

Vanuit 'n volkekundige oogpunt is hierdie kontak en veral die omstandighede waaronder dit geskied het, van besondere betekenis. Die stameenheid van die Rolong was ten gevolge van hulle omswerwinge feitlik ontwrig en die heropbou van 'n soliede stamstruktuur was 'n absolute noodsaaklikheid ten einde verdere verbrokkeling en moontlik selfs algehele uitwissing van die stam te voorkom. Die heropbou van 'n nuwe stameenheid het geleidelik vorm aangeneem en die invloed wat sedertdien van die kant van blanke sendelinge en boere uitgegaan het, veral op kerk- en onderwysgebied, het veel daartoe bygedra dat hulle nie slegs in uiterlike vorme nie, maar ook innerlik, kultuurpsigologiese veranderinge ondergaan het wat hulle in baie opsigte van hul mede-Bantoe in ander dele van Suid-Afrika onderskei.

Naas die invloed wat van blanke kant deur 'n doelgerigte kerk-, onderwys- en administratiewe beleid op die Rolong uitgegaan het, was hulle ook nog onderhewig aan kultuurinvloede van die Sotho van Basoetoland. 'n Aansienlike aantal Sotho was reeds ten tye van die aankoms van die Rolong in die omgewing van die Thaba'Nchu-gebied gevestig en uit die staanspoor was dit onvermydelik dat kulturele wisselwerking tussen hierdie twee volksgroepe sou plaasvind. Daarbenewens was die Rolong gedurende hulle lang en besonder bewoë geskiedenis ook vergesel deur mense behorende tot ander stamgroepe wat

die heropbou van 'n geordende en stabiele Rolongstamstruktuur aansienlik bemoeilik het. Met verloop van jare het 'n verdere insypeling van verskillende etniese groepe plaasgevind sodat die huidige samestelling van die Bantoebevolking van die distrik van Thaba'Nchu baie heterogeen is.

Dit lê voor die hand dat as gevolg van besondere geskiedkundige omstandighede, in hierdie gebied gaandeweg 'n kultuurpatroon ontwikkel het wat enigsins uniek in Suid-Afrika is. Aan die een kant het ons te doen met 'n groep Rolong wat reeds meer as 'n eeu afgesny is van hulle volksgenote in Noord-Wes-Kaapland en Betsjoeanaland, en aan die ander kant met 'n steeds toenemende Sothobevolking wat 'n botsing van belange in die hand werk en die handhawing van 'n Rolongkultuur in die toekoms meer en meer sal bemoeilik.

2. DOEL EN OMVANG VAN STUDIE

Met hierdie ondersoek word veral gepoog om 'n uiteensetting te gee van die huidige sosiaal-ekonomiese kultuurpatroon van die Rolong-Seleka in die distrik van Thaba'Nchu. In die lig van hulle besondere omstandighede word onder andere 'n uiteensetting gegee van: (a) die aanleidende oorsake van hulle vestiging te Thaba'Nchu; (b) die tradisionele kultuur van hierdie stam vóór en tydens hulle vestiging in hulle huidige woongebied in soverre dit uit beskikbare bronne en deur middel van ondervraging van segspersone vasgestel kon word; (c) in hoeverre tradisionele lewenswyse behoue gebly het en (d) in welke opsigte en tot watter mate kultuurver-

andering plaasgevind het en watter faktore en tendense vir hierdie kultuurverandering verantwoordelik was.

3. METODE VAN ONDERSOEK

Ten einde te kon bepaal wat die aanleidende oorsake vir die Rolong se trekbeweging na hulle huidige tuisgebied by Thaba'Nchu was en in hoeverre hulle teenswoordige sosiaal-ekonomiese struktuur uit die vroeëre tradisionele sisteem gegroei het, was dit noodsaaklik om veral gebruik te maak van beskikbare bronnemateriaal wat deur sendelinge en reisigers van daardie tyd gepubliseer is. Leemtes en onduidelikhede is deur ondervraging van segspersone aangevul. In hierdie verband moet egter daarop gewys word dat die geskiedskrywing van hierdie stam nog baie leemtes vertoon en dat die Rolong self aangaande hulle geskiedenis 'n groot mate van onkunde en onsekerheid aan die dag lê.

Met betrekking tot die insameling van besonderhede aangaande tradisionele kultuur, is ook, naas gebruikmaking van bestaande literatuur, 'n groot aantal informante geraadpleeg wat in verskillende dele van die distrik van Thaba'Nchu woonagtig is. Inligting aangaande tradisionele kultuuraspekte is uit die aard van die saak van ouer lede van die Rolongstam ingewin omdat hulle in die reël beter op hoogte van sake is as lede van die jonger geslag. Met die keuring van geskikte informante het die waarnemende Kaptein W.Z. Fenyang (tans oorlede) baie gehelp deur die betrokke persone aan my voor te stel en die doel van die ondersoek aan hulle te verduidelik. Deur sy bemiddeling is goeie samewerking van segspersone

verkry. Daarbenewens het ek ook geleentheid gehad om alle Raadslede van die gebied tydens 'n stamowerheidsvergadering toe te spreek en kon ek die doel en omvang van die ondersoek aan hulle verduidelik. Hierdie Raadslede het weer op hulle beurt persone in die verskillende lokasies ingelig en 'n beroep op samewerking gedoen. Gevolglik is oor die algemeen min onwilligheid en wantroue ondervind.

Dit is nie moontlik om die name van alle informante hier te noem nie, maar ek wil graag in die besonder my opregte dank en waardering uitspreek teenoor die volgende segspersone vir hulle hulp en waardevolle inligting: Waarnemende Kaptein Walter Fenyang, Naomi Keikelame, Senaaye Keikelame, Jacob Sebatha, Modise Otsile, Martha Shuping, Ernest Mojanaga (tolk), Beryl Mojanaga, Elizabeth Loeto, Joseph Sethoba en Ernest Modiaotla. Alle gegewens wat genoemde persone verstrek het, is met ander informante gekontroleer om, sover moontlik, absolute juistheid te verseker. Ook deur persoonlike waarneming en deur toevallige gesprekke aan te knoop met persone met wie daaglik in aanraking gekom is in hulle huise of op die landerye, is waardevolle inligting ingewin en insae verkry in die menigvuldigheid van hulle lewensbestaan, probleme en opvattinge.

Besonderhede aangaande huidige sosiaal-ekonomiese tendense is verder deur middel van 'n omvangryke vraelys ingesamel. Primêr bestaan hierdie gegewens uit vier aspekte:

(1) Persoonlike gegewens van elke gesinslid wat o.a. die volgende insluit: geboorteplek, ouderdom, geslag, huwelikstaat, kerk-

verband, opvoedkundige kwalifikasies, bogadi, vrugbaarheidsgegewens, verwantskap tot hoof van die gesin of huishouding, etniese verband ens.;

(ii) Ekonomiese gegewens aangaande die landbou- en veeteelt-bedrywe en -produksie, beoefening van ander beroepe en inkomste uit verskillende bronne;

(iii) Gegewens oor migrasie-arbeid, algemene afwesigheid van gesinslede en probleme in hierdie verband;

(iv) Gegewens van algemene aard oor behuising, grondbesit, opvoeding en onderwys.

Met die voltooiing van die vraelyste was ek genoodsaak om die dienste van ses Bantoeonderwysers en -onderwyseresse te verkry. Aangesien meer as 500 sulke vraelyste van meer as 500 huiseenhede ingevul moes word wat ongeveer 11% van die Bantoebevolking verteenwoordig, sou dit 'n onbegonne taak gewees het om hierdie werk sonder hulp te doen. Die indiensneming van hierdie akademies goedgekwalifiseerde persone het ook die voordeel ingehou dat hulle in baie gevalle intieme kennis van familie-omstandighede gehad het, naas besondere kennis in sake algemene ekonomiese en sosiale omstandighede van die gebied.

Alvorens met die opname begin is, is die opnemers behoorlik opgelei en die werk van elkeen deur myself deur middel van steekproewe gekontroleer. Om noukeurigheid te verseker, het geen opnemer ooit afsonderlik gewerk nie, en was eksel self te alle tye byderhand om met die interpretasie van gegewens te help wanneer omstandighede dit vereis het. Die steekproef is nie toevallig getrek nie, maar, af-

hangende van die geskatte totale bevolking van elke woongebied (lokasie), is van elke derde, vierde of vyfde huiseenheid die nodige inligting ingewin. Deur in elke lokasie 'n reeks steekproefopnames te doen, is ek oortuig daarvan dat die opname van die gebied so verteenwoordigend as moontlik is, en dat die statistiese gegewens 'n getroue weergawe gee en verteenwoordigend is vir die hele Bantoegebied van Thaba'Nchu.

Naas die gegewens wat van Rolongsegspersone verkry is, moet hier ook veral melding gemaak word van die besondere hulp en bystand wat ek van mnr. C.J.N. Welman, Bantoesakekommissaris van Thaba'Nchu, en lede van sy personeel ontvang het. Toegang tot departementele lêers het in 'n baie groot mate daartoe bygedra om aan my 'n duidelike beeld van algemene toestande in die gebied te gee en verdere toeligting en verduideliking deur mnr. Welman het vir my baie probleme opgelos, wat ten seerste waardeer word. Alle gegewens wat betrekking het op die totstandkoming van die reservaat, statistiese inligting oor bevolking, ekonomiese aktiwiteite, behuising, opvoeding en onderwys, maatskaplike dienste en algemene ontwikkeling is verkry uit die lêers van die Bantoesakekommissaris, die kantoor van die Rolong Stamowerheid, opvoedkundige, kerklike en ander instansies en deur persoonlike ondersoek.

4. OPMERKING

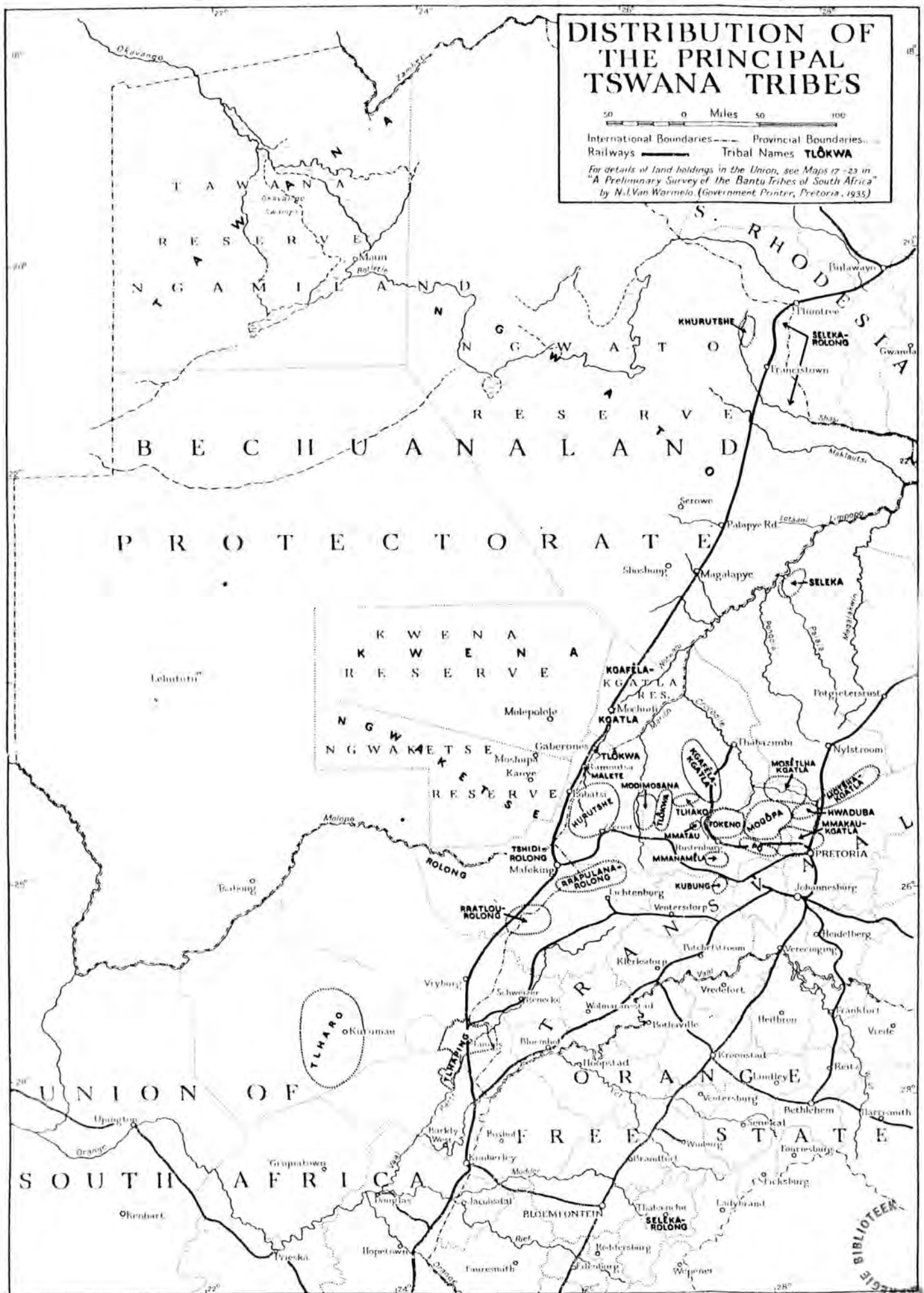
Die gegewens word in drie Dele aangebied. In Deel I word 'n breë uiteensetting gegee van die aanleidende oorsake en historiese redes vir die totstandkoming van 'n Bantoegebied in die distrik van Thaba'Nchu gedurende die negentiende eeu. In hierdie verband is 'n beskrywing van die trekbewegings van die Rolong in die algemeen

en veral dié van die Barôlông bôôSeleka van besondere belang. In Dele II en III word dan onderskeidelik 'n uiteensetting gegee van die Sosiale Struktuur en Ekonomiese Patroon soos onder huidige omstandighede in die gebied aangetref. Sover moontlik en noodsaaklik is vereers altyd aandag geskenk aan 'n beskrywing van tradisionele lewensvorme, waarna, by wyse van vergelyking, die huidige posisie in besonderhede bespreek word. Hierdie wyse van aanbieding van die materiaal is veral wenslik geag ten einde onnodige herhaling te voorkom en om sodoende die teenswoordige kultuurpatroon in beter perspektief met vroeëre lewensvorme en -aard te kan sien.

Dit is uit die aard van die saak onmoontlik om alle tradisionele en huidige lewensfasette van 'n gemeenskap tesame met 'n analise van faktore wat kultuurverandering teweegbring in ewe veel besonderhede te behandel. Gevolglik is in hoofsaak klem gelê op sosiale en ekonomiese kultuurkenmerke naas dié lewensaspekte wat in verband daarmee staan.

Wat die spelling van stamname en Tswana-terminologie betref, is in die reël van die enkel- of meervoudsvorme afgesien en word die vorm „ROLONG” i.p.v. „baROLONG” (mv.), „moROLONG” (enkv.) gebruik. In die geval van aanhalings of verwysings na bepaalde bronne, is die terminologie en ortografie van die betrokke skrywer behou.

HOOFSTUK IIDIE ETNIESE VERBAND VAN DIE ROLONG-SELEKA, HUL
TREKBEWEGINGS EN GESKIEDENIS1. ETNIESE VERBAND

In die Republiek van Suid-Afrika en in die Britse Protektoraat van Betsjoeanaland woon vier Rolongstamme wat voor 1760 onder Kaptein Tau 'n politieke eenheid gevorm het. Met die dood van Tau het die stam in vier groepe opgesplits onder leiding van sy vier seuns. Hierdie vier stamme staan vandag bekend as die TSHIDI (Barôlông bôôrraTshidi) woonagtig in Mafeking en omliggende distrik; RRATLOU (Barôlông bôôRratlôu) wat hoofsaaklik in die omgewing van Khunwana, Kraaipan en Setlagole, suidwes van Mafeking, gevestig is; RRAPULANA (Barôlông bôôRrapulana) by Lotlhakane en Polfontein, suid-oos van Mafeking; SELEKA (Barôlông bôôSeleka) woonagtig in die ¹⁾Reservaat van Thaba'Nchu in die Oranje-Vrystaat.

Verskillende kleiner Rolongstamgroepe word wydversprei in Betsjoeanaland aangetref onder andere veral in die distrik van Kgalagadi in die omgewing van Ghanzi, asook in verskillende dele van ²⁾die distrik Francistown. Van die vier Rolongstamme wat vandag as ³⁾selfstandige politieke eenhede fungeer, is die Tshidi numeriek die

---

1) Cole, D.T.: An Introduction to Tswana Grammar. London. (1955). p.xvi.

2) Ibid.: p.xix.

3) Vgl. Van Warmelo, N.J.: A Preliminary Survey of the Bantu Tribes of South Africa. Ethno. Publ. Vol. V. Pretoria. (1935). p.104-5.

belangrikste, terwyl die Rratlou volgens tradisie as die senior groep beskou word.

Etnies word die Rolong geklassifiseer onder die meer as drie miljoen Sothosprekende Bantoe van suidelike Afrika wat in die geheel 'n taalkundig-kulturele eenheid vorm. Geografies woon die Sothovolke egter baie wydversprei en word hulle behalwe in stede, dorpe en op die platteland, veral in Basoetoland, Noord-Wes Kaapland, Betsjoeanaland, Transvaal en Oranje-Vrystaat aangetref. As gevolg van hulle geografiese distribusie, etnologiese en taalkundige verskille word hulle in drie subgroepe verdeel:

(i) Die Suid-Sotho, hoofsaaklik gekonsentreer in Basoetoland en Oostelike Vrystaat tot in aangrensende dele van Oos-Kaapland;

(ii) Die Westelike Sotho, veral woonagtig in Noord-Kaapland, Betsjoeanaland en in Wes-Transvaal;

(iii) Die Noordelike en Oostelike Sotho, wat oor 'n wye gebied van Noord- en Noord-Oos Transvaal versprei is.

Die Suid-Sothogroep is weens hulle betreklik geïsoleerde bestaan maklik van die ander subgroepe te onderskei. Dieselfde kan egter nie t.o.v. die Westelike en Noordelike subgroepe gesê word nie, aangesien geen definitiewe skeidslyn tussen hulle bepaal kan word nie.⁴⁾

Die Westelike Sotho, algemeen bekend as die Wes-Sotho of Tswana, is geografies die mees wydverspreide en sluit 'n groot aantal stamme van verskillende grootte in. Genealogies is hulle egter nie

---

4) Schapera, I. (ed.): The Bantu-Speaking Tribes of South Africa: An Ethnographical Survey. London. (1937). p.58.

almal aan mekaar verwant nie en 'n aansienlike aantal stamme wat gewoonlik onder die Tswana geklassifiseer word, kan streng genome nie as suiwer Tswana beskou word nie.⁵⁾ Die belangrikste Tswana-stamme is die volgende: Die Suidelike groep van die Protektoraat van Betsjoeanaland word verteenwoordig deur die Tlharo (Motlhware), Rolong (Tshidi-groep), Tlhaping, Hurutshe, Ngwaketse, Kwená, Kgatla⁶⁾ (Mmanaana-groep), en verskillende Kgalagadi; Die Noordelike groep word o.a. verteenwoordig deur die Ngwato te Serowe, Tawana, Phaleng, Kaa, Khurutshe en verskillende Kgalagadi-groepe hoofsaaklik woonagtig in Ngamiland en in die Ghanzi en Francistown distrikte.

Die stamme in Betsjoeanaland wat tot die Oostelike Tswanagroep behoort, het hoofsaaklik van Wes-Transvaal gedurende die negentiende eeu daarheen getrek. Dit sluit in stamme soos die Malete, Tlôkwa en Kgatla wat vandag in die distrikte van Gaborones en Mochudi aangetref word.

Die skeidslyn tussen die Oostelike Tswana van Betsjoeanaland en die Tswanastamme van Wes-Transvaal is baie ondefinitief en moeilik bepaalbaar. Van Warmelo⁷⁾ wys in dié verband daarop dat die verskil tussen die Oostelike Tswana (d.w.s. dié woonagtig

---

5) Ibid.: p.60.

6) Schapera, I.: A Handbook of Tswana Law and Custom. London. (1938). p.1. Vgl. ook Schapera, I.: The Ethnic Composition of Tswana Tribes. Monographs on Social Anthropology No.11. London. (1952). p.3.

7) Van Warmelo, N.J.: (1935). p.106.

in Transvaal) en die Westelike-groep tot 'n mate toegeskryf moet word aan die omstandighede waaronder die groepe leef.

Die derde groot Sotho-subgroep, algemeen bekend as die Noordelike Sotho of Oostelike Sotho, bestaan uit 'n groot aantal verskillende stamme. Die vernaamste groepe bewoon Sekoekoeni-land en Pokwani en sluit in die Pedi naas 'n groot aantal stammetjies wat ook as Pedi beskryf kan word, veral omdat hulle sterk deur die Pedi beïnvloed is, ten dele onder hulle gesag staan, en Sepedi praat.

Die woongebiede van voorgenoemde drie Sotho-subgroepe lê baie ver uitmekaar wat op sigself 'n belangrike bydraende faktor is tot etnologiese en taalkundige verskille.

2. TAALKUNDIGE INDELING

Op taalkundige gebied kan die verskillende Tswanadialekte (Setswana) in vier groepe verdeel word, nl. die Sentrale, Suidelike, Noordelike en Oostelike dialekte. Dit is baie moeilik om te bepaal wat die korrekte getalverhouding tussen die verskillende Sotho-groepe is en nog moeiliker om vas te stel hoeveel van hulle Tswana-dialekte praat. Daar kan egter aangeneem word dat meer as 850,000 Bantoe Setswana of een of ander van sy dialektiese vorms as hulle moedertaal beskou.⁸⁾ Daarby moet in gedagte gehou word dat daar ook talryke ander stamme is wat nie etnies tot die Tswanagroep van volke gereken kan word nie maar tog die een of ander Tswanadialek as tweede taal besig. Dit geld veral vir verskillende stamgroepe

---

8) Tswanasprekende Bevolking van Suid-Afrika was in 1951, 703,083.

in Betsjoeanaland soos die Kalanga, Herero en Mbandieru (Damara), Yeei (Koba), Govu (Mbukushu), Ikwahani (Subia), Kgalagadi, Sarwa⁹⁾ (Boesmans) en andere.

Die verdeling van die verskillende Tswanadialekte is¹⁰⁾ volgens Cole as volg:

Die Sentrale groep sluit in dialekte wat deur die Rolong, Hurutshe en Ngwaketse gepraat word. Van hulle is die Hurutshe wat die gebied van Zeerust (Marico) in Wes-Transvaal bewoon, numeriek die mins belangrike. Hulle word egter deur die Tswanavolke in die algemeen as die senior stam beskou. Alle dialekte wat deur die vier Rolongstamme gebesig word t.w. die Tshidi, Rratlou, Rrapulana en Seleka word onder die Sentrale groep geklassifiseer. Daar moet egter daarop gewys word dat die Rolong-Seleka by Thaba'Nchu taalkundig aanmerklik deur hulle jarelange kontak en verblyf tussen, en in die onmiddellike omgewing van die Suid-Sotho, beïnvloed is;

By die Suidelike groep is ingesluit die dialekte wat deur die Tlhaping by Taung, Vryburg en Barkley-Wes in die Kaapprovinsie gepraat word, asook deur die Tlharo in die distrik van Kuruman en Betsjoeanaland;

Die Noordelike groep omvat die dialekte van die Kwena, Ngwato en Tawana van Betsjoeanaland;

Die Oostelike groep sluit die dialekte in van die Kgatla en Oostelike Kwena en talryke kleiner stamme soos die Fokeng,

---

9) Cole, D.T.: (1955), p.xv.

10) Ibid.: p.xvi-xviii.

Tlokwa, Lete, Tlhako, Phalane, Phiring, Kubung, Kolobeng en andere.

Met betrekking tot hierdie indeling van Tswanadialekte moet verder daarop gelet word dat dit 'n taalkundige klassifikasie is en dat genealogiese en ander faktore van kultuurooreenstemming of -verskille wat tussen die verskillende stamme mag bestaan nie in aanmerking geneem is nie.

3. GESKIEDENIS VAN DIE ROLONG-SELEKA VÒÛR EN NÁ VESTIGING TE THABA'NCHU

Die vroeëre geskiedenis van die Tswanavolke van Bets-joeanaland, Wes-Transvaal en Noord-Kaapland is in 'n groot mate aan ons onbekend. Klaarblyklik het hulle etlike eeue gelede in klein getalle uit die Noorde in 'n suidwaartse rigting beweeg en al langs die Kalahariwoestyn gevestig geraak.¹¹⁾ Hulle trektog na die suide het hulle in aanraking gebring met Boesmans wat hierdie gebiede bewoon en met wie hulle geleidelik vermeng geraak het. So het bv. die huidige Sarwa uit hierdie vermenging voortgespruit.

Daar was verskillende stamme wat as pioniers van hierdie trekbeweging beskou kan word, o.a. die Dighôya, wat egter vandag nie meer as stam bestaan nie. Ander Tswanastamme wat nog verder suidwaarts getrek het soos die Tlhaping, het met Korana-Hottentotte in noue aanraking gekom met die gevolg dat die Westelike Tswana-¹²⁾ groep spore van hierdie vermenging toon.

Dit is moontlik dat die Tswana reeds aan die begin van

---

11) Schapera, I.: (1937). p.61.

12) Van Warmelo, N.J.: (1935). p.96.

die sestiende eeu in baie van hulle huidige woongebiede gevestig was, maar die gegewens hieromtrent is uiters skraal en onbetroubaar. Die inboorlinge self is nie in staat om veel lig op hierdie onderwerp te werp nie omdat hulle kennis hoofsaaklik beperk is tot oorleweringe en legendes wat 'n werklik getroue rekonstruksie van hulle verre verlede onmoontlik maak. Aan die ander kant moet ons aanvaar dat die stamgeskiedenis soos van geslag tot geslag oorgedra, nie van alle waarheid ontbloot is nie. Oor die algemeen is hulle geskiedkundige kennis egter baie fragmentaries en onbetroubaar met die gevolg dat oor die tydperk voor hulle kontak met blankes feitlik slegs gespekuleer kan word.

Volgens tradisie sou bv. die Ngwaketse, Kwena en Ngwato afstammelinge wees van een enkele stam, wat, eweneens volgens tradisie, uit die Hurutshe en Rolong bestaan het. Maar ook hieroor kan vandag slegs met groot voorbehoud gepraat word. Wat hier t.o.v. die vroeëre geskiedenis van die Tswanastamme oor die algemeen vermeld is, geld natuurlik ook vir die Rolong, want die eerste definitiewe berigte oor die Tswana dateer eers vanaf 1761/2 en is afkomstig van Hendrik Hop en Brink.¹³⁾

Die ontstaansentrum van die vroeëre Rolong moes volgens Stow¹⁴⁾ baie ver na die noorde gewees het. Hulle sowel as die Kwena en Hurutshe glo dat hulle voorvaders van 'n gebied in die rigting van die opkomende son gekom het, maar hulleself noord van

---

13) Brink, C.F.: Nieuwste en Beknopte Beschrijving van de Kaap der Goede Hoop.... Amsterdam. (1778).

14) Stow, G.W.: The Native Races of South Africa; a history of the intrusion of the Hottentots and Bantu into the hunting grounds of the Bushmen ... Ed. by Theal, G.M. London. (1905). p.488.

die ewenaar. Hieruit spruit dan ook die algemene gewoonte van die Tswana om hulle oorledenes met die gesig ooswaarts te begrawe. Vroeëre geslagte het 'n vae idee gehad van 'n land van groot mere, ¹⁵⁾ hoë reënval, groot riviere en hoë berge.

Tswanatotems werp ook geen lig op hulle vroeëre geskiedenis nie. Die Rolongtotems was thôlô (koedoe), tshipi (yster) en nôtô (hamer). Die jag van koedoe was verbode en dit word beweer dat hulle nie toegelaat is om met yster te werk nie, daarom het hulle smede 'n ander totem gehad. Die Tlhaping wat van die Rolong afgestam het, het ook die thôlô as totem gehad en nie die tlhapi (vis) soos soms aangeneem word nie. In tye van hongersnood het hulle vis op die walle van die Vaalrivier geëet en dit was vir die ander ¹⁶⁾ Tswana so vreemd dat aan hulle die naam „baTlhaping” gegee is.

Daar bestaan geen sekerheid wanneer die Rolong Suid-Afrika bereik het nie. Dit word aangeneem dat drie agtereenvolgende groepe Tswana na Suid-Afrika gemigreer het en ons kan aanvaar dat dit deur Betsjoeanaland geskied het indien hulle as gevolg van die aanwezigheid van die tsetsevlies verhoed is om deur die huidige Transvaal te trek. Die eerste groep was die Dighôya, verwant aan die Rolong.

Huidige afstammelinge van die Dighôya is die baTaung, baKubung, baPhiring en baKolobê, terwyl die Dighôya, soos reeds vermeld, nie meer as stam bestaan nie. Dit word verder beweer

---

15) Breutz, P.L.: The Tribes of Mafeking District. Ethnological Publications No.32. Pretoria. (1955-6). p.24.

16) Ibid.: p.25.

dat hulle met die Khoisan wat hulle destyds in die huidige Vrystaat aangetref het, vermeng het. Hierdie stamme word soms deur ander Tswanastamme „Boesmans” genoem ofskoon hulle geen Boesmangelaats-¹⁷⁾trekke het nie.

Die volgende groep immigrante was die Rolong, wie se eerste twee opperhoofde sover terug as 1300 geplaas kan word. (Die baKaa en die baTlhaping is latere vertakkinge van die Rolong. Hulle meen dat hulle voor die derde groep Tswana in Suid-Afrika aangekom het, terwyl ander Rolongbronne beweer dat die Rolong- en die Kwena-groepe in die Molopo-gebied geskei het).

Die derde Tswanagroep wat Suid-Afrika bereik het nl. die Kwena en die Hurutshe is die grootste. Hulle het in ongeveer 1450 in die Marico- of Rustenburgdistrikte opgesplits, nadat hulle tussen 1300 en 1400 in Suid-Afrika arriveer het. Aan hierdie groep behoort volgens senioriteit die volgende hedendaagse stamme: die baHurutshe insluitende die baKhurutshe, baGananwa, en die baTlharo (baTlhware), die baKwena ba Khudu, baKwena ba Mare (ba Phôgôlê), baFokeng (ook in Basoetoland), baKwena ba Magôpa, die baKwena in Basoetoland (baModibedi, ba Monaheng, ba Mokotedi, baHlakwana en Makhoakhoa), die baKwena van Setshêlê (nou by Molepolole) en ba Molotswane, die baKwena ba Modimosana, die bamaNgwato, die baNgwaketse, die baKwena¹⁸⁾ ba Moletsi en die baPhalane (of baTlhase).

Volgens oorlewering was Morolong, wat in die 13de eeu geleef het, die stigter van die Rolongstam. Sy seun was Nôtô,

---

17) Ibid.: p.23. Spelling van stamme volgens Breutz.

18) Ibid.: p.24. Spelling van stamme volgens Breutz.

(hamer), wat deur Morarê en Mabe onderskeidelik opgevolg is.

In die verskillende bronne oor die geskiedenis van die Rolong bestaan daar uiteenlopende menings oor die volgorde van opvolging van die verskillende Rolongopperhoofde. Volgens Breutz¹⁹⁾ is die volgende die mees korrekte met die moontlike jaar van geboorte in hakies:

1. Morolong (1220)	12. Masepa (1540)
2. Nôtô (1250)	13. Mokgôpha (1570)
3. Morarê (1280)	14. Thibêla (1600)
4. Mabe (1310)	15. Tau (1630)
5. Mabudi (Mabua) (1340)	16. Morakile ?
6. Molôtô (Manôtô) (1370)	17. Nthufa ?
7. Mabeô (1400)	18. Ratlou (1680)
8. Modiboa (1430)	19. Tshidi (1690)
9. Tshêsêbê (tussen 1400 en 1470)	20. Makgêla ?
10. Monyane (tussen 1430 en 1490) (onseker)	21. Seleka (1690)
11. Setlhare (Ntša) (1510)	22. Rapulana (1690).

Daar bestaan geen feite aangaande die lewe of plekke van verblyf van die eerste 14 Rolongopperhoofde of van enige gebeurtenisse gedurende hulle tyd nie. Volgens oorlewering was Molôtô bedrewe in uitvindings, wat in alle waarskynlikheid betrekking kan hê op die verwerking van yster. Dit kan vryelik aangeneem word dat die Rolong groter en magtiger was as die ander Tswana-²⁰⁾stamme.

---

19) Ibid.: p.27.

20) Stow, G.W.: (1905). p.490.

Ongeveer in die tyd van Mokgôpha het die baKaa van die Rolong weggebreek. Hulle word vandag aangetref onder die hoofde van die bamaNgwato, baKgatla en baKwena in die Protektoraat van Betsjoeanaland. Hulle eerste hoof, Maleke, was glo 'n seun van 'n junior vrou van Setlhare.²¹⁾

In die tyd van Thibêla en Tau het die Rolonggebied vanaf Phitsane tot by Molemane gestrek en vandaar na Klerksdorp in die suidweste tot by Taungs in die suide, insluitende Morokweng in die weste. Thibêla en Tau het hulle hoofkwartiere by Taung gehad.²²⁾

Onder die leiding van Tau, die opvolger van Thibêla, het die Rolong hulle toppunt van roem en krag bereik. By sy Groot Plek, Taung (Plek van die Leeu), wat vandag nog sy naam dra, het hy met krag en wreedheid sy gesag na binne en buite gehandhaaf.²³⁾ Nie ver van Taung nie is 'n koppie met steil kranse waarvandaan hy mans, vrouens en kinders laat afgooi het. Tau het alle naburige stamme geplunder en die laaste Boesmans tot in die woestyn verdryf.²⁴⁾

Gedurende Tau se opperhoofskap was die Tlhaping 'n aparte Rolonggroep wat die land met die res van die Rolong gedeel het. Tau het hulle as minderwaardig beskou en hulle ook as sodanig behandel. Gedurende sy opperhoofskap het die Tlhaping, waaronder Tau se broer, Taunyane, die Rolong verlaat en hulle op die walle van die Vaalrivier gevestig. Gaandeweg het die Tlhaping 'n guerilla-oorlog teen Tau

---

21) Breutz, P.L.: Ethno. Publ. No.32. p.28.

22) Ibid.: p.30.

23) Stow, G.W.: (1905). p.490-491.

24) Breutz, P.L.: Ethno. Publ. No.32. p.30.

25)
begin.

Daarbenewens het klein afdelings Korana ook plundertogte teen die Rolong begin onderneem. Een van die magtigste Korana-opperhoofde in daardie gebied was Kunasooop, wat deur Tau ten spyte van vyandelikhede besoek is. By 'n tweede besoek het Tau se volgelinge die Koranas op verradelike wyse oorval by geleentheid waarvan Kunasooop en baie van sy mense om die lewe gebring is.

Die Koranas het hierna Matsatedi Taaibosch as hulle hoof aangewys en planne vir weerwraak gesmee. Die Koranas het oor beter wapens as die Rolong beskik nl. pyle en boë teenoor die Rolong se strydbyle en spiese met ysterpunte. Tau is in een van die skermutselinge gewond en daarna oorlede. Na Tau se dood het die Rolong die Taungs-gebied verlaat en hulle noordwaarts by Mosita²⁶⁾ gevestig waar Nthufa as regent vir Rratlou optree.

Na die Korana se oorwinning oor die Rolong het eersgenoemdes voortgegaan om die land te plunder en inderdaad die besitters van daardie gebied geword. Hulle het voorts verskillende stamme soos die Kwena, Ngwaketse en Bataung aangeval. Hierdie verwoede aanvalle het tot gevolg gehad dat sekere stamme en stambrokke al hulle vee verloor het en in die grootste armoede moes leef want die meeste Korana was vir hulle bestaan afhanklik van veediefstalle²⁷⁾ en plundertogte.

---

25) Ibid.: p.30.

26) Ibid.: p.31.

27) Stow, G.W.: (1905). p.287.

Die mag van die Rolong is verder verswak deur die op-splitsing van die stam in vier eenhede. Deur 'n groot toename in getalle, maar veral deur die ambisie van die jonger broers, het die Rolong opgesplits met die gevolg dat vier politieke eenhede ontstaan het. Aan die hoof van elk was één van die seuns van Tau, t.w.:

- (a) Die BaRratlou onder leiding van Rratlou. Van hulle het die Batlou (Manne van die Olifant) by 'n verdere subverdeling hulle oorsprong gehad;
- (b) Die RaTshidi onder leiding van Tshidi;
- (c) Die BaSeleka onder leiding van Seleka;
- (d) Die RraPulana onder leiding van Rrapulana. 28)

DIE BARRATLOU

Terwyl die ander groepe hoofsaaklik in 'n suidelike rigting gemigreer het, het Rratlou met sy gedeelte van sy vader se stam in die nabyheid van die Groot Plek gebly. Rratlou het in sy vader se voetstaple gevolg „until he raised himself to the highest pinnacle of barbaric fame that any Barolong ruler had ever attained, and acquired dominion over a greater extent of country than any of his predecessors ...” ²⁹⁾ Na sy dood het sy stam egter opgesplits onder leiding van sy seuns. Weens burgeroorloë is die verskillende groepe verswak en stamme wat lank aan die Rolong onderworpe was, ³⁰⁾ het die kans te baat geneem om hulleself te bevry.

---

28) Ibid.: p.491.

29) Ibid.: p.491.

30) Ibid.: p.492.

Rratlou is opgevolg deur Seitshiro. Na sy dood en die burgeroorlog wat op sy dood gevolg het, het Kehelwa die volgende opperhoof geword. Ten tye van sy dood is sy opvolger, Gontse, nog minderjarig sodat daar onenigheid tussen Gontse en sy jonger oom, Mongale, ontstaan.

Soos die ander Rolonggroepe moes ook die Rratlou uiteindelik voor die Mantatees padgee. Met die aanval van die Mantatees³¹⁾ in 1823, word baie Rolongstamme totaal verwoes sodat die oorlewendes vir hulle lewe moes vlug. In 1824 maak die Bataung 'n aanval op Phitsane waar baie Rolongstamme intussen vergader het, o.a. ook die Seleka onder Sefunelo. By Phitsane word die Rolong egter verslaan en die Rratlou vlug noordwaarts.³²⁾ Hulle getalle word onderweg versterk deur die aansluiting van heelwat ander vlugtelinge. Om die Matabele te ontkom, vestig die Rratlou hulle in 1836 naby Nylstroom. Hier sou hulle opperhoof, Makapan, later bekendheid verwerf weens sy botsing met die Suid-Afrikaanse Republiek.³³⁾

Onderlinge twis het daartoe gelei dat die Rratlou (vòòr hulle vestiging by Nylstroom) opgesplits het onder drie verskillende

---

31) Volgens Moffat, R.: *Missionary Labours and Scenes in Southern Africa*. London. (1842). p.95, was die Mantatees 'n Tlôkwa-horde onder leiding van Mantatise. Moffat beweer dat die Mantatees se ge-laastrekke baie met dié van die Tswana ooreengestem het. Hulle klere was van gebreide beesvelle gemaak. Gedurende die geveg by Litakoo was die mans byna nakend, met 'n hooftooisel van swart volstruisvere. As ornamente het hulle groot koperringe om hulle arms en bene, asook koperoorringe, gedra. Hulle wapens het uit vegbyle, spiese en knopkieries bestaan. In sommige van die knopkieries was stukkies ingelegde yster gebuig en skerp gemaak amper soos 'n sekel. Hulle het 'n dialek van Setswana gepraat.

32) Stow, G.W.: (1905). p.495-496.

33) Ibid.: p.499.

leiers. Een groep het hulle onder die Tlhaping geskaar, 'n tweede groep het onafhanklik geword onder Makrakka, die stigter van die Bataung, terwyl 'n derde groep, in wat hulle die Batlou-gebied genoem het, gebly het. Van die laaste groep het die Batlou hulle oorsprong gehad.³⁴⁾

Makrakka, die eintlike stigter van die Bataung, het hom onder Molehabangwe geskaar maar na 'n geskil met laasgenoemde vestig hy hom by Setabe. 'n Reeks gevegte tussen die Tlhaping en Bataung dwing Makrakka om die hulp en beskerming van Makaba, opperhoof van die Kwená, te soek. Na die dood van Makrakka in 1820 verdwyn hierdie Bataung-seksie. Van hierdie stamgroepie is nooit weer gehoor nie en dit kan aangeneem word dat hulle vernietig is soos baie ander klein stamgroepies deur die verwoestende oorloë van daardie tyd.³⁵⁾

DIE RATSHIDI

Die Tshidi het vanaf Maretsana na Phitsane getrek en uiteindelik onder Tawane by die Molopo gevestig geraak. Hier het hulle net soos die ander Rolongstamme in botsing gekom met die Mantatees en in ongeveer 1825 word hulle nog verder geteister deur aanvalle van die Matabele. Na baie omswerwinge het hulle hulle by Mafikeng (die huidige Mafeking) gevestig.³⁶⁾

DIE BARRAPULANA

Die vierde seun van Tau wat 'n deel van die Rolong onder

---

34) Ibid.: p.498.

35) Ibid.: p.501-503.

36) Molema, S.M.: The Bantu Past and Present: an ethnographical and historical study of the native races of South Africa.... Edinburgh. (1920). p.41-45.

hom geskaar het, was Rrapulana. Van sy twee onmiddellike opvolgers is niks bekend nie. Matlabe die derde opvolger sluit 'n soort ooreenkoms met die Bataung onder Moletsane waarna hulle tesame met die Griekwas en Koranas die Matabele aanval.³⁷⁾ Na 'n nederlaag skaar Matlabe hom by die Matabele om Moletsane aan te val maar nie lank daarna nie, val Matlabe tesame met die Bataung die Matabele aan. Hulle word byna heeltemal deur die Matabele uitgewis waarna Moletsane hom as beskermeling van Moshoeshoe by Makwatling gaan vestig. Terwyl Moletsane by Thaba'Nchu verbygetrek het, wou Matlabe hom laat gevange neem en doodmaak waarteen Moroka egter gekant was... „A quarrel then arose between the two kinsmen, Moroka and Matlabe, when the latter, being an imperious man, parted in anger, and taking the remnant of his clan with him, once more retraced his steps, and crossed the Vaal where he and his branch of the Barolong have since remained.”³⁸⁾

DIE BASELEKA

Aangesien die verskillende Rolongstamgroepe selfs ná hulle opsplitsing voor vyande moes padgee en gesamentlik gemigreer het, is die verloop van die geskiedenis van die Seleka nie afsonderlik van dié van die ander Rolonggroepe nie. Dit was eers nadat die Rrapulana en andere Thaba'Nchu uiteindelik weer verlaat het, dat die Selekageskiedenis apart van dié van die ander Rolong gesien

---

37) Stow, G.W.: (1905). p.515 sq.

38) Ibid.: p.516.

kan word.

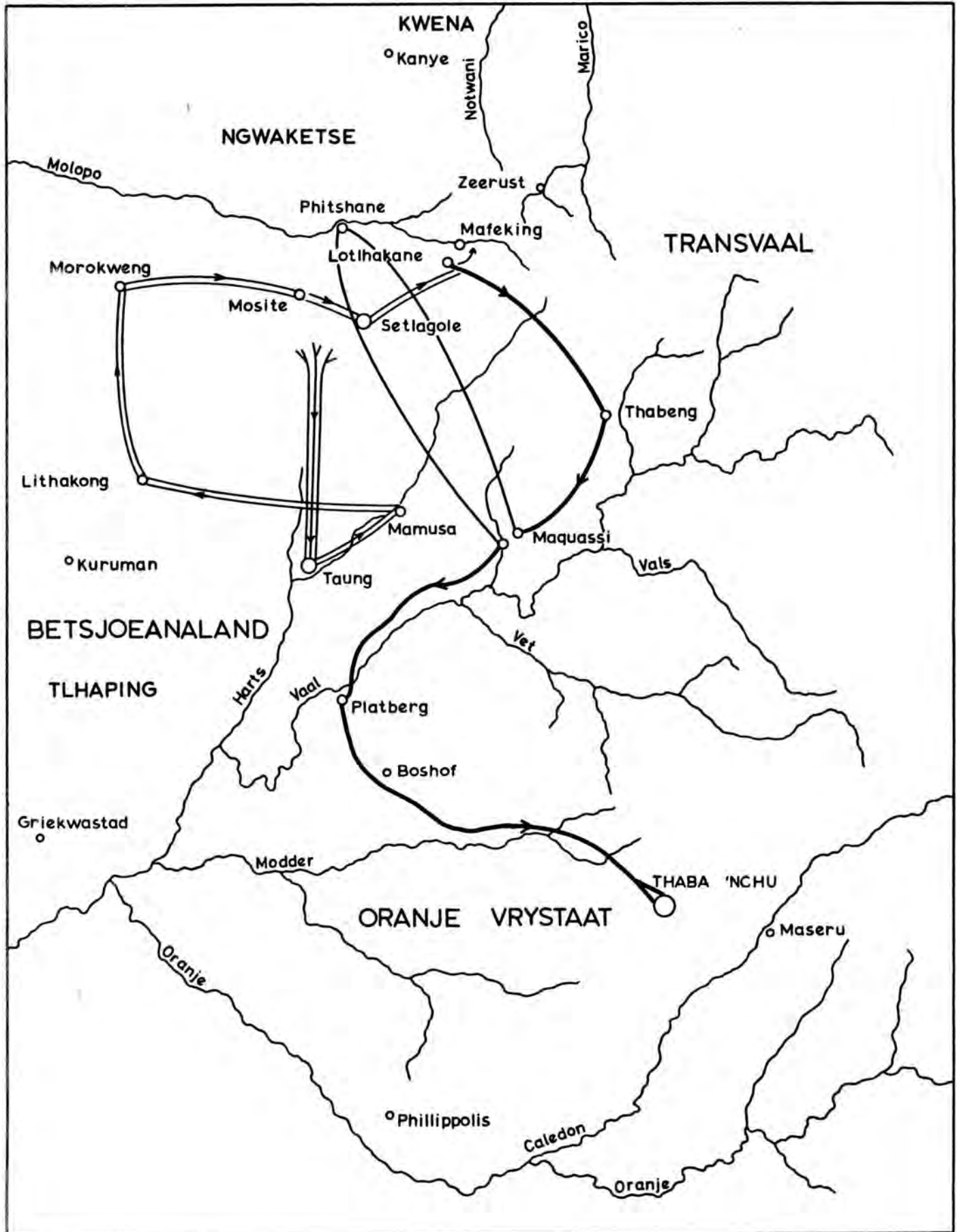
In die vorige paragrawe is daarop gewys hoedat die Rolong na die dood van Tau (ongeveer in die jaar 1760) deur die verwoede aanvalle van die Koranas verplig is om Taung te verlaat en hulle by Mosita en later by Setlagole te vestig. Aanvanklik was hulle onder die gesag van Nthufa, regent vir Rratlou. Na Nthufa se dood het Seleka, Tau se oudste seun,³⁹⁾ die regent geword. Seleka doen egter vrywilliglik afstand van sy regentskap en Rratlou, die regmatige opvolger, word opperhoof van die Rolong. In 1775 sterf Rratlou aan pokkies en is hy by Mosita, kort voor die voorgenome verskuiwing van die stam van Taung na Setlagole, begrawe.

Rratlou het verskillende seuns by verskillende vrouens gehad en geskille oor regmatige opvolging het daartoe aanleiding gegee dat hulle in 'n aantal onafhanklike groepe opgesplits het. As gevolg hiervan verlaat Seleka en sy volgelinge Setlagole in ongeveer 1777. Hulle trek in 'n suidoostelike rigting, d.w.s. in die rigting van die Vaalrivier, totdat hulle uiteindelik Thabeng (Buisfontein) bereik waar hulle 'n tydlank vertoef om dan weer verder te trek tot by Tigane (Hartebeesfontein). Namate hulle verder van hulle oorspronklike woonplek getrek het, het aanvalle deur die plundersugtige Koranas heftiger geword. Seleka word verplig om sy

---

39) Molema, S.M.: Chief Moroka, His Life, His Times, His Country and His People. Cape Town. (Geen datum). p.2 sq.. Seleka, Rrapulana en Ramhitshana was Tau se seuns by sy vrou Moshwaana, 'n vrou van mindere status, hoewel sy die eerste vrou was met wie Tau getroud is.

Trekbeweging van die Barolong na Thaba 'Nchu

volgelingte terug te lei na die land van sy voorvaders waarna hy hom voeg by die Tshidi-, Makgetla- en Rrapulanavertakkinge van die Rolong wat Setlagole intussen verlaat het en hulle by Lotlhakane⁴⁰⁾ onder die regentskap van Makgetla in ongeveer 1785 gevestig het.

Ongeveer 'n jaar nadat Seleka by Lotlhakane aangekom het, is hy oorlede en opgevolg deur sy seun, Mpolokang, beter bekend as Koikoi. Onder die opperhoofskap van Makgetla het Seleka sy stamgroep regeer en tussen die Tshidi, Makgetla en Rrapulana op die oewers van die Lotlhakanespruit gewoon. Leshomo, 'n jonger seun van Tshidi wat Makgetla as regent opgevolg het, het nie die leiershoedanigheid besit om die verskillende stamgroepe saam te snoer nie en weereens verlaat die Rolong-Seleka hulle bloedverwante om weer dieselfde pad wat hulle twaalf jaar tevore ook ingeslaan het, te volg. Kort voor hulle migrasie of gedurende hulle trek het Koikoi gestorf en is opgevolg deur Moroka, die grootvader van die vermaarde Moroka van Thaba'Nchu.

In 1795 het die Rolong-Seleka weereens die Hartsrivier oorgesteek en Thabeng bereik. Hier het Moroka en sy volgelingte hulle stat gebou, maar soos ook vantevore, het die Koranas hulle geplunder en beroof.⁴¹⁾

'n Nuwe vyand het intussen ook sy verskyning gemaak. Naby die huidige Potchefstroom het 'n Kwenastam bekend as die Baga-Motlatla, die mense van Motlatla, gewoon. Nadat Gaborone, die kleinseun van Motlatla, hulle destydse opperhoof, van die vreemde-

---

40) Ibid.: p.4 sq.

41) Ibid.: p.6 sq.

linge van Betsjoeanaland verneem het, het hy sondermeer besluit om hulle aan te val want Gaborone het die land tussen die Harts- en Mooiriviere as syne beskou en die Seleka as onwelkome indringers. Jarelank het 'n stryd tussen Gaborone en die Seleka gewoed en in een van die skermutselinge het Moroka omgekom.⁴²⁾

Moroka het twee erkende vrouens gehad waarvan die eerste Dipheka was by wie hy drie seuns gehad het, nl. Mokgosi, Sefunelo en Tshabadira. By sy tweede vrou Botshadi, het hy ook drie seuns gehad, nl. Motlhaware, Thole en Shopane. Mokgosi wat Moroka opgevolg het, was vasbeslote om die dood van sy vader te wreek en in sy aanval op die Baga-Motlatla het beide hy en Gaborone omgekom. Sefunelo, die jonger seun van Moroka, het egter daarin geslaag om Gaborone se volgelinge uiteindelik te onderwerp. Na sy oorwinning het Sefunelo teruggekeer na Thabeng, ook bekend as Thaba Matjeeu.⁴³⁾

Gedurende 1822 het Seleka en sy volgelinge in voortdurende spanning verkeer want gerugte oor die Mantatees wat besig was om alle stamme voor die voet aan te val en te plunder, het die stam bereik.⁴⁴⁾ In 'n verwoede aanval deur die Mantatees op Sefunelo en sy stam, word die Rolong oorrompel. Om totale vernietiging van sy stam te voorkom, verdeel Sefunelo sy stam in twee groepe onder hom en sy broer, Tshabadira, waarna hulle langs verskillende roetes vlug.

---

42) Stow, G.W.: (1905). p.505. sq.

43) Op. cit.

44) Molema, S.M.: p.9.

Tshabadira het 'n roete weswaarts langs die noordelike oewer van die Vaalrivier gevolg.

Die vlug van Tshabadira vind plaas gedurende dieselfde tyd toe twee Wesleyaanse sendelinge, eerw. S. Broadbent en eerw. Thomas L. Hodgson op pad na Betsjoeanaland was. Hierdie twee sendelinge is deur die Wesleyaanse Sendingkomitee in London gelas om in Betsjoeanaland 'n sendingstasie op te rig, sonder 'n duidelike opdrag presies waarheen hulle moes gaan. Aangesien hulle dus aan geen spesifieke roete gekoppel was nie, het hulle besluit om ooswaarts van Campbell te beweeg in 'n gebied waar geen sendeling, blanke of kolonis nog ooit voorheen was nie.⁴⁵⁾

Terwyl hulle deur 'n gebied tussen Griekwaland en Betsjoeanaland getrek het, arriveer hulle op 9 Januarie 1823 by 'n Koranastat waar hulle later deur middel van 'n tolk kennis maak met die kaptein, Chudeep, wat ten alle koste probeer om die sendelinge te oorreed om by sy stat aan te bly.

By 'n tweede Koranastat word die sendelinge gewaarsku om nie verder ooswaarts te trek nie weens die aanwesigheid en moorddadige plundersug van die Mantatees. Aan hulle word meegedeel dat slegs oorlog en vernietiging onder die Tswana heers.⁴⁶⁾

'n Berig van die aantog van die Mantatees bereik die Koranastat waarna Keidebookei en sy mense op vlug slaan. Kort daarna maak die Rolong onder leiding van Tshabadira hulle opwagting:

---

⁴⁵⁾ Broadbent, S.: A Narrative of the first Introduction of Christianity amongst the Barolong Tribe of Bechuanas, South Africa. London. (1865). p.20.

⁴⁶⁾ Ibid.: p.26-27.

voorwaar 'n unieke toeval soos Broadbent ook tereg opmerk.⁴⁷⁾

Aan eerw. Broadbent word meegedeel dat die Mantatees die Rolong aangeval het, dat die Rolong hulle magte verdeel en dat Sefunelo met sy seun Moroka in 'n ander rigting gevlug het. Tshabadira was van voorneme om hom later met sy afdeling vlugtelinge by Sefunelo te voeg.⁴⁸⁾ Broadbent besluit om in 'n beboste en beskutte gebied te wag totdat die Mantatees wat die Rolong agtervolg het, verbygetrek het. Nadat hulle na 'n week hierdie gebied verlaat het, word hulle verras deur 'n afdeling Mantatees wat egter op vlug slaan.⁴⁹⁾

Deur menigvuldige ontberinge word eerw. Broadbent en sy mense gedwing om Sefunelo op te spoor om sodoende hulp te verkry. Eerw. Hodgson vergesel van 'n paar Tswana vertrek op 7 Februarie om Sefunelo op te spoor wat hulle twee dae later vind. Hodgson se versoek om hom en sy mense by Sefunelo se tydelike verblyfplek te vestig, word toegestaan waarna Hodgson vertrek om ook Broadbent en sy geselskap te gaan haal. 'n Paar dae daarna het Sefunelo hom by Broadbent en Hodgson se geselskap gevoeg en gesamentlik vertrek na die plek waar die grootste gedeelte van Sefunelo se stam hulle bevind het. By hulle aankoms tref hulle ook Tshabidira aan wat intussen gearriveer het. Die sendelinge het hulle daarna gevestig by „a ridge near a small river, called the Roralla, where was a plain

---

47) Ibid.: p.29.

48) Ibid.: p.31.

49) Ibid.: p.35.

lying parallel with the river, between our location and five hundred native houses, which were built on the slope on the other side of the plain."⁵⁰⁾

Na 'n paar weke verlaat Sefunelo en sy stamgenote weer die omgewing van die Roralla en trek tot by die hange van die Malassieberge waar hulle as gevolg van die aanwesigheid van uitstekende weivelde besluit om langer te vertoef. Daar was van permanente vestiging egter geen sprake nie en Sefunelo en sy stam trek verder na Maquassi. Ook hier kom daar na 'n tyd gerugte van die aantog van die Mantatees waarna Sefunelo en sy mense op vlug slaan. Eerw. Broadbent en sy vrou kon weens swak gesondheid nie saam vlug nie maar is gelukkig nie deur die Mantatees lastig geval nie. Op hulle vernietigingstog val die Mantatees selfs Griekwastad⁵¹⁾ aan maar word by Litakoo teruggedryf deur die Griekwas wat oor gewere en perde beskik het. 'n Groot gedeelte van die Mantatees se vee word deur die Griekwas buitgemaak sodat hongersnood die Mantatees tot kannibalisme dwing. Na hierdie nederlaag by Litakoo trek die Mantatees ooswaarts van Maquassi verby sodat Maquassi gelukkig nie in die slag bly nie.

'n Tydperk van betreklike rus en vrede het hierna vir die Rolong aangebreek en inboorlinge van verafgeleë gebiede het kom handel dryf. Sommige van hulle het yster gebring waarvan pikke, byle, spiese en messe gemaak is. Ander weer het bronsringe, koper-

---

50) Ibid.: p.41-57.

51) Die geveg by Litakoo word beskryf deur Moffat. (1842). p.93-95.

krake en draad verhandel. Handel is ook gedryf in velle van wilde diere en, volgens Broadbent, het sommige inboorlinge 'n swart poeier gebring, wat gemeng met vars botter, as 'n smeermiddel⁵²⁾ gebruik is.

Gedurende hulle verblyf by Maquassi is die Rolong deur 'n groep Kwena om permanente verblyf genader. Die Kwena wat deur die Matabele geplunder is, se enigste uitweg was om ná die vernietiging van hulle land skuilplek by die Rolong te soek. Na verskillende stamvergaderings is die Kwena toegelaat om hulle by die Rolong te vestig.⁵³⁾

Weens ongesteldheid word eerw. Broadbent verplig om Maquassi te verlaat en na Griekwastad te verhuis. Die rus en vrede wat die Rolong by Maquassi ondervind het, is egter in 1824 wreed versteur deur 'n aanval van die Bataung onder Moletsane. Tshabadira is een van die slagoffers in die bloedige geveg, Maquassi word vernietig en Sefunelo en sy mense slaan op vlug. Ook⁵⁴⁾ die Koranas by Campbell word aangeval en hulle vee buitgemaak. Die Koranas en Rolong wag tevergeefs op hulp van die Griekwas onder Waterboer wat intussen hulle tyd met jag verspeel. Om sy nalatigheid om betyds hulp te verleen te bedek, beskuldig Waterboer Sefunelo daarvan dat hyself die Maquassisendingstasie vernietig en aan die brand gestee het. Sefunelo word verder deur die Griekwas

---

52) Broadbent, S.: (1865). p.108.

53) Ibid.: p.93.

54) Ibid.: p.128-9.

gedwing om 600 stuks vee synde skadevergoeding en onkoste vir die Griekwas se ekspedisie te betaal. Op 'n latere stadium is Sefunelo se onskuld egter bewys.⁵⁵⁾

Sefunelo het hom met sy afdeling Rolong intussen by sy ander stamgenote by Phitsane gevestig wat gedurende hierdie tyd hulle hoofkwartier was in teenstelling met vroeër toe Campbell hulle besoek het en hulle by Khunwane of Masheu gewoon het.⁵⁶⁾ Gedurende Moffat se besoek aan die Rolong te Phitsane, was die stat onder drie hoofde, nl. Tawane, Gontse en Inche. Gontse het die grootste afdeling Rolong onder hom gehad. Daarnaas was daar ook lede van ander stamme wat onder hoofskap van hulle respektiewelike kapteins by die Rolong in dieselfde stat gewoon het soos bv. 'n groep Ngwaketse onder Moromolo.⁵⁷⁾

Nadat die Rolong weereens deur die Bataung oorrompel is, besluit Sefunelo om die Maquassigebied vir goed te verlaat.⁵⁸⁾ Vir die sendelinge Hodgson en Archbell wat sedert 1826 die werk van Broadbent onder die Rolong voortgesit het, was dit 'n groot terugslag. Hulle het geen vooruitsigte gehad om hulle sendingwerk te hervat nie en moes noodgedwonge saam met Sefunelo en sy mense trek tot tyd en wyl hulle weer 'n geskikte woonplek kon vind.⁵⁹⁾

---

55) Ibid.: p.131-166.

56) Moffat: (1842). p.108-109.

57) Ibid: p.101-102.

58) Broadbent, S.: (1865). p.169 sq.

59) Ibid.: p.170.

Die Rolong het hierna maandelank rondgetrek waarom-trent Broadbent die volgende berig: „In this unsettled state the brethren and the people continued many months; sometimes disturbed by reports of the enemy being about to attack them again; and they occasionally fell in with parties of them, called Bataus, or Lion people, who, as a tribe, are reported, by Dr.Livingstone, to have become extinct. In fact, these warlike and restless hordes became overawed by a threatened attack from the more numerous and powerful tribe called Matabeli.”⁶⁰⁾

Eerw. Hodgson lê in hierdie tyd 'n besoek af by Moletsane, hoof van die Bataung, van wie hy die versekering van vrede kry indien Sefunelo nie met die Bergenaars ('n gemengde Korana-Griekwa-groep)⁶¹⁾ teen hom sou saamspan nie.

Op 22 Julie 1826 vestig Sefunelo en sy stam hulle by Platberg waar die sendelinge hulle werk kon voortsit en waar 'n skool opgerig is. Gedurende hierdie tyd word die sendelinge besoek deur Andrew Geddes Bain. Omtrent sy waarneminge gedurende 'n jagekspedisie in 1834 berig hy o.a. as volg: (Journals of Andrew Geddes Bain, p. 139-140): „The natives scattered about this part of the country are the remains of various Bechuana tribes, such as the Baharutsie, Wanketze and Baralongs, all of whose countries Masilikatsie had conquered. These poor people live in very small communities scattered over the face of the country, but have not a single head of cattle to live by, their whole dependence and only

---

60) Op. cit.

61) Broadbent, S.: (1865). p.172.

food being locusts or such game as chance may direct into their pitfalls." In 1828 verlaat eerw. Hodgson Platberg waarna die sendingwerk deur eerw. Archbell voortgesit word. „From this period the number of the people on the stations gradually increased, and the school, the two following years, exhibited a very interesting appearance. At the close of 1830, two hundred scholars were upon the school-books, who had made considerable progress in elementary instruction, both in Dutch and Sichuana. Some read the Bible, some the Testament; who also had made some proficiency in writing and arithmetic, especially in Dutch: the Sichuana scholars read small lessons.”⁶²⁾ Christelike beginsels soos deur die toegewyde sendelinge verkondig, het begin inslag vind by die Rolong sodat eerw. Archbell met vreugde kon melding maak van die doop van 'n paar Rolongkinders.

By Platberg is Sefunelo oorlede en opgevolg deur sy seun Moroka. Laasgenoemde was die enigste seun van Sefunelo by sy Groot Vrou, Tsae. Sefunelo het Moroka se moeder aan sy volgende broer, Tshabadira gegee en, volgens Broadbent, daarmee verseker „that there should be no other one of the same parentage and rank to dispute the office with the proper heir. Moroka, indeed, had no rival.”⁶³⁾ Daar was egter 'n gedeelte van die Rolong wat graag Setilo, seun van Mokgosi, (Sefunelo se ouer broer) tot opperhoof wou verhef.⁶⁴⁾ Tenspyte van hierdie huishoudelike geskil word

---

62) Ibid.: p.175.

63) Ibid.: p.85.

64) Molema, S.M.: p.28.

Moroka in Januarie 1830 te Motlhana-wa-Pitse (Platberg) as opperhoof geïnstalleer.

Aangesien Moroka reeds as jeugdige onder die invloed van verskeie sendelinge soos Broadbent, Hodgson, Edwards en andere gekom het, was hy bekend met die algemene beginsels van die beskawing en die Christendom en het daarnaas in die sendelinge vriende gevind „who were ready and willing to help him by precept and example, by word and deed, without interfering with tribal politics, or limiting his liberty of action ... His people were comparatively secure from the raids of surrounding and inimical tribes, and were acquiring the orderliness, self respect, stability and the fullness of life that came with Christian civilisation.”⁶⁵⁾

Gedurende 1832 was daar verskeie gerugte omtrent moontlike aanvalle van die Matabele. Dit het bekend geword dat selfs die woeste Bataung voor die Matabele moes vlug en dat hulle vervolgens die Pedi van Tulare en Sekwati, daarna die Ngwato, Kwena, Kgatla, Ngwaketse, Hurutshe en ten laaste die eie bloedverwante van die Seleka nl. die Rolong onder Gontse, Tawana en Matlaba by Khunwana, oorval het.

Teen die einde van 1832 arriveer by Platberg ongeveer 4,000 vlugtelingen uit Betsjoeanaland. Die meeste van hulle was Rolong, o.a. 'n paar honderd mense van die Rratlouseksie onder Gontse en ongeveer drie duisend van die Tshidiseksie onder Tawana.

---

65) Ibid.: p.31.

Onder hierdie vlugteling was daar ook 'n paar mense wat later besondere bekendheid in die Suid-Afrikaanse geskiedenis sou verwerf. Naas Tawana, die opperhoof, was daar by die Tshidi aanwesig Montshiwa, „who was to play a very conspicuous part in the history of the Barolong-Boer relations in the western border of the Transvaal, in the second half of the Nineteenth Century, being hated and anathematised by the Boers as much as he was admired and lionised by the British.”⁶⁶⁾

By Platberg het ook Montshiwa se halfbroer, Molema, hom bevind „who was destined to make a stir in the educational and religious life of the Barolong, first at Thaba'Ncho, where he was converted to Christianity and became a local preacher, and later in Bechuanaland, where he found the Barolong town of Mafikeng (Mafeking), and where as a teacher and religious reformer he established the Wesleyan Methodist Church.”⁶⁷⁾

As gevolg van die aankoms van hierdie vlugteling was dit voor die hand liggend dat Platberg nie meer groot genoeg was om 'n bevolking van tussen 8,000 tot 13,000 te dra nie. In April 1833 is by 'n stamvergadering besluit om 'n ekspedisie uit te stuur om 'n vrugbaarder en waterryker gebied te soek. Dienooreenkomstig vertrek 'n ekspedisie onder leiding van die sendelinge John Edwards en James Archbell wat saam met Hodgson, Broadbent se werk onder die Rolong voortgesit het. Met elf waens onder bevel van

---

66) Ibid.: p.33.

67) Ibid.: p.33.

Motlhwane, die oom van Moroka, en Ngakantsi, die kaptein se neef, en 'n paar Griekwakaptein, beweeg hulle ooswaarts langs die Modderivier om na tien dae by die Caledonrivier te arriveer. Moseme, die Sotho-onderkaptein van hierdie gebied, reël 'n byeenkoms tussen die leiers van die ekspedisie en Moshoeshoe tesame met die Tlokwakaptein, Sekonjela. Aanvanklik stuur Moshoeshoe die sendelinge Casalis en Arbousset om met die Rolong te onderhandel en maak na 'n paar dae sy persoonlike opwagting om aan die vreemdelinge oudiënsie te verleen. Nadat hy hulle versoek aangehoor het, het hy aan die sendelinge die reg gegee om hulle wes van die Caledon te vestig.⁶⁸⁾ „He granted abundant lands for missionary purposes and acquiesced in settlement of the emigrants upon the understanding that his supremacy in matters relative to the soil and general welfare was recognized. Peace-offerings and presents were exchanged in acknowledgment of this understanding which afterwards took the form of a written agreement with the Wesleyan Society signed by Moshesh in 1834 under what he, being unable to read and write, afterwards alleged to be an entire misapprehension of the facts of the case upon which his consent to do so was given. For instance he repudiated ... the astounding construction that he had assented to cede absolutely several hundred square miles in exchange for 8 head of cattle, 34 sheep and 5 goats. Yet the indentures he was led to sign bore clearly that interpretation.”⁶⁹⁾

---

68) Ibid.: p.36.

69) Lagden, G.: The Basutos: the mountaineers and their country ... London. (1909). Vol. I. p.63.

Hierdie koopakte sou aanleiding gee tot voortdurende moeilikhede tussen Moshoeshoe, die Rolong en die Voortrekkers. Eers
 70) jare later is 'n beslissing daaromtrent in 'n Arbitrasiehof ge-
 gee.

Nadat hulle dus hul doel bereik het om 'n geskikte woonplek vir die Seleka te vind, keer die ekspedisie terug na Platberg waar onmiddellik na hulle aankoms voorbereidings getref is vir 'n algemene uittog na die nuwe gebied. Teen die einde van Desember 1833 bereik die Seleka onder Moroka, die Rratlou onder Gontse en die Tshidi onder Tawana tesame met hulle bondgenote die Griekwas, Koranas en „Nu-Seelanders" ('n vermengde groep), Thaba'Nchu wat hulle behalwe vir Moseme en sy volgelinge, onbewoond aantref.

Die grond is verdeel onder die verskillende kapteins en onderkapteins. Die Seleka het 'n koppie aan die suidekant van die spruit Šepane beset, die Tshidi 'n koppie aan die noordekant en die Rratlou 'n koppie aan die noordwestekant. Tussen hierdie koppies in 'n vallei het die sendelinge 'n sendingstasie aangelê.

Daarnaas het die Griekwas onder Pieter Dawids wat saam met die Rolong vanaf Platberg gekom het, hulle by Tishuane naby Basoetoland gevestig. Hulle was egter minder geneig om op een plek gevestig te raak sodat hulle later weer die gebied verlaat het. Sommige het by Adam Kok by Philippolis aangesluit en ander by Andries Waterboer by Griekwastad. Die Koranas onder Baatjes het hulle by Nuwe Platberg gevestig terwyl 'n ander groep Koranas by

---

70) Vgl. Ellenberger, V.: A century of Mission work in Basuto-land (1833-1933), trans. from the French by E.M. Ellenberger. Morija. (1938). p.23.

Marumetsu 'n nuwe woonplek gevind het.

Twee jaar nadat die drie seksies van die Rolong hulle by Thaba'Nchu gevestig het, het die Rrapulanaseksie onder Matlaba gearriveer. In 1824 het Matlaba om vernietiging van sy stam deur die Bataung onder Moletsane te voorkom by Mzilikazi aangesluit waarna hy die Matabele gehelp het om die Bataung aan te val. Na sy weerwraak op die Bataung het hy die Matabele verlaat om hom by die Rolong by Thaba'Nchu te voeg waar aan hom en sy stam 'n stuk grond suid van die Seleka toegeken is.

Twee jaar nadat Matlaba by Thaba'Nchu aangekom het, het Moletsane by Thaba'Nchu met oorblyfsels van sy stam verbygetrek om hom aan Moshoeshoe te onderwerp. Matlaba wou hom nog verder op die Bataung wreek deur hulle aan te val en uit te wis waarteen Moroka egter gekant was.

Aan die begin van hulle verblyf te Thaba'Nchu is 'n goeie verhouding tussen die Rolong en Moshoeshoe gehandhaaf. Moshoeshoe het Moroka en ander kapteins as sy onderdane beskou maar hoewel hy hulle teenwoordigheid by nasionale vergaderings geëis het, het hy hulle toegelaat om hulle huishoudelike sake onafhanklik te behartig. Moshoeshoe het selfs sover gegaan om aan Moroka hulp te verleen toe hy in 1836 deur die Koranas aangeval is.⁷¹⁾

Benewens hierdie voorval met die Koranas was daar oor en weer klagtes en beskuldigings tussen Moshoeshoe en Moroka dat diefstalle op die buiteposte tussen die twee stamme gepleeg is, maar

---

71) Lagden, G.: (1909). Vol. I. p.64-65.

hierdie insidente was gering in vergelyking met dié wat die Rolong op hulle swerftogte voor hulle Thaba'Nchu bereik het, deurgemaak het. Algemene welvaart het 'n vermeerdering in hulle getalle meegebring en in 1839 berig eerw. Giddy dat die bevolking van Thaba⁷²⁾ 'Nchu tot ongeveer 8,000 aangegroei het.

Omstreeks 'n jaar nadat die Rolong by Thaba'Nchu aangekom het, is hulle besoek deur dr. Andrew Smith. Voor sy vertrek uit die Kaap op 'n ontdekkingsstog deur suidelike Afrika, is dr. Smith deur die toenmalige Goewerneur, D'Urban, versoek om onderhandelinge te voer met inboorlingstamme wat hy gedurende sy reis sou aantref en besoek. Aan die einde van November 1834 het dr. Smith by Thaba'Nchu aangekom waaromtrent hy in sy dagboek interessante⁷³⁾ beskrywings gee.

Na dr. Smith se vertrek het daar byna twee jaar verloop voordat Moroka en sy onderdane weer met ander blankes behalwe die Wesleyaanse sendelinge in aanraking sou kom, nl. toe Andries Potgieter met sy volgelingen in die voorjaar van 1836 oor die Oranjerivier ge-⁷⁴⁾trek het.

Terwyl die Rolong by Platberg op soek was na 'n groter en meer geskikte woonplek, het daar in die Kaapkolonie politieke verwikkelinge ontstaan wat uiteindelik tot die Groot Trek aanleiding sou gee. Dit is onmoontlik om in die bestek van een hoof-

---

72) Broadbent, S.: (1865). p.186.

73) The Diary of Dr. Andrew Smith, director of the "Expedition for Exploring Central Africa", 1834-1836. Ed. by P.R. Kirby. Vol.I. Cape Town. Van Riebeeck Society. (1939). p.39.

74) Preller, Gustav S.: Voortrekkermense III. Kaapstad. (1918 - 38). p.36.

stuk die betekenis, implikasies en historiese gevolge van die Groot Trek, veral met betrekking tot die Bantoevolke van Suid-Afrika, na te gaan; maar vir die doel van hierdie studie is dit van belang om te verwys na die verhouding wat daar vanaf die begin tussen die Voortrekkers en die Rolong bestaan het en watter uitwerking die koms van die blankes na die Oranje-Vrystaat op die verloop van die geskiedenis van die Rolong sou hê.

Thaba'Nchu was op die pad van die Voortrekkers in hulle trek na die Noorde en dis ook hier waar Andries Hendrik Potgieter met sy trek 'n tydlank vertoef het. In teenstelling met die Koranas en Boesmans wat gedurende die trek oor die Oranjerivier 'n aantal vee en perde van die Voortrekkers gebuit het,⁷⁵⁾ het die Rolong van Thaba'Nchu hulle vriendelik ontvang en aan hulle op verskillende wyses hulp verleen. Potgieter berig as volg: „Verder gaande kwam men tussen de natie der Morokkas (Barolong) die maar weinig in getal waren, daar Moselekatzi hen zo had uitgerooid, hun vee genomen, en hen zo verdreven had, dat zij boven in de bergen woonden. Voor hen waren de blanken niet bevreesd, daar ze te weinig in getal waren om oorlog te voeren, en deze integendeel blijde waren om de witte mensen te zien, opdat zij (de blanken) voor hen wild konen schieten, daar zij bijna van honger stierven.”⁷⁶⁾

Die goeie verstandhouding wat tussen die Voortrekkers

---

75) Nathan, M.: The Voortrekkers of South Africa, from the earliest times to the foundation of the Republics. London. (1937). p.141.

76) Preller, G.S.: Voortrekkermense. Vol. I. Kaapstad. (1918 - 38). p.122

en die Rolong gehandhaaf is, het ondermeer ruilhandel in die hand gewerk. So het die Trekkers voedsel van die Rolong geruil vir vee of negosieware.⁷⁷⁾ Na sowat 6 maande het Potgieter Thaba'Nchu weer verlaat en in die rigting van die Vetrivier getrek, waar hy van Makwana, 'n Bataungkaptein, die gebied tussen die Vet- en Vaalriviere gekoop het.⁷⁸⁾

Op 19 Oktober 1836 moes die Voortrekkers hulle by Vegkop teen die Matabele verdedig en hoewel hulle die oorwinning behaal, buit die Matabele al hulle vee sodat die Voortrekkers met hulle waens op die kaal en onherbergsame vlaktes gelaat word.⁷⁹⁾

Potgieter stuur hierna sy broer Hermanus na Thaba'Nchu om hulp te verkry. Moroka onderneem om die Voortrekkers te help en stuur spanne osse om hulle waens na Thaba'Nchu terug te bring. Hierdie optrede van Moroka, 'n weldaad waarvoor daar in 1928 deur die N.G. Kerk die „Ereskuld Kerk" vir die Rolong opgerig is, het bygedra om die goeie verhouding tussen hom en die Voortrekkers te verstewig.

Thaba'Nchu het die bymekaarkomplek van die Trekkers geword - 'n halfwegstasie na onbekende gebiede. Trichardt, Potgieter, Maritz en Retief het almal hier 'n tydlank vertoef. Hulle was almal gaste van Moroka, nie alleen as vreemdelinge in 'n vreemde land

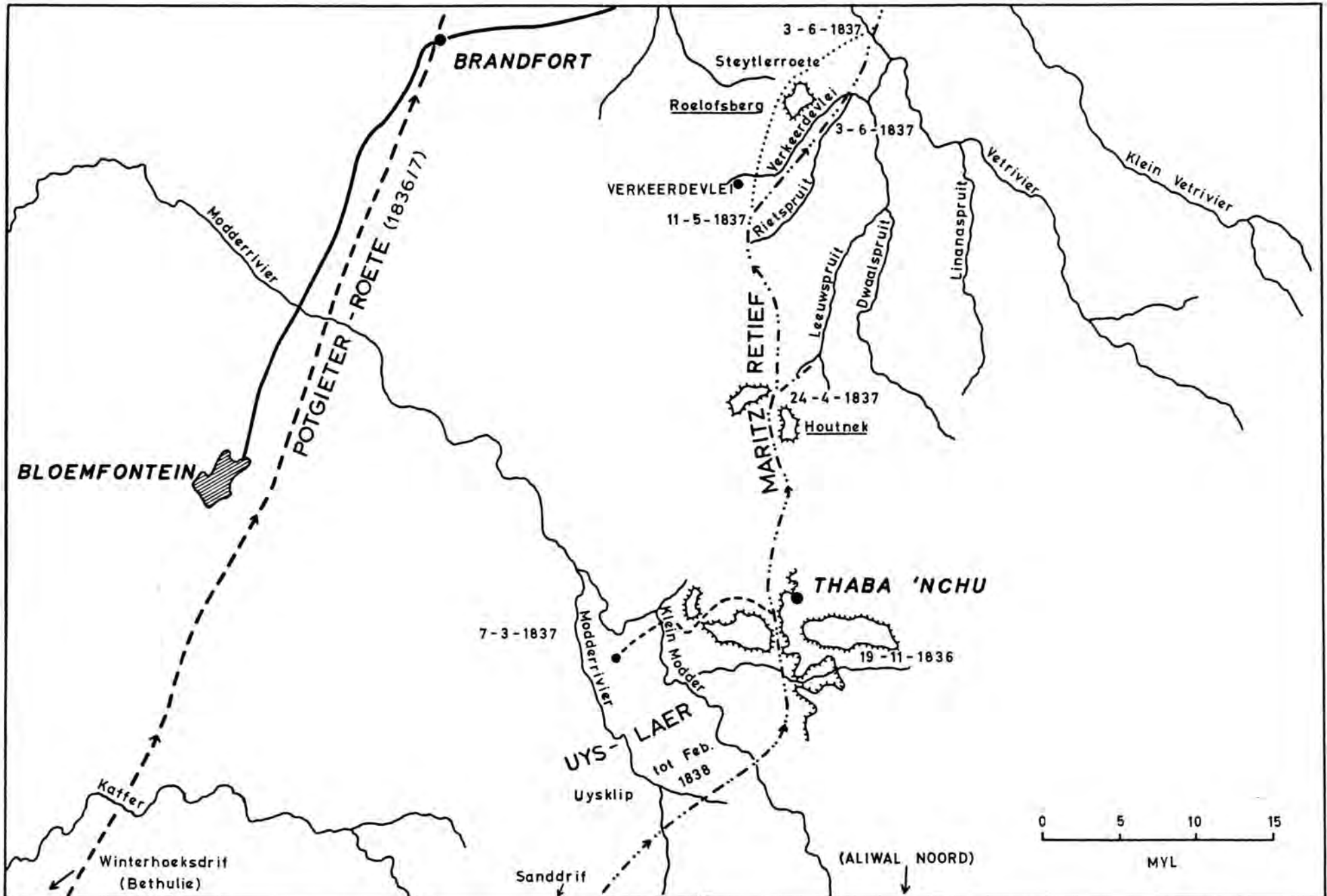
---

77) Preller, G.S.: Voortrekkermense III. p.15.

78) Nathan, M.: (1937). p.141.

79) Walker, E.A.: The Great Trek. London. (1934). p.123-126.

VOORTREKKERS IN OMGEWING VAN THABA 'NCHU (1837)

nie maar ook as slagoffers van 'n gemeenskaplike vyand, die
 80)
 gehate Matabele van Mzilikazi.

Die Rolong van Thaba'Nchu het in die Voortrekkers bond-
 genote gesien deur wie se hulp die mag van Mzilikazi verbreek kon
 word.
 81) Terwyl die Trekkers op Thaba'Nchu vertoef het, is voor-
 bereidings getref vir 'n strafekspedisie teen Mzilikazi. Op aller-
 lei wyses is hulp aan hulle deur die Rolong verleen en by die kom-
 mando wat aan die begin van Januarie 1937 teen die Matabele opgeruk
 82)
 het, was ook 'n aantal Rolong.

Deur hierdie veldtog is die Matabele-gevaar aansienlik
 verminder sodat die Voortrekkers na hulle reeds bewoonde gebiede
 kon terugkeer. Op 27 Maart 1837 was Potgieter se trek weer in
 die omgewing van Winburg terwyl ook die Maritztrek hom in die
 noordelike Vrystaat bevind het. Thaba'Nchu was egter nie lank
 sonder Trekkers nie want Piet Retief was reeds in Transoranje en
 83)
 het in die voorjaar by Thaba'Nchu aangekom.

Met 'n tweede ekspedisie wat Hendrik Potgieter en Pieter
 Uys teen die Matabele onderneem het, is hulp deur die Rolong aan
 hulle aangebied.
 84) In 'n periode van nege maande het Mzilikazi
 drie strafekspedisies teen hom gehad - twee van die Voortrekkers

---

80) Molema, S.M.: p.48.

81) Voigt, J.C.: Fifty years of the history of the Republic in
 South Africa, (1795-1845). London. (1899). p.319.

82) Cory, Sir G.E.: The rise of South Africa: a history of the
 origin of South African colonisation and of its development towards
 the east from the earliest times to 1857. London. (1926). p.24-25.

83) Ibid.: p.25 sq.

84) Molema, S.M.: p.54 sq.

en een van die Zoeloe onder Dingaan. Om uitwissing van sy stam te voorkom, vlug hy oor die Limpopo en vestig hom in die land wat eers as Matabeleland en nog later as Suid-Rhodesië bekend sou word.

Nadat Mzilikazi die wyk geneem het, vaardig Hendrik Potgieter 'n proklamasie uit waarvolgens hy die gebiede wat deur Mzilikazi geterroriseer is, annekseer. In werklikheid het hy die noordelike helfte van die huidige Vrystaat, die westelike driekwart van die Transvaal en die hele suidelike Betsjoeanaland geannekseer.⁸⁵⁾

Ongeveer in Augustus 1841 het die Rratlou-, Tshidi- en Rrapulanaseksies van die Rolong onder hulle respektiewelike leiers Gontse, Tawana en Matlaba, Thaba'Nchu verlaat om na Betsjoeanaland, 300 myl ten noordweste, terug te keer.

Hulle het 'n roete noordwaarts gevolg oor Majemasweu (Brandfort), Bodiba-jwadikwena (Kroonstad) en, nadat hulle die Vaalrivier by Kommando's-Drif oorgesteek het, het hulle by Matlwang (Machaviestad) tussen Potchefstroom en Klerksdorp gearriveer waar hulle vir ongeveer vyf jaar vertoef het. Hierna het hulle 'n direkte roete gevolg na Lotlhakane naby Mafeking waar hulle omstreeks 1848 aangekom het. Hierdie hele trekroete was deur 'n gebied wat reeds deur die Voortrekkers geokkupeer was.⁸⁶⁾

In Januarie 1843 het Hendrik Potgieter vanaf Magaliesberg gekom en 'n vergadering van die opperhoofde en hulle stamgenote by Thaba'Nchu byeengeroep om, onder meer, die bande van bondgenootskap en

---

85) Ibid.: p.55-56.

86) Ibid.: p.61-62.

vrede te hernu.

Terwyl die Groot Trek nog aan die gang was en die aantal Voortrekkers langs die laer Caledonrivier vermeerder het, het die Britse regering aan die Kaap nie nagelaat om proklamasies uit te vaardig nie. So waarsku sir George Napier in September 1842 die Voortrekkers dat hulle beslag lê op land wat die Griekwas van Adam Kok, die Sotho van Moshoeshoe en die Rolong van Moroka reeds as hulle eie beskou het. Die Britse Goewerneur sluit ook in 1843 twee ooreenkomstes, een met Moshoeshoe en een met Adam Kok. Daarvolgens is die grense van hulle gebiede vasgestel, samewerking en bondgenootskap met die Britse Koloniale Regering gesluit en aan die opperhoofde outoriteit verleen om geheime diens, polisie- en magistraatswerk op die grense te doen, waarvoor hulle £75-£100 jaarliks in geld of wapens en ammunisie, soos hulle verkies het, kon ontvang.

Moshoeshoe en sy sendelinge het dadelik beswaar gemaak dat die gebiede van die Seleka onder Moroka en die Koranas van Gert Taaibosch nie by Basoetoland ingesluit is nie. Moroka aan die anderkant, het weer op sy beurt deur middel van eerw. William Shaw, Superintendent van die Wesleyaanse Sending in S.A., 'n beswaar ge-⁸⁷⁾loods dat 'n deel van sy gebied by Basoetoland ingesluit is. Die Griekwas en Koranas het deur dieselfde kanaal dergelike besware geopper. Dit spreek vanself dat die Voortrekkers allermins gediend was met die onbevredigende toestand van sake want die inmenging van

---

87) Theal, G.M.: History of South Africa, 1828-1846. p.421.

die Britse Koloniale Regering wat daarop gemik was om vrede, wet en orde te handhaaf, het slegs die teenoorgestelde uitwerking gehad.

In 1843 word Napier opgevolg deur sir Peregrine Maitland. Hy woon in Junie 1845 'n konferensie te Touwfontein by om beslissing te gee in aangeleenthede tussen die Boere en Griekwas van Adam Kok⁸⁸⁾ tussen wie daar territoriale en militêre onenighede bestaan het. By hierdie geleentheid was ook Moshoeshoe, Moroka en Moletsane, hoof van die Bataung, teenwoordig. Moshoeshoe het ook hier volstaan by sy bewering dat Moroka, Pieter Davids, Gert Taaibosch en Carolus Baatje sy onderdane was.⁸⁹⁾ Hy het na die ooreenkoms tussen hom en laasgenoemdes verwys as 'n transaksie wat nie die aard van 'n koopakte gehad het nie en eerder as 'n huurkontrak⁹⁰⁾ beskou kon word. Moroka en sy mede-immigrante van die Platberg het uit die aard van die saak heftig beswaar gemaak teen Moshoeshoe se beweerde opperhoofskappy oor hulle. Hierin is hulle deur die Wesleyaanse sendelinge gesteun. Hulle het beweer dat hulle die volste reg tot grondbesit in daardie gebied gehad het - 'n bewering wat gestaaf is met die dokument wat destyds tussen hulle en Moshoeshoe opgestel is.⁹¹⁾

Aangesien die Goewerneur nie op hierdie stadium 'n beslissing wou gee nie, is dit aan Kommandant Gideon Joubert opgedra om die saak te ondersoek maar hy kon egter ook nie veel uitrig nie.

---

88) Molema, S.M.: p.65 sq.

89) Noble, J.: South Africa, past and present: a short history of European settlements at the Cape. London. (1877). p.139.

90) Molema, S.M.: p.65.

91) Walker, E.A.: A History of South Africa. London. (1935). p.226.

Majoor Warden, die pas aangestelde Britse Resident te Philippolis, hou in 1846 'n konferensie met die kapteins te Platberg op die Caledon,⁹²⁾ maar ook hierdie samesprekings het geen bydrae tot 'n finale oplossing gelever nie.

In Junie 1946 stuur Moroka 'n regiment om majoor Warden te help om Adam Kok te verdedig ooreenkomstig die Napier-verdrae en om die Boere onder Jan Kok by Winburg wat die Griekwakaptein bedreig het, te ontwapen en die wyk te laat neem.⁹³⁾

Die inmenging van die Britse regering in die Transoranje wat begin is deur die Napier-traktaat en voortgesit is deur die Louwfontein-verdrag, het sy toppunt bereik toe sir Harry Smith in Februarie 1848 die Britse soewereiniteit oor Transoranje verklaar het. Die verhouding tussen die Boere en Britte het geleidelik versleg en die geskil is tot 'n nuwe hoogtepunt gevoer met die slag van Boomplaas tussen Andries Pretorius en sir Harry Smith in Augustus 1848.

Gedurende 1848 het grensmoeilikhede tussen Moshoeshoe, die Rolong, Griekwas en die Boere voortgeduur. In 1849 het majoor Warden die haas onmoontlike taak aangedurf om die grense te bepaal en vrede onder die stamme te bewerkstellig. Hy het egter slegs teenstand van Moshoeshoe ondervind sodat hy verplig was om 'n koalisie bestaande uit Moroka, Sekonjela (Tlokwa), Adam Kok (Griekwa), Gert Taaibosch (Griekwa), en Karools Baatje (Korana),

---

92) Molema, S.M.: p.66.

93) Ibid.: p.67.

teen Moshoeshoe te vorm. In Oktober 1849 het Warden die suid-westelike grens van Basoetoland bepaal. Hierdie grens het voortaan in die geskiedenis as die Wardengrens bekend geword en het nog later tot die Anglo-Basotho-oorloë aanleiding gegee.⁹⁴⁾

In Oktober en November 1849 is die grense van die gebiede van Moroka, Sekonjela, Moletsane, Taaibosch en Baatje bepaal.

Die grenslyne van Thaba'Nchu wat sedert Desember 1833 deur die Rolong bewoon is, is vir die eerste keer amptelik bepaal, die gebied is erken as synde die offisiële woonplek van die Rolong, onafhanklik van die soewereiniteit van Moshoeshoe en onafhanklik wat interne sake betref van die Oranjerivier-soewereiniteit.⁹⁵⁾

Die Kaapse regering het Moroka voorts as 'n onafhanklike kaptein en onbetwisbare grondbesitter beskou. Moshoeshoe daarenteen het nie hierdie bepalings en grensafbakening erken nie en steeds Moroka en sy stamgenote as sy onderdane beskou.

Die Rolong van Moroka het Moshoeshoe en Moletsane met vrees bejeën, maar het in die Tlokwa van Sekonjela bondgenote gevind. Ook laasgenoemde het nooit op vreedsame wyse met Moshoeshoe en Moletsane verkeer nie. In 1850 ontstaan daar bv. onenigheid tussen Sekonjela en Moletsane, en aangesien Sekonjela as die skuldige beskou is, is majoor Warden van owerheidsweë aangesê om 'n strafekspedisie teen hom te onderneem. Moroka tree egter vir Sekonjela in die bresse en deur sy bemiddeling kon Sekonjela 'n verminderde boete van driehonderd beeste betaal. Sekonjela is ook

---

94) Ibid.: p.75.

95) Ibid.: p.74 sq.

drie weke later toegelaat om by Warden aan te sluit toe laasgenoemde met 'n gemengde leër van Britse soldate, Boere, die Rolong van Moroka, die Koranas van Taaibosch en die volgelinge van Baatje teen Moletsane optrek weens sy plundering van die Wesleyaanse sendingstasie te Umpukani. Die Rolong het hulle wreedaardig op die Bataung gewreek maar na sy nederlaag besluit Moletsane om hom op sy beurt op die Rolong te wreek. Hy mobiliseer sy leër onder een van sy seuns Morakabi, en tesame met 'n Sothoregiment onder Moseme, is die Rolong aangeval waardeur hulle 4,000 beeste en byna 1,000 perde verloor. Majoor Warden het weer tussenbeide getree en na onderhandelinge met Moshoeshe is 2,500 stuks vee aan die Rolong teruggegee. Moroka was egter nie hiermee tevrede nie en die Rolong het hulle voorts gewreek deur dwarsdeur die jaar 1851 die veeposte van die Bataung en die Sotho te beroof.

Teen die einde van 1861 organiseer Gert Taaibosch 'n groot plunderingstog teen die Bataung en roof 'n groot aantal vee. Moletsane en Moshoeshe beskuldig Moroka van hierdie plunderingstog waarna hulle 'n paar weke later sy buiteposte aanval en 2,000⁹⁶⁾ stuks vee buit. Beide majoor Warden en sir Harry Smith blameer Moshoeshe vir die chaotiese toestande op die grense. In Junie 1851 rig majoor Warden 'n ultimatum aan Moshoeshe, waarvolgens hy 6,000 stuks vee en 300 perde binne 10 dae moes lewer om die stamme wat deur sy rooftogte skade gely het, te kompenseer maar Moshoeshe bly in gebreke om aan hierdie eise te voldoen. Op 30 Junie 1851 val majoor Warden Moletsane aan wat hom op 'n koppie, bekend as

---

96) Theal, G.M.: History of South Africa. 1834-1854. p.470.

Viervoet, verskans. Hulle is deur Warden oorweldig en die Rolong wat aan die slag deelgeneem het, was nie alleen dronk van vreugde nie maar ook van bier wat hulle in die Bataunghutte gevind het,⁹⁷⁾ sodat hulle weinig weerstand kon bied toe versterkings vir die Bataung opdaag. Die Rolong ly gevoelige verliese en al die gebuite vee is deur die Bataung en Sotho teruggewen.

Na die nederlaag by Viervoet besluit Moroka uit vrees vir 'n verdere aanval van die Bataung om Thaba'Nchu te verlaat. Hy en sy volgelinge vestig hulle aan die westekant van die Modder-rivier, halfpad tussen Thaba'Nchu en Bloemfontein. Intussen het die Sotho en Bataung Thaba'Nchu kaal gestroop, die vee buitgemaak⁹⁸⁾ en die gebied in 'n toestand van totale verwoesting nagelaat.

In Oktober 1851 keer die verarmde Rolong na Thaba'Nchu terug maar van die eertydse 12,000 inwoners het slegs 8,000 oorgebly.

Moroka se meeste volgelinge was eintlik „vreemde” Tswana, woonagtig te Thaba'Nchu onder hulle verskeie hoofde wat Moroka as hulle opperhoof erken het. So was daar die oorblyfsels van die Rrapulanagroep onder Seatlholo, 'n jonger broer van Matlaba, oorblyfsels van die Rratlou onder Sebeco, 'n Molotjana-groep van die Kwena onder Letlojane, 'n Motlatla-groep onder Nyokong, en 'n groep⁹⁹⁾ van die Phogolestam (Baga-Phogole) onder Mma-Nare. Baie van

---

97) Collins, W.: "Free Statia", or Reminiscences of a Lifetime in the Orange Free State, South Africa, from 1852 tot end of 1875. Bloemfontein. (1907). p.36 sq.

98) Molema, S.M.: p.81.

99) Ibid.: p.82.

hierdie groepe het Thaba'Nchu verlaat na die nederlaag wat die Bataung hulle toegedien het. Sekere lede van die Rolong-Seleka het hulle ook afgeskei onder Setilo, wat soos vroeër opgemerk, aanspraak op die kapteinskap van die Seleka gehad het.¹⁰⁰⁾

In 1852 is veediefstal tussen die Sotho van Moshoeshoe en die Tlokwa van Sekonjela hervat. Dit kan veilig aangeneem word dat die bondgenoot van Sekonjela, naamlik Moroka en dié van Moletsane, t.w. Moshoeshoe, deel gehad het aan die moeilikhede. In Mei 1852 het Moshoeshoe die Tlokwa van Sekonjela oorval en 2,000 stuks vee en groot hoeveelhede graan buit gemaak. Die Koranas van Karools Baatje het op hulle beurt weer Moletsane aangeval en 3,000 stuks vee en 300 perde buitgemaak. Warden het aan die Koranas gewere en ammunisie verskaf wat soos verwag kon word vyandelikhede van Moshoeshoe en Moletsane uitlok. Hulle wreek hulle op Moroka, die troetelkind van die Britse regering, die vriend van die gehate Sekonjela en die bondgenoot van Carolus Baatje en sy Koranas.¹⁰¹⁾ Duisende stuks vee is buitgemaak en Moroka en sy volgelinge is nog verder verarm.

In Januarie 1852 is die Sandrivier-konvensie onderteken waardeur o.a. bepaal is dat daar geen alliansies tussen die Britse regering en die inboorlingvolke noord van die Vaal sou bestaan nie. Hierna het sir George Cathcart, wat sir Harry Smith as Goewerneur opgevolg het, in Desember 1858, Moshoeshoe, Moroka, Moletsane,

---

100) Ibid.: p.82-83. sq.

101) Ibid.: p.84.

Sekonjela en Gert Taaibosch beveel om byeen te kom om hulle geskille te besleg. Geeneen van hulle daag egter op nie waarna Cathcart 'n ultimatum aan Moshoeshoe rig om sekere boetes te betaal binne 'n tydperk van drie dae, maar Moshoeshoe bly in gebreke om aan hierdie eis te voldoen. Moroka wat die meeste skade gely het deur die rooftogte van Moshoeshoe en Moletsane was by verre na nie tevrede met die kompensasie wat Moshoeshoe aangebied het nie. Nadat dit vir Cathcart duidelik was dat Moshoeshoe nie van voorneme was om meer vee te lewer nie, gaan hy tot die aanval oor en raak in die Bereaberge met die Sotho slaags. Cathcart moes egter die slagveld ontruim en Moshoeshoe, wetende dat die Brit hom sou wreek, rig 'n skrywe aan Cathcart waarin hy om vrede vra. ¹⁰²⁾

Na 'n vredesluiting met die Sotho, vertrek Cathcart na die Kaap aangesien die saak volgens hom afgehandel was. Moroka was geensins gediend met hierdie optrede nie veral omdat hy Moshoeshoe nog altyd gevrees het. Moshoeshoe het egter die Rolong in vrede gelaat - 'n vrede wat byna 'n jaar lank sou duur.

Cathcart se mislukking om volkome vrede tussen die stamme te bewerkstellig, het die verdere gevolg dat Sekonjela, nog steeds verbitter, hom voorberei vir verdere weerwraak teen die Sotho. Vanaf Augustus 1852 onderneem hy en Taaibosch kleiner rooftogte teen die Bataung en Sotho en namate dit in afmetinge begin toeneem het, het Moshoeshoe besluit om hom op Sekonjela en Taaibosch te wreek. In die geveg wat ontstaan, is Taaibosch om

---

102) Theal, G.M.: History of South Africa III. p.327-348.

die lewe gebring terwyl Sekonjela die omgewing verlaat het. Op hierdie wyse het Moroka albei sy bondgenote verloor.

Op 23 Februarie 1854 is die Bloemfontein-konvensie gesluit. Intussen het Moshoeshoe op vreedsame wyse met Moroka verkeer.¹⁰³⁾ Ongelukkig het die ou kwessie van grenslyne weer opgevlam tussen die Boere en Sotho, sodat dit later noodwendig op oorlog moes uitloop. In Maart 1858 verklaar die Vrystaatse regering met Moroka as bondgenoot oorlog teen die Sotho. Weens die ontoganklikheid van Basoetoland en die verskil in getalle tussen die blankes en Sotho word die Boere genoodsaak om die Vrede van Aliwal-Noord met Moshoeshoe in September 1858 te sluit.¹⁰⁴⁾

In Februarie 1860 het Marthinus Pretorius President van die Vrystaat geword. Hy knoop onderhandelinge aan met Moshoeshoe in die hoop om die grenslyngeskille uit die weg te ruim. Pretorius gaan sover om die Wardenlyn ten gunste van Moshoeshoe te verander waardeur die Rolong van tien tot twaalf duisend akkers grond verloor. Daarby kort Pretorius die reg van Moroka in om soveel wapens en ammunisie te koop as wat hy nodig het. Laasgenoemde het teen hierdie bepalinge sterk protes aangeteken en vanweë die hoë agting wat die blankes van die Vrystaat vir hom en sy stamgenote gekoester het, het die Vrystaatse Volksraad aan hom die reg vir die aankoop van ammunisie verleen, asmede die belofte om die grenslyne van Thaba'Nchu na sy bevrediging te verander.¹⁰⁵⁾

---

103) Theal, G.M.: History of South Africa. 1846-1860. p.346.

104) Theal, G.M.: History of South Africa. 1854-1872. p.71.

105) Ibid.: p.86-87.

Gedurende Marthinus Pretorius se ampstermyn as President van die Vrystaat was die verloop van die geskiedenis van die verskillende bevolkingsgroepe in daardie gebied feitlik 'n herhaling van die vorige twaalf jaar. Daarbenewens het Adam Kok III sy grondregte te Philippolis verkoop en na die ooste oor die Drakensberge gemigreer sodat die enigste inboorlingbewoonde gebiede Thaba'Nchu en Waterboer se grond tussen die Oranje- en Modderriviere was.¹⁰⁶⁾

In 1864 het Jan Brand, vierde President van die Vrystaat, die nuwe Goewerneur van die Kaap, sir Philip Wodehouse, versoek om die grenslyn tussen die Vrystaat en Basoetoland te bepaal. Hy dui die Wardenlyn as die grens aan tot groot verbittering van die Sotho. Weereens volg 'n oorlog tussen die Vrystaat en die Sotho by welke geleentheid Moroka 'n bondgenoot van die Vrystaat is. Na 'n byna eindelose stryd, ooreenkomstes wat weer verbreek is, die tussenkoms van Wodehouse, ens., word Basoetoland op 12 Maart 1868 as Britse gebied verklaar en vrede in 1869 tussen die Vrystaat en Moshoeshoe gesluit.

Met die ontdekking van diamante in 1867 naby Hopetown ontstaan verdere moeilikhede i.v.m. grondbesit tussen die Oranje-Vrystaat en die verskillende inboorlingstamme. Die gebied waar diamante ontdek is, is nie deur minder as ses aanspraakmakers as hulle eiendom geëis nie. Hierdie aanspraakmakers was die President van Transvaal, President Brand vir die Oranje-Vrystaat, Waterboer vir die Griekwas, 'n groep Koranas, Mahura vir die Tlhaping en

---

106) Molema, S.M.: p.116-117.

Moroka vir die Seleka. Laasgenoemde het die gebiede langs die noordelike oewer van die Vaal- en die oostelike oewer van die Hartsrivier tot by Schoonspruit as syne geëis. Sy eis was gebaseer op die feit dat die Seleka onder Sefunelo, voordat hulle na Thaba'Nchu verhuis het, hierdie gebiede vanaf 1820-1830 met Maquassi as hulle hoofkwartier geokkupeer het.¹⁰⁷⁾

Op 25 Augustus 1870 ontmoet 'n Kommissie van die Suid-Afrikaanse Republiek onder Pretorius, Moroka en die Tlhaping kapteins Jantje en Mankuroane. Moroka het by hierdie geleentheid sy eis herhaal. Op dieselfde dag ontmoet Brand en Pretorius ook vir Waterboer. Laasgenoemde rig sonder medewete van die ander aanspraakmakers 'n petisie aan die Britse Hoë Kommissaris waarin hy versoek dat sy gebied onder Britse beheer geplaas word.

Nadat 'n verdere konferensie tussen Pretorius en die inboorlinghoofde misluk, is die hulp van die waarnemende Hoë Kommissaris ingeroep waarna besluit is om alle eise aan 'n arbitrasiehof voor te lê wat op 4 April 1871 sy sitting te Bloemhof begin het. Na 'n sitting van $2\frac{1}{2}$ maande word die beslissing deur Keate, Luit.-Goew. van Natal, gegee: Waterboer het die noordoostelike gedeelte van die gebied wat hy geëis het, ontvang, sodat Montshiwa, die Tlhaping en die Oranje-Vrystaat verdere aanspraak op daardie gebied verloor het. Aan die Tlhaping en die Rolong is 'n gebied toegeken wat aan die oostekant deur 'n skeidslyn vanaf die oorsprong van die Molopostroom tot by die oorsprong van die Hartsrivier, en

---

107) Ibid.: p.130 sq.

vandaar na die oorsprong van die Maquassisspruit en langs die spruit tot by die Vaalrivier afgebaken is. Die Rolong se aanspraak op 'n gebied wat aan hulle voorvader Tau behoort het, is dus erken en Moroka se eis vir 'n gedeelte daarvan, oos van die Hartsrivier, toegestaan.¹⁰⁸⁾

In Oktober van dieselfde jaar proklameer sir Henry Barkly die onafhanklikheid van die Rolong, die Tlhaping en die Griekwas. Die Keate-toekenning is egter nooit na behore toegepas nie en die Transvaal het in werklikheid die besitter van die grond wat hulle geëis het, gebly. Die ontdekking van diamante en die daaropvolgende geskille en eise het geensins 'n goeie uitwerking op die verhouding tussen die verskillende bevolkingsgroepe gehad nie. Dit was onder sulke omstandighede dat Ngakantsi, 'n neef en raadslid van Moroka, 'n proklamasie uitgevaardig het waarvolgens oorlog teen die Oranje-Vrystaat in 1871 verklaar is.¹⁰⁹⁾

Met die dood van Moroka in April 1880 word nog 'n hoofstuk in die geskiedenis van die Rolong-Seleka afgesluit. Voor sy dood het hy herhaaldelik in die openbaar Tshipinare as sy opvolger aangewys. Weens sy swak gesondheid het hy ook gedurende die laaste jare van sy lewe in toenemende mate op Tshipinare staatgemaak sodat laasgenoemde in werklikheid die opperhoof was. Onmiddellik na Moroka se dood het Samuel Lehulere, Moroka se oudste oorlewende seun, daarop aanspraak gemaak dat hy die wettige erfgenaam en opvolger was. Aan die hoof van 'n aantal van sy aanhangers het hy Tshipinare aan-

---

108) Ibid.: p.135.

109) Ibid.: p.138.

geval met die doel om hom uit Thaba'Nchu te verdryf maar nie in sy doel geslaag nie.

Die wettige opvolger van Moroka was Tau, sy oudste seun, wat egter op jeugdige ouderdom oorlede is. Moroka se tweede oudste seun, Sefunelo, was dus die volgende in die lyn van opvolging, maar ook hom het Moroka oorleef. Sefunelo se enigste seun, Motlhwane is dan ook in 1872 op 'n seremoniële fees as Moroka se opvolger erken. Motlhwane is ongeveer twee jaar na hierdie fees oorlede en slegs na sy dood is Tshipinare in werklikheid as opvolger aangewys. Motlhwane se weduwee, Majang, is deur Moroka aan haar neef Michael gegee om kinders vir die oorledene te verwek. Volgens stamgewoonte was die seun uit hierdie verhouding die regmatige opvolger van Moroka. Hierdie persoon, Tshabadira, het die hoof geword van die oorblyfsels van Samuel se aanhangers by Matsiloje en Ramokgwebana in die Betsjoeanaland Protektoraat. 110)

In Julie 1880 het die twee aanspraakmakers, Samuel en Tshipinare, President Brand van die Oranje-Vrystaat versoek om die saak te besleg. Brand wys die saak ten gunste van Tshipinare uit en Samuel onttrek hom na sy plaas noordwes van Thaba'Nchu om daar planne vir weerwraak en vergelding te bedink. Teen die einde van 1883 was daar sprake van 'n aanval van Samuel op Thaba'Nchu. Die Vrystaatse regering het dit raadsaam geag om adv. M.T.Steyn na Thaba'Nchu te stuur om plaaslik ondersoek in te stel. Ook gedurende hierdie tyd het Samuel begin om sy saak onder die aandag van die Britse regering te bring. Hy het sy saak persoonlik aan

---

110) Ibid.: p.152 sq.

sir Hercules Robinson, destydse Goewerneur van die Kaap gestel, maar geen sukses daarmee behaal nie. Samuel het egter onvermoeid verdere pogings aangewend en vervolgens 'n skrywe aan die Britse regering gerig. Daarna het hy na Engeland vertrek om te probeer om die openbare mening aan sy kant te kry, ook om die Anglikaanse Kerk oor te haal en om sy saak aan die Koloniale Sekretaris tuis te bring. Sy pogings was egter tevergeefs. Aan die begin van 1884 keer hy terug om hom tydelik in Basoetoland te vestig, met die oog op verdere wraakplanne. Tydens 'n aanval van sy aanhangers op Thaba'Nchu word Tshipinare vermoor¹¹¹⁾ en chaos en verwarring het in Thaba'Nchu geheers. Die Raadslede van Tshipinare het egter geweier om Samuel as hoof te aanvaar en weereens word 'n beroep op President Brand vir ondersteuning gedoen. Laasgenoemde verskyn met 'n gewapende mag en in die lig van omstandighede, nl. dat Thaba'Nchu sonder 'n wettige regering was, en met die doel om wet en orde te handhaaf, annekseer President Brand op 12 Julie 1884 die gebied. Samuel en sy samesweerders is gevange geneem en verhoor, maar Samuel is ontslaan. Hy is vervolgens uit die Oranje-Vrystaat verban waarna hy na Basoetoland verhuis en deur Opperhoof Letsie (Moshoeshoe se opvolger) toegelaat is om hom by Korokoro te vestig. Hy (Letsie) het ook later aan Samuel grond toegeken by Sekanameng waarheen baie van sy aanhangers hom gevolg het. Hierdie optrede het die misnoeë van die Rolong van Thaba'Nchu uit-

---

111) Lagden, G.: The Basutos. Vol. II. (1909). p.569.

gelok en was volgens hulle 'n bewys van die vyandiggesindheid van die Sotho. Dit was egter eers na sewe jaar dat die Basoetolandse regering dit raadsaam geag het om Samuel en sy aanhangers uit die land te verban. Hierna het Samuel tydelike asiel by Moshwete van die Rratlou by Khunwana gevind. 'n Jaar of twee vantevore het Moshwete grond aan Chaka, 'n neef van Samuel, by Dirobe naby Khunwane, toegeken waarheen Samuel vervolgens verhuis het. Hy is egter nie toegelaat om lank hier te vertoef nie en na ongeveer twee jaar het hy oor die Transvaalse grens na Kraaipan gegaan waar hy toegelaat is om vir 'n beperkte tyd by Tlhakajeng¹¹²⁾ te vertoef.

In 1899 vertrek Samuel met die hulp van eerw. MacIntosh van die Anglikaanse Kerk na Betsjoeanaland. By Matsiloje, ses-en-dertig myl oos van Francistown in die Tatidistrik, het hy en sy nagenoeg¹¹³⁾ tweeduisend volgelinge grond gehuur. Weens die armoedige toestand van die grond, die aanwesigheid van wilde diere, veesiektes ens. het hulle egter gaandeweg verarm. Die sterftesyfer was hoog en die getal Rolongemigrante by Matsiloje het nog verder verminder omdat baie weer weggetrek het, veral jongmense wat arbeid in die stede en dorpe van Rhodesië en Suid-Afrika gesoek het. Samuel verhuis in 1907 na 'n lokasie by Ramokgwebana oorkant die Ntshestroom.

In 1916 verlaat 'n verdere groep Rolong die gebied van

---

112) Molema S.M.: p.161-162 sq.

113) Vgl. ook Schapera, I.: The Ethnic Composition of Tswana Tribes. (1952). p.14.

Thaba'Nchu om hulle by hulle bloedverwante te Matsiloje te vestig. Hierdie groep het onder die leiding gestaan van William Mokgothu Bogatsu, 'n kleinseun van Gogatsu, die hoofsaaklikse teen Tshipinare. Na hulle aankoms aldaar verhuis Samuel weereens na Matsiloje en laat 'n deel van die stam by Ramokgwebana onder toesig van sy neef, Michael Moroka, agter. Samuel is in 1932 oorlede waarna sy volgelinge Tshabadira Moroka die seun van Michael, maar verwek vir Motleware, as opvolger aangewys het.

Na die dood van Moroka, die moord op Tshipinare en die daaropvolgende anneksasie van Thaba'Nchu, begin 'n nuwe fase in die geskiedenis van die Rolong-Seleka. Na Tshipinare se dood is Robert Tawana Moroka, die oudste seun van Tshipinare, as hoof erken, maar hierdie benoeming is nie deur die Vrystaatse regering offisiel bekragtig nie. Tawana is in 1930 oorlede. Op 4 Julie 1930 is die broer van Tawana, John Phetogane Moroka, as hoof van die Rolong verklaar tydens die minderjarigheid van die seun en regmatige opvolger van Tawana, Albert Setlogelo Moroka. Na die dood van John Phetogane Moroka op 2 November 1940 is Walton Zacharias Fenyang op 4 November 1940 aangestel as waarnemende kaptein, en op 1 Mei 1941 is Setlogelo as hoof geïnstalleer. Hy is op 31 Maart 1955 oorlede waarna Fenyang weer as waarnemende kaptein optree tesame met Kebalepile Benjamin Moroka. Na die dood van Walton Z. Fenyang op 16 Junie 1957 het die posisie as volg verander:

Maria Moipane Moroka, eggenote van wyle Albert Setlogelo

Moroka, is aangestel as waarnemende regentes tydens die minder-jarigheid van die erfopvolger Philip Robert Tawana Mokghopa Moroka. Volgens Tswanatradisie het sy egter geen locus standi nie, en kan sy dus nie by vergaderings voorsit of regspleging behartig nie. Gevolglik is Ben Kebalepile Moroka, tweede in lyn van kapteinskap en eertydse Hoofman oor die Mokoenalokasie tot die pos van Hoof-Administratiewe Amptenaar aangestel en met siviele en kriminele regsmag bekleed. In werklikheid het die Bantoestamowerheid sake verhoor en Kebalepile het net uitspraak gelewer. Sedert die afsterwe van laasgenoemde in Februarie 1964 is tot op die huidige tydstop nog niemand met regsmag bekleed nie en is Setlogelo die Adjunk-Regent.

Gedurende die veelbewoë geskiedenis van die Rolong en veral dié van die Rolong-Seleka, het 'n groot aantal stamhoofde gekom en gegaan.¹¹⁴⁾ Die bekendste figuur as leier en politikus was egter ongetwyfeld stamhoof Moroka, ook bekend as Moroka II. Gedurende sy leeftyd, veral sedert die Rolong in die huidige distrik van Thaba'Nchu gevestig geraak het tot in 1880 toe hy oorlede is, het hy veel vir sy eie volk se voortbestaan maar ook veel as vredeliewende persoon vir die blanke bevolking beteken. Hy was 'n geëerde en geliefde persoonlikheid, 'n vriend en helper van die Voortrekkers en in alle opsigte 'n staatsman van formaat.

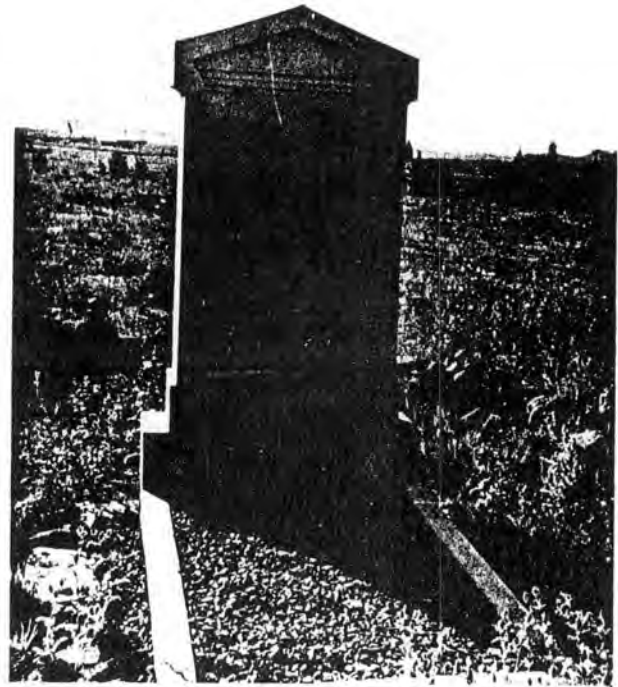
Ter ere van hom is sy grafsteen in 1957 opgeknop en tot Historiese Monument verklaar. Dit staan in die Morokakasie

---

¹¹⁴⁾ Sien Genealogie van Rolong-Seleka Opperhoofde bl. 67. Vgl. Molema, S.M.: Chief Moroka, p.17.

1. KAPTEIN MOROKA.

2. GRAFSTEEN VAN MOROKA.

3. Tablet van die Historiese Monumente-kommissie op die grafsteen aangebring.

1) Met erkenning aan The Friend, Bloemfontein.

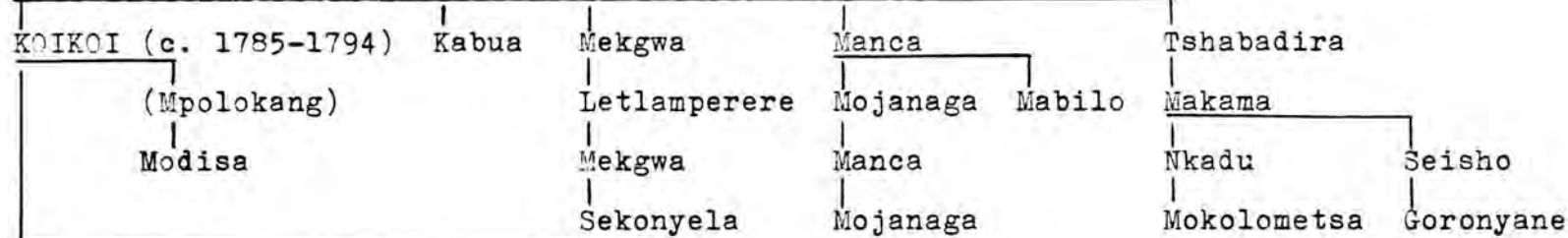
3) Met erkenning aan Bantu, Vol. VIII No. 5, Mei 1961.

van Thaba'Nchu as herinnering vir die Rolong-Seleka aan 'n tradisieryke verlede.

GENEALOGIE VAN ROLONG-SELEKA OPPERHOOFDE*

SELEKA (c. 1777-1785)

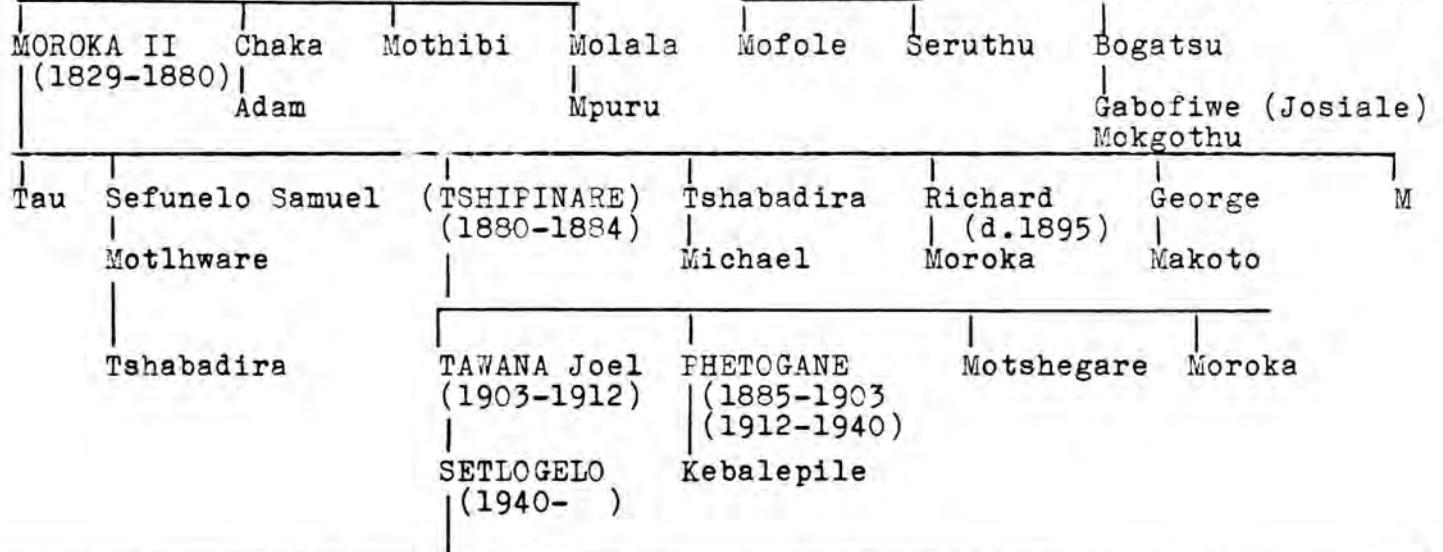
MOROKA I (c. 1795-1800)

Ngakatsimane	Ngakatau
Sefitlholo	

MOKGOSI (c. 1800-1805)

SEFUNELO (c. 1805-1829)

*Vgl. S.M. Molema: Chief Moroka. p.17.

HOOFSTUK III

DIE BANTOEGBIED VAN THABA'NCHU

1. INLEIDING

In die geskiedkundige oorsig is die omstandighede waaronder die Rolong vanaf 1822 met blanke sendelinge en later met blanke boere voortdurend in aanraking gekom het, uiteengesit. Hierdie kontak en die uitwerking daarvan het met verloop van tyd meer direk en intens geword met die gevolg dat die Rolong deur 'n proses van vreedsame kontakmaking met die blanke, in teenstelling met ander Bantoevolke van Suid-Afrika waar tussen blank en Bantoe aanvanklik vir lang periodes ernstige botsings was, sterk onder die invloed van westerse kultuur gekom het.

Veral vier faktore van beïnvloeding kan in die verband onderskei word, nl.: 'n doelgerigte sendingaksie tesame met die instelling van formele onderwys, nuwe ekonomiese oriëntering en die geleidelike instelling van blanke administratiewe beheermaatreëls. Genoemde faktore het waarskynlik meer as enigiets anders 'n lewenspatroon en -uitkyk laat ontwikkel wat die bevolking van hierdie gebied en veral dié van die Rolong kenmerk. Hierdie „andersheid” wat betref die materiële en geestelike lewe van die inwoners van die gebied is so 'n opvallende verskynsel dat selfs die oppervlakkigste waarnemer daardeur getref word. By die volkekundige ontstaan onmiddellik die vraag watter kultuurelemente wat gewoonlik as „tradisioneel” beskryf kan word, het reeds verdwyn,

watter is begrepe in 'n proses van verdwyning en watter kultuur-aspekte is slegs effens gemodifiseer om aan te pas by die eise wat die huidige tyd stel.

Hierdie mosaïek van kulturele verlede, ineengestrengel met huidige lewensvorme en -uiting sal in die volgende hoofstukke nader omskryf word.

Alvorens daartoe oorgegaan kan word, is dit egter belangrik om 'n agtergrondsbeeld te gee van die gebied waar hierdie stam woonagtig is, wat die etniese bevolkingsamestelling is, watter faktore gelei het tot die totstandkoming van hierdie Bantoegebied en op welke lewensterreine administratiewe beheer en kontrole uitgeoefen word en wat die uitwerking daarvan op die bevolking is.

2. GEOGRAFIESE KENMERKE

Die Thaba'Nchu-gebied is in 1884 deur die Republiek van die Oranje-Vrystaat as 'n subdistrik van Bloemfontein geannekseer, waarna dit as die „Moroka Ward" bekend gestaan het. Ingevolge Proklamasie No.16 van 1902 is die „Moroka Ward" tot die distrik van Thaba'Nchu geproklameer met 'n aanvanklike oppervlakte van 1,312 vk. myl. Met verloop van jare is sekere plase tot ander omliggende distrikte gevoeg sodat die oppervlakte tans op 1,090 vk. myl te staan kom.

Die distrik van Thaba'Nchu is geleë op die hoë sentrale plato van die O.V.S. met 'n gemiddelde hoogte van $\pm 5,000$ voet bo seespieël. Dit grens aan die landdrosdistrikte van Wepener, Ladybrand en Winburg in die suidooste en noordooste, Brandfort en Bloemfontein in die noordweste en weste en Dewetsdorp in die suide.

Veral in die sentrale en oostelike dele vertoon die gebied topografies interessante afwisseling. 'n Reeks hoë berge en heuwelreekse waarvan Thaba'Nchu-berg met 'n hoogte van 7, 018 vt. bo seespieël uittoring, lê komvormig rondom die dorpie. Die komgebied self is daarenteen taamlik plat en word slegs hier en daar deur ysterklipkoppies onderbreek. Meer na die ooste en suidooste word weereens hoë berge aangetref met 'n wisselende hoogte van 6,000 tot 6,500 voet bo seespieël.

Oor die algemeen kan die oppervlakte as golwend met breë dale beskryf word wat geleidelik na die weste eentoniger word in teenstelling met die sentrale, suidelike en oostelike dele, wat topografies interessanter afwisseling vertoon.

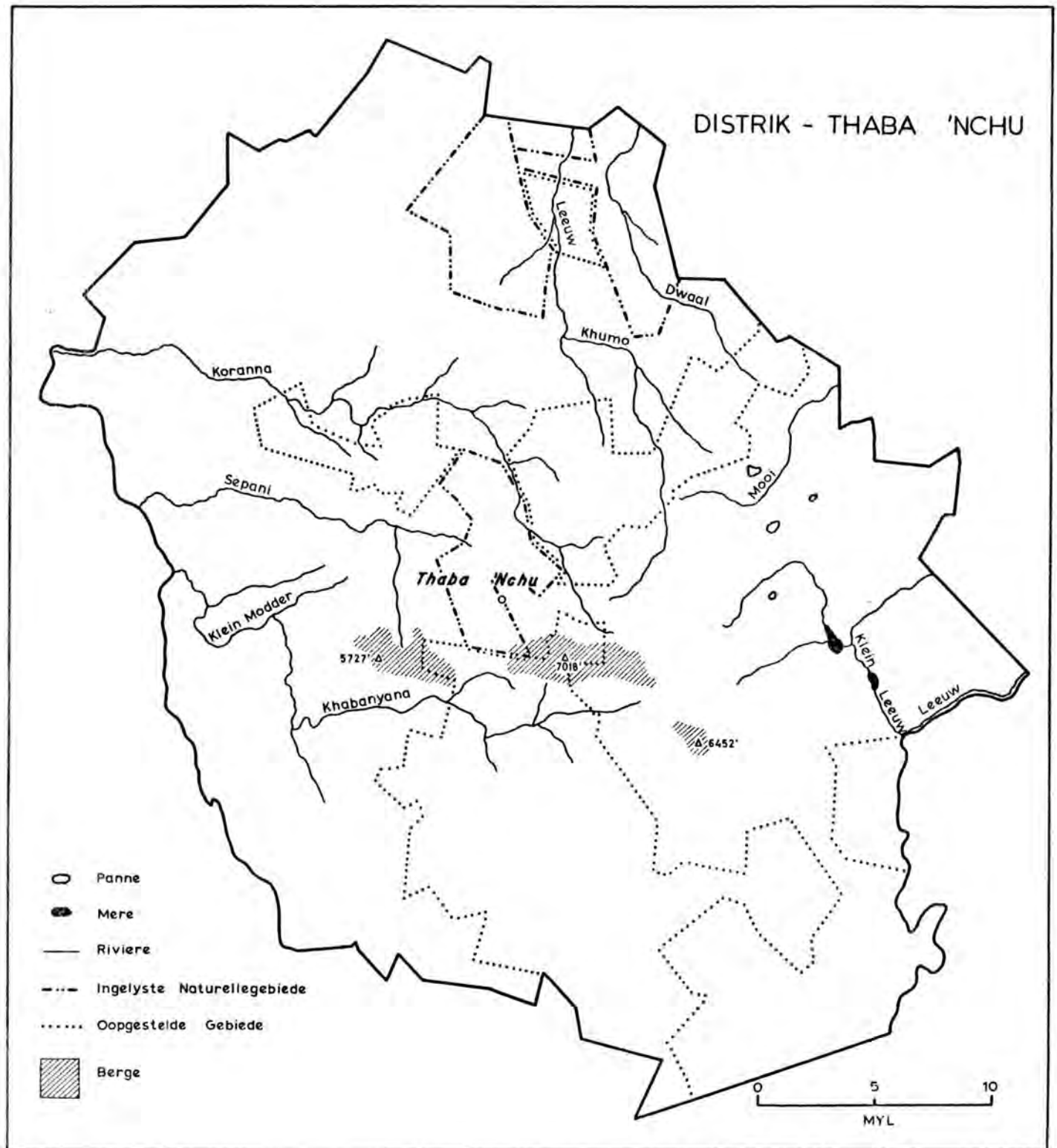
Naas die berge, heuwelkettings en dolorietkoppies wat die landskap kenmerk, word verskillende riviere en spruite aangetref. Thaba'Nchu-berg is die ontstaanspunt van talryke spruite terwyl verskillende ander spruite en riviere ¹⁾ met diep lope deur die gebied vloei.

Fonteine met betreklik standhoudende water wat dwarsdeur die gebied aangetref word, getuig van genoegsame ondergrondse watervoorrade wat geskik is vir besproeiing asook vir menslike en dierlike gebruik.

Die verspreiding van die reënval oor die distrik is taamlik oneweredig. In die weste is dit gemiddeld laer as in die suide en oostelike dele maar oor die algemeen word 'n gemiddelde neerslag

---

1) Sien kaart op bl. 71. Vgl. ook Topo-Kadastrale Serie. Departement van Lande Opmetingsraad. Vel 26 en 27.

van 21-24 duim per jaar ondervind. Van tyd tot tyd kom droë jare voor soos in 1903, 1919, 1930, 1941 en 1945 waar respektiewelik 15.91, 13.52, 15.74, 15.06 en 15.18 duim reën geregistreer is. Die gemiddelde maandelikse reënvalsyfers toon ook aan dat die wintermaande die droogstes is met minder as 0.50 duim per maand, terwyl vanaf Oktober tot Maart 'n gemiddelde neerslag van 2.50 tot 3.75 duim gemeet word.

Die natuurlike plantegroei is gedurende die somer met sy betreklik goeie reënval goed. Verskillende grassoorte waaronder rooigras (*Themeda Triandra*), fyner grassoorte van die *Eragrostis*-geslag (tefgras), *Digitaria* (vingergrasse) en *Setaria* grasse (manna-²⁾grasse) word algemeen aangetref. Verder is die hange van die heuwels en berge begroei met natuurlike bosse en varings. Wilger- en doringbome word in die valleie aangetref asook verskillende veldplante wat vry algemeen voorkom. Vir die Bantoebevolking is vuurmaakhout in voldoende hoeveelhede, veral gedurende die wintermaande wanneer die temperature dikwels 35°F en laer is, 'n groot probleem.

Die grondtipes van die distrik bestaan uit grysbruin leem wat wissel van 'n krummel tot korrelagtige struktuur (solonetsiese gronde); doloriet gronde, 'n struktuurlose rooibruin sandleem; spoel- en prêriegrunde met 'n donkerkleurige kleitekstuur.³⁾ Oor die algemeen kan die distrik as redelik vrugbaar beskryf word, ook die Bantoegebiede wat in die sentrale deel van die distrik geleë is. Goeie watervoorraad, 'n redelike hoë reënval en betreklik vrugbare grond, verleen aan hierdie area landboukundig aansienlike ont-

---

2) Louw, M.J.: 'n Regionale Opname van die Thaba'Nchu Distrik in die O.V.S. (Ongepubl. Tesis). Unisa. 1954. p.65.

3) Ibid.: p.25-33.

wikkelingsmoontlikhede.

Ten slotte moet nog daarop gewys word dat verskillende damme en panne naas Staatsbesproefingskemas in die Bantoegebied soos te Feloana, Woodbridge en die Groblerskema vir die Bantoebevolking in die toekoms nog baie mag beteken. Die houding en reaksie van die Bantoe teenoor algemene beplanning, veral op landbougebied, sal later bespreek word.

3. BEVOLKINGSAMESTELLING

Vir die jaar 1963 was die gemiddelde bevolkingsdigtheid van die distrik 79 persone per vierkante myl met die Bantoebevolking die grootste enkele bevolkingselement. 'n Vergelyking van die volgende sensussyfers toon aan dat vanaf 1904 tot 1960 die Bantoebevolking toegeneem het van 20,806 in 1904 tot 37,604 in 1960.

TABEL I

BANTOEBEVOLKING VAN DIE DISTRIK VAN THABA'NCHU, 1904-1960

SENSUS JAAR	STEDELIK	PLATTELAND	TOTAAL
1904	551	20,255	20,806
1911	95	23,513	23,608
1921	59	21,484	21,543
1936	169	22,618	22,787
1946	79	29,589	29,668
1951	1254	29,235	30,489
1960	2049	35,555	37,604

Soos uit voorafgaande syfers blyk is die patroon van bevolkingstoename effens wisselvallig. Dit moet veral daaraan toegeskryf word dat die grootte van die distrik nie konstant gebly het nie deurdat die gebied sedert 1904 'n paarmaal grenswysigings ondergaan het.

In teenstelling met die Bantoebevolking wat gedurende die afgelope 56 jaar 'n styging toon, het die blanke bevolking gedaal. Veral is dit opvallend dat die blanke plattelandse bevolking van 1904 van 3136 tot 2066 in 1960 gedaal het terwyl slegs die stedelike bevolking 'n geringe styging van 583 in 1904 tot 787 in 1960 aantoon. Die jongste bevolkingsverdeling van alle rasse van die distrik blyk uit die volgende syfers:

TABEL II

BEVOLKING LANDDROSDISTRIK THABA'NCHU O.V.S. SENSUS 1960

DISTRIK ⁴⁾	ALLE RASSE			BLANKES			KLEURLINGE			BANTOE		
	T	M	V	T	M	V	T	M	V	T	M	V
THABA'NCHU	40635	18390	22245	2066	1055	1011	965	508	457	37604	16827	20777
PLATTELAND	37707	16997	20710	1279	670	609	873	454	419	35555	15873	19682
STEDELIK	2928	1393	1535	787	385	402	92	54	38	2049	954	1095

Hierdie syfers bring die getalverhouding van blank teenoor Bantoe op 1:18.2 te staan en as die Kleurlingbevolking ook in berekening gebring word, is die verhouding nog effens hoër ten gunste van die nie-blanke bevolking.

Volgens die jaarverslag van die Bantoesakekommissaris vir

4) Bevolkingsensus, 6 Sept. 1960. Boekdeel I. R.P. No.62/1963.

die jaar 1962 was die beraamde bevolkingsgetalle vir die distrik as volg:

Blankes	.....	2049
Bantoe	.....	37541
Kleurlinge	.....	980

Dit is uit die aard van omstandighede baie moeilik om ten opsigte van enige Bantoegebied werklik korrekte bevolkingsgetalle te bekom. Die gebied van Thaba'Nchu is in dié opsig geen uitsondering nie en dit bly altyd 'n probleem om 'n enigszins korrekte skatting van die bevolking op 'n bepaalde tydstip te maak. Dit moet o.a. toegeskryf word aan die aanwesigheid van die nabygeleë industriële gebied van Bloemfontein wat 'n taamlik vlottende bevolking in die hand werk, en aan omliggende plase en distrikte wat heelwat arbeiders uit die Bantoegebied trek en 'n mate van seisoenverskuiwing van die bevolking in die hand werk.

Met hierdie faktore in gedagte kan die Bantoebevolking van die hele distrik teenswoordig op tussen 37,000 en 39,000 gestel word waarvan ongeveer 33,000 tot 34,000 op Suid-Afrikaanse Bantoe-trustgrond woonagtig is.

Dit moet verder in gedagte gehou word dat die nabygeleë Basoetoland, veral in die verlede, die bevolkingsgetalle van hierdie Bantoegebied beïnvloed het en dat aansienlike getalle Sotho in die reservaat en daarbuite gevestig geraak het. 'n Geskatte 4,500 Bantoe wat oorspronklik uit die Protektorate afkomstig is (hoofsaaklik Basoetoland) en teenswoordig in die hele distrik van Thaba'Nchu

woonagtig is, kan as waarskynlik aanvaar word.

4. ETNIESE VERDELING VAN DIE BANTOEBEVOLKING

Gegewens aangaande die etniese verdeling van die Bantoebevolking en in die besonder die getalleverhouding tussen die etniese groepe is ten opsigte van hierdie Bantoegebied nie beskikbaar. Geen registrasie volgens stamverband vind plaas nie en alle gegewens hieromtrent berus op skattings.

Soos reeds vroeër aangedui, word die gebied amptelik as 'n Tswanasprekende gebied beskou en as sodanig geadministreer. Hierdie beleid blyk duidelik uit die aanstelling van hoofmanne, onderwysers en in talle ander opsigte waar Tswanasprekende, veral Rolong, voorkeur geniet.

Of hierdie optrede in ooreenstemming is met die etniese getalleverhouding en veral met die getalleverhouding tussen Sotho en Tswanasprekendes, was in die verlede 'n omstrede vraag.

Tydens die ondersoek het dit geblyk dat die Sotho oor die algemeen gebelgd voel oor die voorkeure wat Tswanasprekendes geniet. Talle Sotho, veral diégene wat in die reservaat gebore is, het die stelling gemaak dat hulle volgens hulle getalle aanspraak kan maak op groter erkenning en meer regte as wat hulle, volgens hulle oordeel, teenswoordig geniet. Uit gesprekke wat met Sotho gevoer is, wil dit ook voorkom asof die oënskynlike harmonieuse langsmekaar-woon tussen Sotho en Tswana nie in werklikheid bestaan nie en by nadere ondersoek word 'n mens getref deur 'n grondtoon van ontevredenheid, spanning en suspisie wat egter nie in alle woongebiede ewe opvallend is nie. Na hierdie vraagstukke van inter-etniese

verhoudings wat op sigself 'n interessante studie is, sal later weer verwys word.

Ten einde te kon bepaal wat die getalverhouding tussen die verskillende etniese groepe in die reservaat is, is meer as 500 familie-eenhede ondersoek wat oor twintig lokasies van die gebied versprei woon. Vir verwerkingsdoeleindes is hierdie getal op 'n pro rata basis per lokasie tot 500 gereduseer en hiervolgens word die volgende etniese groepe in die Bantoegebied van Thaba'Nchu aangetref, verdeel volgens huishoudingshoofde en geslag.

TABEL III

ETNIESE SAMESTELLING VAN BANTOEBEVOLKING WOONAGTIG
IN 20 LOKASIES VAN DIE BANTOEGBIED VAN THABA'NCHU

ETNIESE VERBAND VAN HUISHOUDINGS- HOOFDE	AANTAL		TOTAAL	%
	M	V		
ROLONG	163	83	246	49.2
FOKENG	21	11	32	6.4
HURUTSHE	10	11	21	4.2
TLHAPING	5	2	7	1.4
KWENA	3	7	10	2.0
NGWAKETSE	1	1	2	0.4
SUID-SOTHO	78	36	114	22.8
PEDI	4	-	4	0.8
HLUBI	7	4	11	2.2
ZOELOE	2	4	6	1.2
XHOSA	15	6	21	4.2
NDEBELE	11	9	20	4.0
SWAZI	-	1	1	0.2
PONDO	1	-	1	0.2
FINGO	1	1	2	0.4
VENDA	1	1	2	0.4
TOTAAL	323	177	500	100.0

Uit hierdie tabel blyk dat die Rolong 49.2% van die

monster uitmaak. As alle Tswanagroepe woonagtig in die gebied as 'n eenheid beskou word t.w. die Rolong, Fokeng, Hurutshe, Tlhaping, Kwena en Ngwaketse, dan behoort 318 tot hierdie groep uit 'n totaal van 500 huishoudingshoofde, m.a.w. 63.6% van die monster is Tswana.

Die tweede belangrikste bevolkingselement is die Suid-Sotho met 22.8%, terwyl die Ngoenigroep t.w. Hlubi, Zoeloe, Xhosa, Ndebele, Swazi, Pondo en Fingo met 12.4% verteenwoordig is.

By wyse van vergelyking en kontrole van genoemde syfers is ook nagegaan wat die etniese verdeling van die bevolking volgens huistaal is. Die resultaat hiervan blyk uit die volgende:

TABEL IV

ETNIESE VERDELING VAN HUISHOUDINGS-
HOOFDE VOLGENS HUISTAAL

HUISTAAL	AANTAL	%
TSWANA	322	64.4
SUID-SOTHO	127	25.4
XHOSA	27	5.4
ZOELOE	6	1.2
NDEBELE	16	3.2
NOORD-SOTHO	2	0.4
TOTAAL	500	100.0%

Indien Tabel III en IV met mekaar vergelyk word, is

dit duidelik dat die etniese verband van die huishoudingshoofde baie nou ooreenstem met die huistaal wat hulle en hul afhanklikes besig. Die klein persentasieverskille van die drie belangrikste etniese- en taalgroepe moet toegeskryf word aan die feit dat die huistaal wat deur sommige gesinne gebesig word nie noodwendig met die etniese verband van die huishoudingshoof ooreenstem nie. Soos die volgende syfers aandui, is die persentasieverskil in elk geval gering:

<u>ETNIESE VERBAND</u>		<u>HUISTAAL</u>	
TSWANA	63.6%	TSWANA	64.4%
SUID-SOTHO	22.8%	SUID-SOTHO	25.4%
NGOENI	12.4%	NGOENI	9.8%

'n Aspek waaroor geen amptelike gegewens beskikbaar is nie, het betrekking op die vraag in hoeverre Bantoe wat buite die Bantoegebied van Thaba'Nchu gebore is, geneig is om as permanente bewoners na die gebied te trek. Onderzoek na hierdie vraag het aan die lig gebring dat 86% van die 500 huishoudingshoofde in die reservaat gebore is, terwyl die res van ander gebiede afkomstig is, soos uit Tabel V op bl. 80 blyk: (Vir statistiese doeleindes word slegs die provinsie of ander gebiede van herkoms aangedui).

'n Interessante vraag wat uit die syfers in Tabel V voortvloei, is of daar gedurende die afgelope jare 'n besondere toevloei na die Bantoegebied was en wat die duur van verblyf van nuwe intrek- kers is. As weereens huishoudingshoofde as uitgangspunt dien, dan is daar geen noemenswaardige hervestiging van Bantoe wat buite die

gebied gebore is te bespeur nie,⁵⁾ soos Tabel VI hieronder aandui.

TABEL V

GEBORTEPLEK VAN HUISHOUDINGSHOOFDE

GEBORTEPLEK	M	V	TOTAAL	%
THABA 'NCHU RESERVAAT	279	151	430	86.0
BUIITE THABA 'NCHU MAAR				
IN O.V.S.	17	12	29	5.8
NATAL	1	-	1	0.2
KAAP	7	3	10	2.0
TRANSVAAL	3	1	4	0.8
BASOETOLAND	12	8	20	4.0
BETSJOEANALAND	2	2	4	0.8
SWAZILAND	1	-	1	0.2
ONGESPESIFISEERD	1	-	1	0.2
TOTAAL	323	177	500	100.0

TABEL VI

DUUR VAN VERBLYF VAN HUISHOUDINGSHOOFDE
IN THABA 'NCHU-BANTOEGBIED

DUUR VAN VERBLYF	M	V	TOTAAL	%
0-4 JAAR	5	1	6	1.2
5-9 "	5	7	12	2.4
10-14 "	3	3	6	1.2
15-20 "	3	0	3	0.6
20+ "	12	7	19	3.8
VANAF GEBOORTE	277	150	427	85.4
ONGESPESIFISEERD	18	9	27	5.4
TOTAAL	323	177	500	100.0

5) Onderzoek na die plekke van herkoms van vrouens van manlike huishoudingshoofde toon min afwykings van Tabel V, met die uitsondering dat 7% van die vrouens wat in Basoetoland gebore is tans permanent in die gebied woon.

Met die stand van huidige ekonomiese omstandighede in die Trustgebied is die geringe toevloei van nuwe intrekkeers begryplik. Soos trouens uit gegewens oor die gesinsamestelling, ouderdomsver-⁶⁾ spreiding van inwoners, migrasie-arbeid ens. sal blyk, is die tendens en neiging om die gebied te verlaat aansienlik sterker as om daarheen terug te keer.

Na aanleiding van die vroeëre opmerking dat weens gebrek aan registrasie van etniese verband van die inwoners ook geen duidelikheid bestaan wat die relatiewe verspreiding van die bevolking volgens etniese verband oor die verskillende woongebiede (lokasies) is nie, behoort die gegewens soos blyk uit Tabel VII op bl. 82 'n aanduiding te gee.

Soos uit Tabel III geblyk het, is 49.2% van die monster Rolong. Vir die doeleindes van Tabel VII is gegewens van alle Rolonghuishoudingshoofde ingewin oor die vraag tot watter Rolong-groep hulle behoort. Hiervolgens is

30.6%	.....	Seleka
5.8%	.....	Rratlou
2.6%	.....	Tshidi
10.2%	.....	Rrapulana.

Vanuit 'n volkekundige sowel as administratiewe oogpunt, is dit ook belangrik om daarop te let dat die meeste woongebiede deur oorwegend Tswana (d.w.s. Rolong, Fokeng, Hurutshe, Tlhaping, Kwena en Ngwaketse) bewoon word soos Tabel VII aandui.

---

6) Vgl. Dele II en III.

TABEL VII

ETNIESE VERSPREIDING VAN HUISHOUDINGSHOOFDE OOR 20 LOKASIES VAN DIE THABA'NCHU-BANTOEGBIED

WOONGEBIED	ETNIESE VERBAND																			AANTAL GEVALLE
	SELEKA	RRATLOU	TSHIDI	RRAPULANA	S.SOTHO	FEDI	FOKENG	HURUTSHE	TLHAPING	KWENA	HLUBI	ZOELOE	XHOSA	NDEBELE	SWAZI	FONDO	FINGO	VENDA	NGWAKETSE	
MOROKA	31	7	1	17	23	0	2	6	4	3	0	1	3	2	-	-	-	-	-	100
MOKOENA	20	3	1	8	17	0	1	4	1	4	0	0	1	3	1	0	0	2	0	66
RATLOU	14	7	2	3	10	1	2	2	0	1	0	0	3	4	0	0	0	-	-	49
KGALALA	17	1	2	3	16	0	4	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46
MORAGO	6	0	1	0	1	1	0	0	0	0	9	3	2	5	-	-	2	-	-	30
ROOIBULT	13	-	-	-	1	-	4	2	-	-	1	-	1	2	-	-	-	-	2	26
SELIBA	13	-	1	6	3	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25
GLADSTONE	4	1	-	2	7	-	1	2	-	-	1	1	2	3	-	-	-	-	-	24
MOTLATLA	6	1	4	0	3	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24
TWEEFONTEIN	3	4	-	-	8	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16
MOROTO	2	-	-	3	4	-	2	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	14
RIETFONTEIN	6	-	-	2	3	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14
COMMISSIEDRIFT	3	1	-	1	4	-	1	1	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	14
TALA	7	1	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12
TIGER RIVER	3	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	10
MARINO	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	7
BOFULO	2	-	-	-	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
KLIPFONTEIN	-	1	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
PARADYS	-	2	-	1	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
WOODBIDGE	2	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	5
TOTAAL	153	29	13	51	114	4	32	21	7	10	11	6	21	20	1	1	2	2	2	500
%	30.6	5.8	2.6	10.2	22.8	0.8	6.4	4.2	1.4	2.0	2.2	1.2	4.2	4.0	0.2	0.2	0.4	0.4	0.4	100.0%

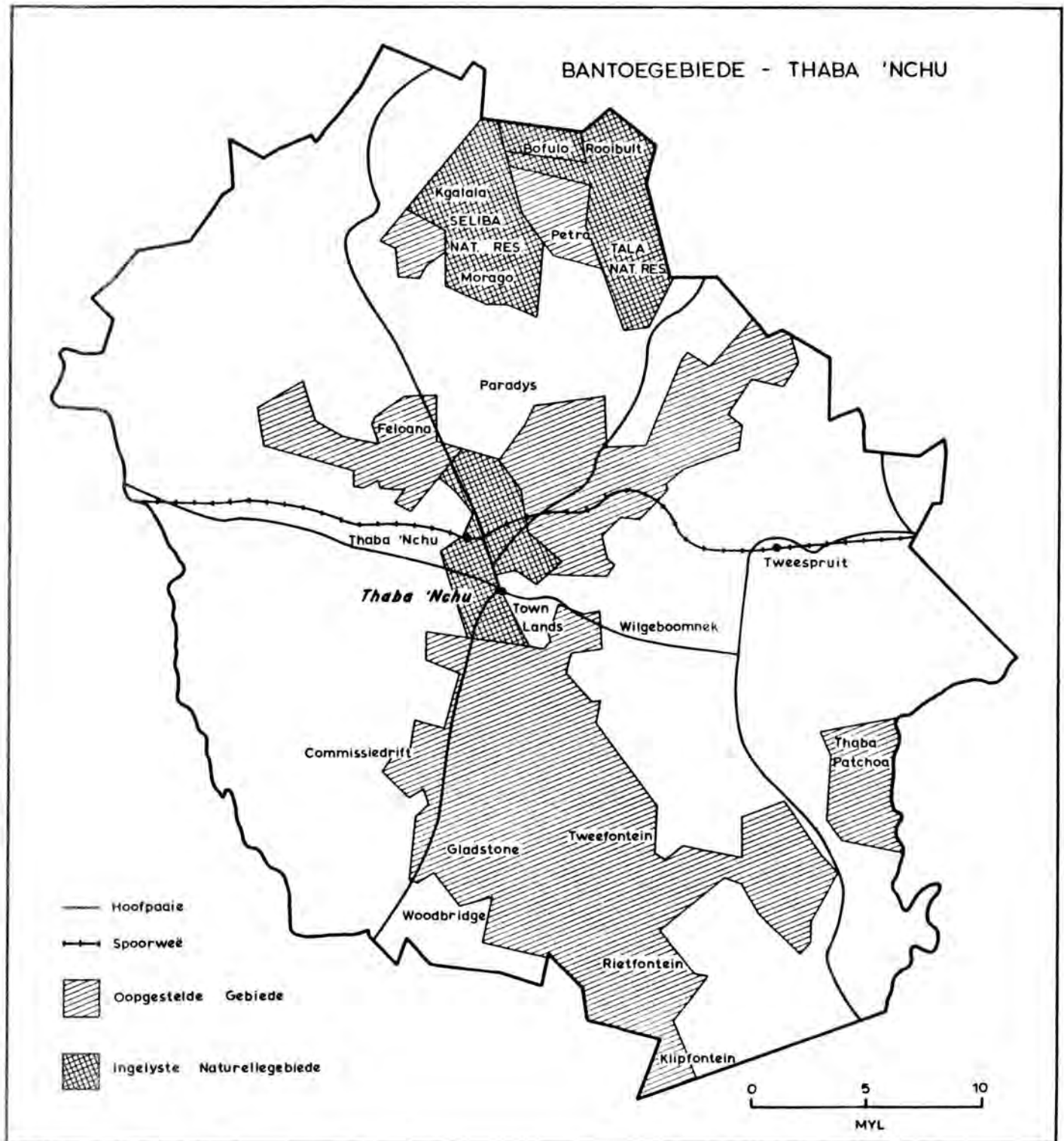
Na aanleiding van voorafgaande is dit duidelik dat die bevolkingsamestelling van hierdie Bantoegebied taamlik heterogeen is maar dat die Tswana, veral Rolong, beslis die etniese meerderheidsgroep uitmaak.

Dit mag wees dat enkele persentasies t.o.v. sommige van die kleiner lokasies nie 'n absoluut korrekte gemiddelde weergee nie. Dit moet daaraan toegeskryf word dat hierdie lokasies klein en yl bevolk is en dat die monster dienooreenkomstig ook klein was. Vir die hele gebied kan egter die verdeling in etniese groepe, soos blyk uit die tabelle, as 'n betroubare gemiddelde aanvaar word.

'n Aspek wat in hierdie verband nog genoem moet word, is die neiging by sommige nie-Rolong om onder sekere omstandighede hulle werklike etniese verband te verswyg en hulle voor te doen as „Rolong”. Die redes vir hierdie verskynsel is menigvuldig en kan die beste saamgevat word in die woorde van 'n Sotho-onderwyser wat die opmerking gemaak het: „it pays to be a Rolong”.

In hoeverre genoemde neiging en die feit dat lokasiehoofmanne voortdurend teen insypeling van Sotho waak en in opdrag van die Bantoestamowerheid optree, gedurende die ondersoek 'n uitwerking gehad het op die gegewens i.s. die etniese verband van die huishoudingshoofde, is moeilik om vas te stel. As dit die geval is, sal die persentasie egter heeltemal onbeduidend wees. Die feit dat die opgawes in verband met die huistaal vir alle praktiese doeleindes dieselfde is soos dié van die etniese verband, bewys dat die bevolking van hierdie gebied oorwegend uit Tswanasprekendes bestaan.

5. ADMINISTRATIEWE BEHEER

(a) AGTERGROND VAN TRADISIONELE BEHEER

In die inleiding tot hierdie hoofstuk het ons daarop gewys dat blanke administratiewe beheer en kontrole as faktor van kultuurbeïnvloeding nie onderskat mag word nie en dat tradisionele bestuursvorme en lewenswyse deur blanke gesag op velerlei wyses geraak is.

Tradisioneel was die kaptein (kgosi) die hoofuitvoerende amptenaar van die stam, 'n posisie wat onder normale omstandighede in die vaderlike linie van vader na oudste seun van die hoofvrou oorerflik was. 'n Stelsel van verkiesing het die Rolong nie geken nie. In die uiteensetting van die geskiedenis van die Rolong het ons daarop gewys dat van tyd tot tyd deur onderlinge twiste, wegbreek van stamgroepe of as gevolg van abnormale omstandighede, wel nie altyd die reëls van tradisionele erfopvolging gevolg is nie; maar oor die algemeen het die oudste seun van die hoofvrou sy vader in rang en status opgevolg en sodanige magte en funksies wat met hierdie hoë amp gepaard gaan na die dood van sy vader oorgeneem.

Volgens Tswanatradiisie was dit die taak van die kaptein om toe te sien dat sy erfopvolger reeds op jeugdige leeftyd deur ouer raadslede wat deur hom aangewys is, opgelei en voorberei is vir die menigvuldige pligte en take van 'n kaptein.

Die jong toekomstige kaptein het gewoonlik naas die meer formele onderrig op praktiese wyse kennis opgedoen van sy toekomstige daaglikse pligte. Deur vergaderings in die kgotla by te woon, kleiner sake te verhoor en in die algemeen judisiële funksies uit

te oefen, het hy gaandeweg 'n deeglike kennis opgedoen van administratiewe pligte en verantwoordelikhede. Namate hy ouer geword het, het ook sy verantwoordelikhede toegeneem waardeur hy die las van verpligtinge van sy vader verlig het. Ons kan sê dat hierdie stelsel van onderrig en opvoeding 'n gladde oorskakeling van een kaptein na 'n ander in die hand gewerk het. Raadslede was met die jong kaptein goed bekend, hulle raad en bystand was te alle tye tot sy beskikking en daar is van hom verwag dat hy hulle advies sou volg ofskoon hy tot 'n mate op eie inisiatief kon handel. In hierdie verband is dit ook belangrik om daarop te let dat veral senior manlike familielede (bo-rrangwana-kgosi) van die kaptein 'n besondere posisie van gesag bekleë het en dat dié persone se invloed en status in direkte verhouding was tot die graad van verwantskap aan die kaptein self. Veral die kaptein se oudste oom aan vaderskant, sy broers en ander manlike familielede het opgetree as sy konfidensiële adviseurs en dit sou inderdaad onkonstitusioneel gewees het indien hy nie in noue samewerking en oorleg met hulle opgetree het nie. Die posisie wat hierdie persone bekleë het, het in die Rolonggeskiedenis, soos trouens ook by ander Tswanastamme, dikwels aanleiding gegee tot onderlinge twis en 'n kaptein moes gedurig op sy hoede wees dat sulke persone, gedryf deur persoonlike ambisie, jaloesie of ander redes, nie sy gesag en posisie ondermyn en hom met geweld verwyder nie. Dit spreek dus vanself dat hy voortdurend groot versigtigheid aan die dag moes lê en met diplomatieke vernuf moes regeer om te sorg dat nòg hy nòg sy stam deur intrige van binne, of vyandiggesindes van buite in gevaar gestel is.

Tot 'n groot mate het 'n kaptein se populariteit en algemene aansien afgehang van die wyse waarop hy sy pligte vervul het. As vader van die stam was dit o.a. sy taak om na die algemene welvaart van sy onderdane om te sien, in tye van nood uit sy eie besittings nood te lenig en vrygewig te wees teenoor diegene wat hom met sy verantwoordelikhede en pligte gehelp het, maar ook teenoor enigeen wat om hulp aangeklop het. Deur die uitleen van beeste of deur ander geskenke het hy sy raadslede beloon vir getroue dienste en waardevolle advies. Hy moes regverdig en billik optree teenoor iedere onderdaan met die uitdeel van lande, beheer uitoefen oor weivelde, sorg vir genoegsame water in tye van droogte, sy stamlede beskerm en voorsorg tref teen hongersnood en natuurlike rampe en oor die algemeen die materiële en geestelike lewe van sy stamlede reël na die beste van sy vermoë. As hoof-administratiewe amptenaar was dit sy plig om toe te sien dat die hoofmanne van die verskillende wyke hulle pligte nougeset vervul, sy instruksies uitvoer en wet en orde behoorlik handhaaf. Baie aandag en tyd moes uit die aard van die saak aan regspraak gewy word op welke terrein hy bygestaan is deur sy raadslede.

Ook as religieuse leier was die omvang van sy pligte menigvuldig. As hoof-reënmaker en -toordokter het hy voortdurend 'n waaksame oog gehou oor die belange van sy onderdane en in 'n groot mate het juis sy populariteit en aansien afgehang van die mate van sukses wat hy t.o.v. sake van daaglikse belang gehad het. By talryke seremoniële geleenthede was hy die middelpunt van alle aktiwiteit en is hy gesien as 'n direkte skakel tussen die voorvadergeeste en sy stamgenote. Die fees van die eerste vrugte, reënseremonies, die aanleg en beskerming van 'n nuwe stat, was almal ge-

leenthede waarby hy priesterlike funksies te vervul gehad het. Gevolglik is sy amp en sy persoon met groot respek en vrees bejeën. Daar is geglo dat sy voorvaders bo-natuurlike kragte uitgeoefen het en dat hy as 'n direkte afstammeling en lewendige verteenwoordiger alleenlik in staat was om vir homself en ten behoeve van sy onderdane die beste te verkry. Soos Schapera⁷⁾ dit saamvat: „He (die kaptein) himself became a tribal god after his death. He was buried .... in the traditionally sacred cattle-kraal adjoining his kgotla; and, especially if he has been renowned or well-beloved, his descendants would come there with their people to pray to him for rain and harvest, peace and prosperity.”

Die stelsel van raadslede en algemene adviseurs was by die Rolong soos ook by ander Tswanastamme 'n erkende instelling. Maar hiernaas was die raad van hoofmanne, wat van tyd tot tyd deur die kaptein byeengeroep is ten einde sake van nasionale belang te bespreek, 'n ewe belangrike administratiewe instelling. Hierdie raad van hoofmanne kan beskryf word as „die stem van die volk” en was 'n instrument deur middel waarvan nie slegs die kaptein nie, maar ook die wykshoofde sake onder sy aandag kon bring. By dergelyke vergaderings is die kaptein, indien nodig, soms skerp gekritiseer en is sy handelwyse en dade onder die vergrootglas geplaas.

'n Verdere kenmerk van tradisionele Rolongadministrasie was die stamvergadering (pitsô), wat in vroeëre tye maar ook nog vandag 'n belangrike rol speel. Afhangende van die belangrikheid

---

7) Schapera, I.: (1938). p.71.

van 'n nasionale aangeleentheid wat op breë vlak bespreek moes word en waar die kaptein die mening van sy onderdane wou inwin, is 'n pitsô byeengeroep. Alle manlike volwasse stamlede en selfs by tye vrouens kon die vergaderings bywoon waar hulle hul standpunt kon stel. Nuwe wette, die interpretasie van bestaande wetlike maatreëls en sake van openbare belang is gewoonlik by so 'n geleentheid bespreek.

(b) TOTSTANDKOMING VAN DIE BANTOEGBIED THABA'NCHU EN ADMINISTRATIEWE BEHEER

In die Oranje-Vrystaat begin blanke administratiewe beheer oor die Bantoebevolking teen die middel van die negentiende eeu. Tot dusver het die Rolong en ander etniese groepe volgens tradisionele wyse hul stamsake beheer en blankes het geen regstreekse invloed op die algemene hantering van hul politieke en judisiële organisasie gehad nie.

'n Meer direkte ingryping in Bantoe-aangeleenthede, veral wat betref die toekenning en reservering van grond vir uitsluitlike Bantoebesit, was mettertyd te bespeur in administratiewe maatreëls wat deur die Vrystaatse regering t.o.v. die volgende twee gebiede ingestel is.

Die bekende Bantoegebied van Witzieshoek met 'n oppervlakte van ongeveer 50,000 morg is aanvanklik in 1850 deur die Republiek van die O.V.S. aan stamhoof Oetsi (Witzie) en sy stam toegeken. Weens talryke veediefstalle waaraan hy en sy stam hulle skuldig maak het, is hy deur die Boere aangeval met die gevolg dat hy na Natal moes vlug terwyl baie van sy onderdane in die gevegte gedood

8) Op 1 Junie 1867 is die gebied aan Paulus Mopeli oorgedra asook 12,000 morg aan stamhoof Mota en sy Tlokwa, as erkenning vir dienste aan die Republiek. Die reservaat is in terme van hoofstuk 36 van die O.V.S. Wetboek (Wet No.9 van 1898) beheer en vorm tans deel van die Suid-Afrikaanse Bantoe-trust ingevolge die Bantoe-trust en -Grond Wet, 1936.⁹⁾

Die geskiedkundige verloop van die twee reservate Seliba en Thaba'Nchu, vroeër ook bekend as die „Moroka Ward“, was, wat die Bantoe-blank-verhouding betref vreedsaamer as dié van Witzieshoek. Moroka, as bondgenoot van die Oranje-Vrystaat teen die Sotho, is as 'n onafhanklike kaptein erken en die goeie verhouding tussen die Boere en hom het die grondslag van wedersydse respek gevorm. Met die dood van Moroka en die daaropvolgende verwarring en interne moeilikhede van die Rolong te Thaba'Nchu as gevolg van die moord op Tshipinare en Samuel Moroka se poging om die kapteinskap oor te neem, het President J.H. Brand van die Oranje-Vrystaat by wyse van onderstaande proklamasie die gebied op 12 Julie 1884 geannekseer:

Proclamation

12th July, 1884.

"Whereas the Chief Sepinare Moroka was murdered on the 10th of July;

And whereas the country in which he exercised jurisdiction is now without lawful government;

---

8) Rogers, H.: Revised (Second Edition) by P.A. Linington: Native Administration in the Union of South Africa. (1949). p.101-2.

9) Op cit. p.102.

And whereas, for the preservation of Law, order, peace and safety, it is necessary to immediately establish a proper Government there;

And whereas this can best be done by annexing to the Orange Free State the Barolong territory, over which the late Chief Moroka, during his lifetime, and the Chief Sepinare Moroka after him, and at Thaba'Nchu, excercised jurisdiction;

Now, therefore, I Johannes Henricus Brand, President of the Orange Free State, hereby annex the said territory to the Orange Free State, and proclaim that in future the said territory shall form portion of and shall be under the Government and the Laws of the Orange Free State.

Notice is hereby given to all persons, and they are required to conduct themselves accordingly.

Given under my hand the Great Seal of the Orange Free State at Thaba'Nchu on the 12th day of July in the year of our Lord One Thousand Eight Hundred and Eighty-Four.

(Signed) J.H. Brand,

State President."

Ten tye van die bewind van Moroka het hy grond aan blankes en aan verskillende onderhoofde van sy stam toegeken, maar - „land certificates or deeds of grant were made out with the intention of issuing them, but they were never actually issued except to some Europeans. After the annexation of the territory, the Free State Government caused full enquiry to be made by a commission concerning these grants. By resolution of the Raad passed on the 23rd June

1885, and by Government Notice dated the 30th idem, it recognised all bona fide grants made by Moroka and title deeds were consequently issued to both European and Native grantees on certain conditions --- After these grants had been made, there still remained a considerable number of Natives who were scattered over the rest of the "Ward" and, after full consideration and enquiry, the Government set aside seven farms, constituting what are now known as the Seliba (17,658 morgen) and Thaba'Nchu (6,632 morgen) reserves, for occupation by these Natives."¹⁰⁾

Die totale oppervlakte van die twee oorspronklike reserwate beslaan dus 24,290 morg. Die oppervlakte van die Oopgestelde gebiede beslaan 103,457 morg en bestaan uit 177 plase. Bantoe-eiendomsplase waarvan daar 106 in die gebied is, beslaan 32,650 morg.

Die sentrum van administrasie van die „Moroka Ward", na anneksasie, was Thaba'Nchu waar direkte administratiewe beheer deur die landdros ingevolge Sek. 19 van hoofstuk 133 van die O.V.S. Wetboek i.s. die uitreiking van sertifikate vir standplase aan nie-blankes uitgeoefen is.

Die Naturelle Reserwe Ordonnansie (Ord. No.6 van 1907) het geleentheid geskep vir plaaslike bestuur van die reserwes ingevolge waarvan vier Plaaslike Rade vir die vier reserwes, Witzieshoek, Thaba'Nchu, Seliba en Carolusrus¹¹⁾ tot stand gekom het. Die Rade het uit Bantoe bestaan waarvan twee deur die Minister van

---

10) Op. cit. p.102.

11) Carolusrus geleë in die Seliba -reservaat is tot 1941 deur Kleurlinge bewoon. Hierna is hulle na Thaba Patchoa verskuif wat ingevolge Prokl. 239/53 uit die Trustgebied gesny is. Beheer is op 1.1.1954 deur die Departement van Kleurlingsake oorgeneem.

(destyds) Naturellesake aangestel is en vier verkose lede wat deur betalers van plaaslike belasting gekies is. Ingevolge Art. 10 van die Ordonnansie was die Plaaslike Rade, onderhewig aan die goedkeuring van die Goewerneur-Generaal, gemagtig om t.o.v. aangeleenthede van plaaslike belang rakende watervoorsiening, aanhou van vee, beskerming van bosse, aanlê en afbakening van woongebiede (lokasies) ens. regulasies uit te vaardig. Breed gestel, was dit die taak van die Plaaslike Rade om na die algemene welvaart van die bevolking onder hulle jurisdiksie om te sien en 'n mate van seggenskap oor plaaslike aangeleenthede te beoefen. Die oprigting van skole, toesig oor gesondheidsdienste, veeverbetering, landbouvoorligting¹²⁾ ens. het deel van hulle bevoegdhede gevorm.

Deur die instelling van verskillende beheermaatreëls, in die uitvoering waarvan die plaaslike bevolking in die geleentheid gestel is om 'n aktiewe rol te speel, het die Bantoebevolking van die Thaba'Nchu- en Seliba-gebiede kennis begin maak met moderne bestuursvorme wat baie van hul daaglikse lewensaktiwiteite geraak het. Veral op onderwysgebied was daar deurgaans besondere belangstelling wat ook van owerheidsweë ondersteun en bevorder is. As voorbeeld hiervan kan o.a. melding gemaak word van die Oranje-Vrystaat Imperial Grant-In-Aid wat naas ander verpligtinge ook die Stofberg-Gedenkskool en die Moroka-Instituut, vandag twee belangrike opvoedkundige inrigtings, finansiële ondersteun het.¹³⁾

Met die aanname van die Wet op Bantoe-owerhede (Wet No.

---

12) Vgl. Rogers, H.: p.60-3.

13) Ibid.: p.74.

68/1951) is die stelsel van Plaaslike Rade vervang.

In die breë word administratiewe beheer vandag uitgeoefen deur die Bantoesakekommissaris as hoof-administratiewe beampte bygestaan deur 'n klerklike en tegniese personeel van die landbou- en ingenieursafdeling van die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling tesame met die hoofmanne van die verskillende lokasies en die Bantoestamowerheid.

Vir die doeleindes van hierdie bespreking sou dit ons te ver voer om 'n uiteensetting te gee van die menigvuldige bevoegdhede, pligte en werksaamhede van die plaaslike Bantoesakekommissaris soos voorgeskryf deur Parlementswette en Regulasies. Dit is voldoende om hier te vermeld dat dit die taak van hierdie amptenaar is om alle moontlike pogings aan te wend om as persoonlike verteenwoordiger van die regering na die algemene belange van die bevolking onder sy jurisdiksie om te sien en dié te bevorder.¹⁴⁾

Onder toesig van die Bantoesakekommissaris oefen 20 hoofmanne¹⁵⁾ (lokasiëhoofde) administratiewe funksies uit, 'n stelsel wat, soos bekend, 'n integrale deel vorm van die administrasie¹⁶⁾ van die Bantoebevolking van Suid-Afrika.

(c) DIE BANTOESTAMOWERHEID

'n Besonder belangrike administratiewe instelling wat reeds sedert 1 Mei 1953 in Thaba'Nchu in werking is, is die Bantoe-

14) Vgl. Dele II en III.

15) Alle hoofmanne is Rolong met die uitsondering van 2 Sotho. Hulle opvoedkundige kwalifikasies wissel van Sub. st. B tot st. 8 en Landboudiplomas.

16) Vgl. Art.2. Wet No.38 van 1927.

17)
stamowerheid.

Hierdie liggaam bestaan uit 10 Raadslede (9 gewone lede en 'n voorsitter) wat deur die huidige regentes, Maria Moroka, in oorleg met bestaande Raadslede benoem word. Potensiële Raadslede se name word vir amptelike goedkeuring aan die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling voorgelê waarna die name aan die stamvergadering (pitsô) bekend gemaak word.

Soos in vroeëre tye vervul die stamvergadering steeds 'n belangrike funksie. Die huidige kgotla is geleë in die Moroka-lokasie langs die perseel waar die gebou van die Stamowerheid opgerig is. Dit is 'n groot terrein omring met 'n klipmuur met 'n groot boom in die middel.

Stamvergaderings word deur die Stamowerheid betreklik gereeld byeengeroep om sake van algemene belang te bespreek, nuwe wetlike maatreëls te verduidelik en geleentheid aan die bevolking te gee om enige aangeleentheid van publieke belang ter sprake te bring. Ons kan in dié verband met reg beweer dat die pitsô ook in huidige tye 'n middelpunt van stamadministrasie is en dat in wese sy aktiwiteite nog dieselfde funksies vervul soos vroeër. Dit spreek vanself dat die sake wat vandag bespreek word dikwels onderwerpe betref wat aan die Rolong vòòr kontak met die blanke onbekend was. In ander gevalle weer word 'n pitsô byeengeroep om aan amptenare van die Staat geleentheid te gee om nuwe administratiewe maatreëls onder die aandag van die bevolking te bring en te verduidelik. 'n Pitsô word gewoonlik op 'n Saterdag gehou ten einde aan die grootsmoont-

---

17) Ingestel volgens G.K. 939 van 1.5.1953.

like aantal bewoners geleentheid te gee om die vergadering by te woon en aan die besprekinge deel te neem. Tussen drie- tot vyfhonderd mans woon dit gewoonlik by. Dit is moeilik om te bepaal wat die algemene belangstelling m.b.t. die stamvergadering is. Verskillende segspersone het beweer dat hulle nog nooit moeite gedoen het om die vergaderings by te woon nie en die indruk gelaat dat hulle onverskillig daarteenoor staan, terwyl ander selde afwesig is. Die hoofmanne van lokasies woon natuurlik hierdie vergaderings gereeld by, terwyl gewone stamlede veral dié wat in verafgeleë lokasies woonagtig is, minder dikwels hulle opwagting maak.

Bywoning van 'n pitsô is nie slegs beperk tot Rolong nie. Sotho en mans behorende tot ander etniese groepe met residensiële regte kan ook teenwoordig wees en aan die besprekinge deelneem. Maar deelname aan stemming is beperk tot die Rolong of in elk geval tot Tswanasprekendes. Hierdie reëling plaas natuurlik die Sotho in 'n ietwat minderwaardige posisie, waardeur onmin geskep word.

Soos in vroeëre tye word na 'n groot stamvergadering weereens vergaderings in die onderskeie lokasies gehou waar die hoofmanne verslag doen.

Onder huidige omstandighede is dit soms moontlik dat vrouens 'n vergadering van hierdie aard bywoon maar hulle het geen reg tot stemming nie. In die reël is hulle afwesig en die huidige regentes, Maria Moroka, word deur die voorsitter van die vergadering verteenwoordig.

Met die instelling van die Bantoestamowerheid het 'n belangrike wending gekom wat betref die algemene administrasie van

hierdie Bantoegebied.

Naas die gewone administratiewe doelstellinge wat d.m.v. hierdie stelsel beoog is, was dit 'n belangrike oorweging om die Rolong as stam te herkonsolideer en, om so ver moontlik, pogings aan te wend om Rolong na die gebied terug te trek.

Die posisie is dan ook dat Rolong wat teenswoordig buite die Bantoegebied woonagtig is, in geval van hervestiging na Thaba 'Nchu voorrang geniet en die mag en beheer wat die Stamowerheid in die verband uitoefen, is aansienlik. Die Bantolestamowerheid keur aansoeke van verskuiwing van inwoners van een lokasie na 'n ander, gee voorkeur aan Rolong met residensiële reg om landbougronde te bekom indien hulle oor geen landbougronde beskik nie, en bevorder op allerlei wyses die belange van Rolongstamgenote. (Daar kan terloops daarop gewys word dat teenswoordig 'n groot tekort aan landboupersele heers en dat die toestand alleen verlig sal word indien nuwe gronde oopgestel word. Voorsiening hiervoor word tans in die gebiede van Groothoek, Victorianek, Middelfontein en Thubisi gemaak.)

'n Nuwe ontwikkeling wat in samehang met voorafgaande genoem moet word, is die oprigting van 'n nuwe woongebied bekend as Silošesha.¹⁸⁾ Dit is 'n woongebied geleë naby die spoorwegstasie van Thaba 'Nchu waar woonpersele vir die okkupasie van Tswana veral Rolong, maar ook Noord-Sotho, beskikbaar gestel sal word. Rolong wat teenswoordig in die Thaba 'Nchu- of Seliba-gebiede woon maar geen landbougrond tot hul beskikking het nie soos bv. staatsamptenare en

---

18) Prokl. 293/1962 (Beheer van Bantoe dorpe).

onderwysers, sal voorrang geniet, asook diesulkes wat buite die gebied woonagtig is en begerig is om na die Bantoegebied terug te skuif. Daarnaas is hierdie nuwe woongebied veral bedoel vir Tswanawerkers in Bloemfontein (met residensiële reg in Thaba'Nchu). Huise wat aldaar opgerig word (sommige is reeds byna voltooi) sal deur Rolong gekoop of gehuur kan word. Van die algemene maatreël nl. dat elke persoon geregtig is op die aanhou van vee en selfs 'n kraal op sy woonperseel mag oprig, sal te Silošesha afgewyk word. Nuwe intrekkeers word die reg tot aanhou van vee in hierdie gebied ontsê in welke verband verskillende segspersone die mening uitgespreek het dat hulle as gevolg van dié beperking in Silošesha as woongebied nie belang stel nie.

Vraagstukke rakende hierdie nuwe beplanning word natuurlik nie selfstandig deur die Bantoestamowerheid gehanteer nie maar word in noue samewerking met die Bantoesakekantoor opgelos.

'n Ander belangrike funksie van die Bantoestamowerheid wat hier genoem moet word staan in verband met regspraak. Siviele sake is tot Februarie 1964 deur Ben Kebalepile wat tweede in lyn van opvolging tot die kapteinskap was, verhoor. Hy het die pos van Hoof-Administratiewe Amptenaar met siviele en kriminele regsmag bekleed. In die praktyk was dit egter die Stamowerheid wat sake verhoor het terwyl Kebalepile slegs die uitspraak gelewer het. Die huidige situasie kan ons opsom deur te sê dat die Stamowerheid die stam regeer en in werklikheid bekleed is met die magte, funksies en pligte van 'n Streeksowerheid.

Die vraagstuk van erfopvolging wat reeds vir baie jare sloer, o.a. weens die minderjarigheid van die erfopvolger, het gedurende die afgelope twee dekades heelwat onsekerheid en onstabiliteit in die hand gewerk. Gedurende die ampstermyne van W.Z. Fenyang as waarnemende kaptein was dit miskien minder opvallend as tans omdat hy tot 'n groot mate deur sy persoonlikheid en leiershoedanighede allerweë groot agting afgedwing het. Met sy afsterwe het die oplossing daarin gelê dat die Stamowerheid as geheel eenvoudig die magte en funksies van Fenyang oorgeneem het.

Dit moet hier gestel word dat die Stamowerheid oor die algemeen met oënskynlike sukses fungeer. Wat regspraak betref, word teenswoordig siviele sake deur die Bantoestamowerheid (waarna ook dikwels as die „kapteinshof“ verwys word) en slegs appèlle deur die Bantoesakekommissaris verhoor.¹⁹⁾ Daar het geen gevalle onder die aandag gekom waar die „kapteinshof“ nie met die nodige respek bejeën is nie.

20)

Strafsake word deur die Bantoesakekommissaris verhoor. Oor die algemeen is hulle meesal van minder ernstige aard en betref hoofsaaklik wanbetaling van een of ander belasting of staan i.v.m. bewysboekies.

In verhouding tot die grootte van die bevolking is die misdadaisfer betreklik laag. Veediefstal, aanranding en huisbraak is die ernstigste oortredings. Dit is verder aan my meegedeel dat met hier en daar 'n uitsondering, oortredings wat met geweld gepaard gaan deur Bantoe gepleeg word wat óf vroeër in stede gewerk

---

19) In 1961 en 1962 is onderskeidelik 25 en 32 siviele sake verhoor.

20) Aantal strafsake in 1961 en 1962 was 185 en 959 onderskeidelik.

het en teruggekom het òf wat tydelik in die Bantoegebied vertoef.

6. SLOTOPMERKING

Weens die aansienlike mate van oorvleueling van algemene werksaamhede en pligte van die Bantoesakekantoor aan die een kant en die Bantoestamowerheid aan die ander kant, is dit moeilik om 'n definitiewe skeidslyn tussen hulle werksaamhede te trek. Dit is egter duidelik dat die regering met die Wet op Bantoe-owerhede 'n instrument daargestel het deur middel waarvan die bevolking van die Bantoegebiede in die geleentheid gestel word om progressief deel te hê in die algemene bestuur van hulle interne aangeleenthede. Soos ²¹⁾ dr. W.W.M. Eiselen, gewese Sekretaris van Bantoesake dit stel: „The first requirement is that the Bantu authority must be so constituted that it will, as in the days of old, truly represent the whole community. Secondly it is of the greatest importance that it should be a body of dynamic nature which will be able to exercise a progressive influence on all sections of the community in all their undertakings. And thirdly it must accept the responsibility for initiating and controlling all the services required for building up a progressive community.

The basic principle underlying the concept of a Bantu authority is the successful adaptation of the Bantu tribal machinery which functioned effectively within the framework of the subsistence economy on a low cultural level to provide for the social, economic

---

21) Vgl. Toespraak gelewer op 12 Des. 1951 tydens konferensie van Zoeloe-kapteins te Eshowe.

and intellectual requirements of the community on a higher cultural level."

As ons bogenoemde stelling as uitgangspunt neem en ons toets daaraan die werksaamhede van die Bantoestamowerheid van Thaba'Nchu sedert sy instelling in 1953, dan word 'n mens getref deur die groot omvang wat dit reeds aangeneem het.

Die Bantoestamowerheid is teenswoordig verantwoordelik vir algemeen administratiewe aangeleenthede rakende onderwys, maatskaplike en ekonomiese verbeteringe waaronder die volgende resorteer: oprigting van skoolgeboue, toekenning van beurse aan belowende skoliere, sportterreine, versorging van bejaardes met voeding en akkommodasie, oprigting en onderhoud van klinieke, verskaffing van medisyne en toerusting, sanitêre dienste, daarstelling van melkskemas, reëling van landboutentoonstellings, grondverbetering en herwinning, omheining van gronde, uitroei van skadelike onkruid, oprigting van damme en algemene watervoorsiening, veeverbetering, salariëring van dippersoneel en aankoop van dipstowwe, instandhouding van paaie en brûe in lokasies, ens.

Ten einde onkoste te dek wat genoemde werksaamhede meebring, verkry die Stamowerheid en die S.A. Bantoetrust sy fondse²²⁾ naas belasting uit o.a. die volgende bronne:

---

22) Die aantal verpligte belastingbetalers, d.w.s. manlike persone bo 18 jaar, is onbekend. Invorderings van R3.50 per jaar het vir die finansiële jaar 1961-62 R4879¹/₄ beloop. Die jaar 1962-63 toon 'n aanmerklike daling en slegs R363⁵/₅₂ is ingevorder wat aan swak ooste toegeskryf moet word. Invorderings vir algemene belasting vir die jaar 1961-62 was R15,821 en vir plaaslike belasting is vir dieselfde tydperk R3,06⁴/₄ ingevorder.

Nuwe intrekkekers na die gebied betaal R29.50 aan die Stamowerheid, huurgelde per standplaas beloop R1.00 en landbougrond R0.50 per morg per jaar. Verdere inkomste word verkry uit boetes in sake wat deur die Stamowerheid verhoor word. Sanitêre fooie van R0.30 per maand wat deur die Departement ingevorder word, word aan die Stamowerheid oorgedra t.o.v. sommige woongebiede soos Moroka, Ratlou en Mokoena wat die digste bevolking dra. So ook word die fondse van die Stamowerheid aangevul deur 'n stamheffing van R2.00 per jaar per manlike persoon bo 18 jaar wat ook deur die Bantoesakantoor geïen en aan die Stamowerheid oorgedra word. Laasgenoemde behoort die grootste bron van inkomste te wees maar in die praktyk word moeilikheid ondervind met die in van hierdie gelde omdat wanbetalers nie vervolgd kan word nie. Waar die inkomste uit hierdie bron ongeveer R8,000-R10,000 per jaar behoort te beloop, is in 1962 slegs R4,098.00 ingevorder. In totaal was die inkomste van die Bantoestamowerheid in 1962 R18,893 en uitgawes het R16,197 beloop.

Onderzoek na finansiële aangeleenthede het getoon dat lede van die Bantoestamowerheid in baie opsigte nie genoegsaam geskool is nie en soms met fondse onoordeelkundig te werk gaan. Gevolglik kan baie werksaamhede of nie behoorlik gefinansier en deurgevoer word nie of moet agterweë bly en op die langebaan geskuif word.

In alle billikheid kan egter tog gesê word dat waar dit die primêre doelstelling van die Bantoeowerheidstelsel is om die bevolking tot 'n hoër vlak van sosiale en ekonomiese lewe te lei,

tot dusver reeds aansienlike sukses behaal is soos later uit die bespreking sal blyk.

Hoe die breë bevolking teenoor administratiewe beheermaatreëls reageer, watter aanpasbaarheid dit van hulle verg en in hoeverre tradisionele beskouinge en lewenswyse onder andere ten opsigte van nuwe instellings nog bestaan, sal in die volgende hoofstukke nader uiteengesit word.

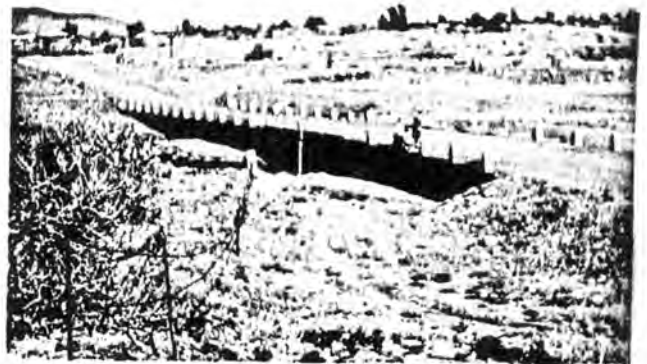
1. THABA 'NCHU-BERG.

2. DEEL VAN KGOTLA EN WOON-
HUIS VAN REGENTES.

3. GEBOU VAN STAMOWERHEID.

4. FENYANG-BRUG.

5. BOIKETLONG -- OUTEHUIS.

D E E L   I I

SOSIALE   KULTUURVERANDERINGE

HOOFSTUK IV

DIE TRADISIONELE WOONWYSE EN

HUIDIGE PATROON

1. ALGEMENE AANLEG

Die huidige woonwyse van die Rolong te Thaba'Nchu wyk tot 'n groot mate af van tradisionele woonwyses van die Tswana oor die algemeen. Wysigings is naas ander faktore veral toe te skryf aan die indeling van die gebied in lokasies en die wyse van toekenning van grond vir boudoeleindes. Die verskille en ooreenkomstes wat daar tussen die tradisionele en huidige woonwyse bestaan, kan alleen noukeurig aangedui word indien eers gelet word op die woonwyse van die Rolong voor hulle vestiging te Thaba'Nchu en hulle aanvanklike woonwyse kort nadat hulle by Thaba'Nchu gevestig geraak het.

Dit moet in gedagte gehou word dat die Rolong-Seleka na die opsplitsing van die stam in ongeveer 1760 nooit lank op een plek bly woon het nie en die onstabiele toestande van daardie tyd het gedurende verskuiwings van die stam van een plek na die ander veroorsaak. So het die Rolong-Seleka onder Sefunelo by die Roralla-spruit, Maquassi, Phitsane en Platberg respektiewelik vertoef. By tye het groepe behorende tot die Rrapulana-, Tshidi- en Rratlou-vertakkinge hulle by die Rolong-Seleka gevoeg, maar die feit dat hulle almal tot een etniese groep behoort het en daar aanvanklik geen wesenlike kulturele verskille tussen hierdie groepe bestaan het nie, is die woonkultuur van die Rolong-Seleka nie daardeur geraak nie.

Wanneer die Seleka nie voortvluggend of op trek was nie, was hulle woonagtig in groter of kleiner statte. Sodra weiding in die onmiddellike omgewing van 'n stat skaars geword het, is vee-poste gewoonlik taamlik ver van die woongebied opgerig met die gevolg dat daar soms verskuiwings van en na die veeposte plaasgevind het. Die veeposte was beman deur groter seuns en vir korter periodes deur getroude mans. Daarnaas is jong vrouens dikwels onder begeleiding, voor hulle huwelik, na die veeposte gestuur om daar te rus en vet te word. Behalwe vir hierdie tussentydse verskuiwings en wanneer algemene stamtoestande dit toegelaat het, was die Rolong-Seleka egter permanent in statte gekonsentreer.

Die stat waar die kaptein sy hoofkwartier gehad het, was oor die algemeen taamlik groot terwyl kleiner omliggende statjies (metse), rondom die hoofstat genestel het. 'n Statjie (motse) het uit 'n aantal huishoudings bestaan met die hutte min of meer sirkelvormig rondom die bees- en kleinveekrale gerangskik. Binne die hutte-sirkel was behalwe vir die veekrale ook 'n oop terrein (kgotla), waar die mans kon vergader om sake van algemene belang te bespreek. Daarenteen het die hoofstat van die kaptein uit 'n groot aantal huishoudings, opgedeel in patrilineêre familie-groepe en wyke, bestaan. Die aanleg van die verskillende huishoudings het dieselfde patroon gevolg soos dié van 'n motse.

Na hulle verskuiwing na Thaba'Nchu het die tradisionele woonwyse tot 'n mate bly voortbestaan soos blyk uit die beskrywings van reisigers wat destyds besoek aan Thaba'Nchu gebring het. Dr. A. Smith skryf in sy dagboek dat die huise taamlik rond versprei was,

maar tog min of meer in 'n sirkel rondom die beeskrale. Volgens hom was die getalsterkte van die inwoners tussen vyf- en ses-¹⁾ duisend. Hulle het ook 'n aansienlike hoeveelheid vee gehad.

²⁾ Arbousset berig dat hy in Thaba'Nchu ongeveer 'n duisend hutte aangetref het wat van riete gemaak was waarvan elk voor 'n afskorting gehad het. Die hutte was versprei oor twee parallelle koppies wat deur 'n stroom (Sepani-spruit) geskei is.

³⁾ James Backhouse wat op sy reis deur suidelike Afrika ook by Thaba'Nchu aangedoen het, berig dat Thaba'Nchu uit twee groot Rolongstatte bestaan het. Die sendingstasie, met eerw. Giddy aan die hoof, was tussen hierdie twee statte geleë. Volgens hom was daar meer as 2,000 huise of hutte met 'n inwonertal van 9,000.

Die hutte was rond met kleimure en gedekte dakke en rondom was die stamme van doringbome ingeplant om 'n ronde muur of heining te vorm. Die kinders het apart geslaap in kegelvormige geboutjies wat soos oonde gelyk het.

Terwyl aansienlike veranderinge by die Rolong van Thaba'Nchu wat woonwyse betref, plaasgevind het, het digte konsentrasie in statte by ander Tswanastamme bly voortbestaan.

By die Tswana van Betsjoeanaland is die inwoners bv. meesal in een groot sentrale stat met 'n reeks kleiner statjies rondom, saamgetrek. Hierdie woonplekke is gewoonlik aangelê op

---

1) The Diary of Dr. A. Smith. Ed. by P.R. Kirby. (1939). p.155-156.

2) Arbousset, J.T.: Narrative of an Exploratory Tour to the North-East of the Colony of the Cape of Good Hope. Translated by C.Brown. Cape Town. (1846). p.188.

3) Backhouse, James: A Narrative of a Visit to the Mauritius and South Africa. London. (MDCCCXLIV). p.411-412.

die walle van riviere of spruite of in elk geval naby waterbronne. Die sentrale statte waar die opperhoofde van die verskillende stamme hulle hoofkwartiere het, is oor die algemeen taamlik groot, soos bv. Serowe, hoofkwartier van die Ngwato. Die Rolong daarenteen wat hulle hoofkwartier by Mafeking het, woon nie in sulke groot statte soos ander Tswanastamme in die Protektoraat nie. Die Tlokwa is weer gekonsentreer in een stat, terwyl die meeste Maletse in Ramoutsa en in twee ander statte woon. By die Kgatla woon twee-derdes van die bevolking in Mochudi en die res in nege ander statte.

In die Ngwaketse en Kwena reserwes word die bevolking meesal ooswaarts aangetref. Kanye, hoofstat van die Ngwaketse, het omtrent 15,000 inwoners en Molepolole, hoofstat van die Kwena ongeveer 14,000.⁴⁾

Die konsentrasie van die grootste gedeelte van die bevolking in groot statte en die feit dat die landerye en weivelde ver verwyder is, bring mee dat die Tswana se jaarlikse roetine wat hulle algemene leefwyse betref, aansienlik verskil van dié van ander suidelike Bantoestamme. Aangesien die landerye ook ver weg van die statte geleë is, kan die bewoners nie daaglik heen en weer daartussen beweeg nie. Gedurende die landbouseisoen van November tot Junie, woon die meeste gesinne naby hulle lande en is daar 'n gedurige verskuiwing van inwoners van die statte na die landerye en andersom. Daarbenewens word die veeposte wat netsoos die landerye enigiets van 20 tot 40 myl van die statte verwyder is, permanent

---

4) Schapera, I.: Native Land Tenure in the Bechuanaland Protectorate. Lovedale. (1943). p.23-24. Vgl. ook Schapera, I.: The Ethnic Composition of Tswana Tribes. (1952). p.3.

5)
deur jong mans bewoon.

By die Rolong van Thaba'Nchu het daarenteen, soos reeds gemeld, aansienlike veranderings plaasgevind wat territoriale organisasie betref. Die woonwyse word beïnvloed deur die indeling van die gebied in lokasies, die samestelling waarvan heeltemal afwyk van die indeling in familiiegroepe en wyke volgens die ou patroon.

Vandag bestaan die gebied waar die Rolong-Seleka woonagtig is nie meer uit 'n tradisionele hoofstat en omliggende statjies nie. Die twee reservate Thaba'Nchu en Seliba is opgedeel in twintig lokasies wat (behalwe vir Moroka, Mokoena en Ratlou wat rondom die dorpie Thaba'Nchu aangelê is) taamlik ver van mekaar, soms tot 20 myl, oor die gebied versprei is. Afgesien daarvan dat Moroka tesame met Mokoena en Ratlou die digste bevolking dra, kan Morokalokasie weens sy sentrale ligging, die aanwesigheid van die regentes, Maria Moroka, die Bantoestamowerheidskantore en die kgotla tog as die hoofstat beskou word. Hierdie lokasie vernoem na kaptein Moroka, vervul vandag tot 'n groot mate dieselfde funksie soos die hoofstat van ouds.

In teenstelling met ander lokasies soos Tiger River, Gladstone, Paradys, Bofulo e.a., heers in die sentrale lokasies rondom Thaba'Nchu meer 'n dorpsatmosfeer wat onwillekeurig herinner aan Bantoewoonbuurtes in blanke gebiede. Daarenteen word in die „plattelandse” lokasies soos Tiger River, Paradys e.a. 'n meer landelike atmosfeer aangetref waar landboubedrywighede van die inwoners

---

5) Schapera, I.: (1943). p.25.

binne en buite die woongebied daartoe bydra om die indruk van 'n landelike en boerende gemeenskap te skep. Tussen die verskillende woongebiede bestaan daar goeie grondpaaie met 'n huidige lengte van 106 myl wat deur die ingenieursafdeling van die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling in stand gehou word. Hierdie verbindingsweë voorkom isolasie en maak die sentrale administratiewe sentrum van Thaba'Nchu maklik bereikbaar.

2. TOEKENNING VAN GROND EN AANLEG VAN 'N STAT

Ofskoon die Rolong voor hulle aankoms te Thaba'Nchu 'n taamlik onstabiele bestaan gevoer en 'n gedurige verskuiwing van die stam van een plek na die ander plaasgevind het, was daar altyd reëls wat die oprigting van 'n stat bepaal en beïnvloed het. Die oprigting van 'n nuwe stat kon nie plaasvind alvorens die kaptein daartoe toegestem het nie. Hy het die plek vir die oprigting daarvan uitgesoek en afgesien van die beskikbaarheid van water, weiveld en landbougrond, moes hy die verdedigbaarheid daarvan ten tye van oorloë, in aanmerking neem. Aangesien die lande nie noodwendig in die onmiddellike nabyheid van 'n stat was nie, is dit gewoonlik aangê waar die grond kleierig was om sodoende geskikte bougrond byderhand te hê.

By die oprigting van 'n stat het die kaptein eers 'n stuk⁶⁾ grond vir die vergaderplek (kgotla) en sy woonplek uitgesoek

---

6) Die vergaderplek van die kaptein en sy raadslede was van altyd af 'n belangrike plek van samekoms en Broadbent beskryf dit as volg: „Into the place of council, which was a large enclosure fenced round, none but chiefs and warriors were admitted, except privileged persons like ourselves. The common people were assembled in great numbers outside. The council sat in a crescent or nearly circular form; there being a narrow entrance opposite the chief. Each man was fully armed.” p.94.

waarna hy tesame met die hoofmanne al die wyke uitgedeel het. Sy onderdane moes hom help om eers sy woonplek skoon te maak, sy beeskraal te bou en hutte op te rig vir sy gesinslede en afhanklikes alvorens hulle hul eie hutte in hulle respektiewelike wyke kon bou.

Die kaptein het in oorleg met sy raadslede/wykshoofde aan die verskillende wyke, met inagneming van die aantal mans (en seuns wat later hutte vir hulle gesinne sou moes oprig) grond uitgedeel. Die wykshoof van elke wyk was geregtig om die staanplek vir sy hut eerste uit te soek en het daarna grond vir die bou van hutte aan elke gesinshoof toegeken. Laasgenoemde moes dan weer op sy beurt van die grond aan elk van sy getroude seuns toewys. 'n Wykshoof het gewoonlik genoeg grond in reserwe gehou met die oog op vermeerdering van die bevolking.

Die segspersone het te kenne gegee dat hierdie sisteem van grondtoekenning vir die oprigting van hutte lank voor hulle vestiging te Thaba'Nchu bestaan en voortgeduur het ten tye van hulle aankoms aldaar. Hierdie bewering word ook gestaaf deur Arbousset se beriggewing waarin daar onder andere verwys word na die algemene regeringsvorm en die daarmee gepaardgaande grondtoekenning soos by die Tswana aangetref. In hierdie verband skryf hy: „The chiefs, moreover, were accustomed to associate with themselves two nobles, who, in the language of the people, were called his two eyes, or his two arms.

„This form of government is almost universal among the Bechuana tribes. In most of the tribes you will find a Morena-omogolu, a kind of grand-seigneur, and two or three great (t)unas, who

are the chief officers of the council. In the provinces, again, you will find in each village an inferior morena and two (t)unas. The former always has his hut, simple as the others, but rather more spacious, at the top of the village, opposite the entrance; and his two viziers occupy the two other principal quarters, with the subjects which have been allotted to them, or which they have succeeded in attaching to themselves. The inferior morenas have not unfrequently vassals, to whom they give lands on condition of service and fealty. These vassals mark out to the plebeians the pieces of land which they are severally allowed to cultivate, and they appoint the pasturage for the different seasons, exactly as the seigneurs, superior and inferior, do in their respective clans."⁷⁾

Voordat 'n man sy hut of hutte kon oprig op die terrein wat aan hom deur sy vader of sy wettige opvolger toegewys is, moes die terrein deur die wykshoof en lede van die wyk ondersoek word om seker te maak dat dit ook werklik deel uitgemaak het van die grond wat aan die gesinshoof toegeken was. Indien ander persone in die wyk geen besware geopper het of die terrein as hulle s'n opgeëis het nie, kon hy begin om dit skoon te maak en met die bouery begin. Indien ander persone wel aanspraak op 'n terrein gemaak het, is die saak in die kgotla bespreek en deur die wykshoof besleg.

Dit het soms gebeur dat 'n gesinshoof weens die vermeerdering van huishoudings 'n tekort aan beskikbare bougrond ondervind het. In so 'n geval het 'n seun of sy vader hulle tot die wykshoof

---

7) Arbousset, T.: (1846). p.375-376.

gewend wat dan van die grond wat in reserwe gehou is en nog nie toegeken was nie, beskikbaar gestel het. Soms kon 'n man ook van ander gesinshoofde grond vir bou-doeleindes ontvang, maar enige reëlins en ooreenkomstes in hierdie verband moes in oorleg met en die toestemming van die wykshoof in die teenwoordigheid van ander belanghebbendes geskied om latere onenigheid en rusie oor grondbesit uit te skakel. Daar was in vroeëre tye geen beperkings op die grootte van bouterreine nie. Die stamgebied het die bevolking maklik gedra behalwe by Platberg waar 'n tekort aan grond ondervind is, maar 'n uitermate groot terrein vir 'n hutte-aanleg was 'n seldsaamheid. Die grootte van die terrein het afgehang van die behoeftes van 'n man en indien hy 'n poliginis was, het hy uit die aard van die saak meer grond vir die bou van hutte bekom. In die reël moes die bouterrein vroeër groot genoeg wees om die hutte van verskillende vrouens te akkommodeer. Aangesien die veekrale saam gesentraliseer was en berging van landbou-implemente en landbou-produkte in die woonhutte en slegs by uitsondering in stoorhutte geskied het, is die noodsaaklikheid van groot terreine uitgeskakel.

Nadat 'n hut opgerig is, het dit in die besit van die gesin gebly en is dan van geslag tot geslag vererf. Wanneer daar reeds 'n hut op 'n terrein opgerig is, kon geen ander persoon daarop, of op die terrein, aanspraak maak nie. Van 'n aanspraakmaker op 'n bepaalde stuk grond is verwag dat hy sy eis aan die wykshoof moes stel alvorens 'n terrein toegeken en daarop gebou is.

Persone wat 'n wyk wou verlaat om hulle elders te vestig, moes die toestemming van die wykshoof verkry, maar die wykshoof het

nie die reg gehad om die verlate terrein en die hut aan ander persone vir bewoning toe te ken nie. Persone kon selfs na lang afwesigheid hulle ou hutte weer in besit neem. Indien 'n man te sterwe gekom het en sy vrou, ingeval sy kinderloos was, na haar ouerhuis teruggekeer het, is die verlate hut nooit deur ander persone aangevra of betrek nie. Slegs in gevalle wanneer 'n persoon 'n wyk verlaat het en aan die wykshoof te kenne gegee het dat hy permanent die gebied wou verlaat, kon sy grond deur die wykshoof aan 'n ander persoon toegeken word. Die oorspronklike eienaar kon, indien hy tog weer na die wyk teruggekeer het, nie hierdie grond terugeis nie maar moes by die wykshoof opnuut aansoek doen wat aan hom dan in die reël grond in 'n ander deel van die wyk toegeken het.

Nadat grond vir die oprigting van hutte toegeken is, het elke huishouding met sy hutte-aanleg begin. Ook aan nuwe huishoudings is grond toegeken vir die oprigting van hutte omdat elke getroude man geregtig was op 'n staanplek vir 'n hut. Dit wil egter nie sê dat 'n man onmiddellik na sy verlowing 'n hut opgerig het nie as gevolg van die gebruik van go ralala wat daarop neergekom het dat 'n man vir 'n tydlank na die oorhandiging en ontvangs van mokwele (vgl. huwelik) snags by sy vrou se woonplek oornag het. Soms het 'n man eers 'n hut opgerig nadat die vrou reeds geruime tyd by haar skoonfamilie ingewoon het. Wanneer hy besluit het om sy eie hutte-aanleg te begin, moes hy die toestemming van die gesins-hoof verkry wat aan hom grond kon toewys vir die oprigting daarvan. Hierdie grond moes uit die aard van die saak deel uitmaak van die grond wat deur die wykshoof aan elke gesinshoof toegeken is.

Die wyse van grondtoekenning het ten gevolge gehad dat 'n stat ingedeel is in verskillende huishoudings, familie-groepe en wyke. Elke huishouding het basies bestaan uit 'n man, vrou en hulle ongetroude kinders. By 'n gesin kon daar ook egter ander persone behorende tot ander huishoudings of familie-groepe tydelik of permanent inwoon. Soms het 'n man meer as een vrou gehad maar elke huishouding (lapa), het saamgewoon in een hutte-aanleg omring met 'n lae muur of heining van takke of ingekapte pale.

Namate die seuns van 'n gesinshoof getrou en 'n eie hutte-aanleg begin het, is hutte naby dié van die gesinshoof opgerig en nuwe huishoudings het hulle ontstaan gehad. 'n Aantal verskillende huishoudings wat in vaderlike linie aan mekaar verwant was en in dieselfde deel van die stat gewoon het, het 'n familie-groep gevorm, hoewel daar lede van ander familie-groepe soos bv. 'n jonger suster of susters van die vrou/vrouens, neefs van die gesinshoofde of ooms aan moederskant van die vrou/vrouens tydelik of permanent by die verskillende gesinne in 'n familie-groep kon woon. Die seuns van gesinshoofde het nie altyd in dieselfde lokaliteit as hulle vaders gebou nie en hulle kon hulle onder sekere omstandighede, by ander familie-groepe woonagtig in ander dele van die stat vestig. Hulle was dus op verwantskapsbasis aan diegene wat in die onmiddellike omgewing van die ouerhuis bly woon het, verbonde, terwyl die seuns en ander verwante wat rondom die ouerhuis gekonsentreer was, deur verwantskap sowel as deur gesamentlike lokalisering aan mekaar verbonde was. In essensie en vir administratiewe doeleindes was die familie-groep 'n lokale eenheid en het in sake van algemene be-

lang as sodanig fungeer.

Die lokalisering van verskillende verwante huishoudings het verder die voordeel ingehou dat lede van die familiegroep gesamentlik kon optree by huweliksonderhandelings, die verdeling van erfgoedere, die reël van verskeie feeste en in tye wanneer daar op seremoniële wyse geslag is. Verder was lede van die familiegroep as lokale eenheid in staat om mekaar te help met die bou van hutte, skoonmaak en skoffel van lande, oes en berging van produkte, oprigting van tydelike veekrale by die veeposte en versorging van beeste. In tye van nood bv. wanneer 'n familielid 'n tekort aan voedsel ondervind het, kon hy hom beroep op lede van sy familiegroep. Wederkerige hulpverlening was dan ook een van die vernaamste kenmerke van die familiegroep. Onenighede tussen lede is besleg deur die mees senior manlike lid.

As lokale eenhede het die patrilineêre familiegroepe wat saam in een gedeelte van die stat gewoon het, 'n wyk (kgôrô) gevorm. Aan die hoof hiervan was 'n wykshoof wie se pligte en verantwoordelikhede na sy afsterwe deur sy wettige opvolger oorgeneem is. Elke wyk het sy eie kgotla gehad waar sake verhoor is en waar aangeleenthede rakende die wyk bespreek is. As leier van sy wyk was elke wykshoof verantwoording aan die kaptein verskuldig. Van hom is verwag om sake rakende sy wyk onder die aandag van die kaptein te bring. Indien in sy wyk 'n tekort aan landbou- of bougrond ontstaan het, moes hy die kaptein raadpleeg wat dan verdere grondtoekennings aan sy wyk gemaak het. Die inwoners van elke wyk was, wat lokale sake aanbetref, onderdanig aan die gesag van die wykshoof; in geval 'n persoon hom elders wou vestig, hetsy tydelik of per-

manent, moes hy die wykshoof aangaande sy voorneme verwittig. Reëlins i.v.m. die landbougrond onder so 'n persoon se bewerking moes eweneens die goedkeuring van die wykshoof wegdra. Daarnaas was persone wat hulle in 'n sekere wyk wou vestig, verplig om die nodige verlof daartoe van die betrokke wykshoof te verkry.

Nuwe wyke het ontstaan as gevolg van bevolkingstoename. Die aantal huishoudings in elke wyk het uit die aard van die saak onder normale omstandighede voortdurend toegeneem en soms is familie-groepe weens hulle grootte of omdat hulle hulle afgeskei en elders gevestig het, as aparte wyke deur die kaptein erken. Dit kon ook gebeur dat onenigheid en rusie veroorsaak het dat 'n deel van 'n familie-groep hom afgeskei en elders gevestig het. Ook in hierdie geval is so 'n groep, veral namate die inwonertal vermeerder het, as 'n nuwe wyk erken.

By die Rolong van Thaba'Nchu geskied grondtoekenning vandag op 'n totaal ander basis en wyse. Met die anneksasie van die gebied deur die Vrystaatse regering is die wyse van grondtoekenning op 'n ander grondslag geplaas en het die posisie vanaf daardie tyd sodanig verander dat van die vroeëre sisteem en veral van die indeling van 'n gemeenskap in saamgegroepeerde familie-eenhede niks behoue gebly het nie. Grond word vandag aan 'n persoon toegeken en nie aan 'n gesinshoof ten behoeve van sy afhanklikes nie. Wanneer seuns van 'n gesinshoof in die huwelik tree en met 'n eie huishouding begin, moet hulle dus aansoek doen om 'n perseel wat in die meeste gevalle in 'n ander deel van die lokasie of selfs in 'n ander lokasie geleë mag wees. Die wye verspreiding van verskillende patrilineêre huishoudings het verbroekeling van die familie-groepe

as lokale eenheid in die hand gewerk sodat die familiegroep vandag slegs nog in 'n mate op verwantskapsbasis fungeer. Familie-eenheid word verder versteur deurdat baie getroude sowel as ongetroude mans en vrouens die gebied verlaat om elders te gaan werk. Daarnaas stuur sommige ouers hulle kinders na skole op ander dorpe, en in baie gevalle gebeur dit dat kinders na hulle opleiding nie weer na die ouerhuis terugkeer nie maar elders gaan werk of in die huwelik tree.

Ook het die funksie van die familiegroep as lokale administratiewe eenheid verdwyn met die gevolg dat die wyk as lokale eenheid dus ook verdwyn het. Die woongebiede kan vandag as lokale administratiewe eenhede beskou word maar die samestelling daarvan is as gevolg van die wyse van grondtoekenning asook deur die aanwesigheid van ander etniese groepe in dieselfde woongebied, heeltemal verskillend van die vroeëre wyk.

Die huishouding van vandag bestaan netsoos vroeër uit 'n man, vrou en hulle ongetroude kinders, maar meer dikwels woon persone van ander huishoudings of familiegroepe by die gesin in. 'n Gesin woon saam in een huis en selfs die enkeles wat poliginiste is, beskik meesal slegs oor een huis waarin alle lede van die gesin tesame met persone wat by die gesin inwoon, woonagtig is. Die sisteem van aparte huishoudings onder een gesinshoof woonagtig in verskillende huise word deur die afwesigheid of mindere aantal poliginiese verhoudings selde of glad nie meer nie aangetref.

Wat die toekenning van grond vir bou- sowel as landbou-doeleindes betref, word van owerheidsweë veral voorkeur aan die

Rolong of in elk geval Tswanasprekendes gegee. Persone van ander etniese groepe se ouers moes eers jarelank in die gebied woonagtig wees alvorens hulle in aanmerking kon kom vir grondtoekenning vir residensiële doeleindes. Persone wat aansoek om permanente vestiging doen, rig hulle aansoek aan die Bantoestamowerheid waarna die aansoeke wat goedgekeur word, aan die Bantoesakekommissaris vir finale beslissing voorgelê word. Na goedkeuring betaal die aansoeker R29.50 aan die Bantoestamowerheid wat beheer oor hierdie fondse uitoefen.

Woonerwe beslaan gemiddeld 10,000 vk. vt. waarvoor R1.00 per jaar betaal word. Die grootte van die persele is sodanig dat buitegeboue en veekrale daarop opgerig kan word. Gesinne verander nie dikwels van woonplek d.w.s. van lokasie tot lokasie nie. Indien 'n persoon egter wil verhuis, moet hy eers die hoofman van sy lokasie asoek die hoofman van die lokasie waarheen hy wil verhuis, raadpleeg. Daarna doen hy aansoek by die Stamowerheid maar die finale goedkeuring van so 'n aansoek berus by die Bantoesakekommissaris.

Die algemene aanleg van die huidige woongebiede is totaal verskillend van die vroeëre Rolongstat en daarnaas verskil ook die huise-aanleg van woongebied tot woongebied. In die Woodbridgelokasie staan die huise bv. min of meer in 'n dubbelry terwyl Klipfontein feitlik net uit een straat met huise aan weerskante bestaan. Ook in ander lokasies soos Mokoena en Moroka is die woonerwe afgebaken

DELE VAN LOKASIES EN ALGEMENE
OMGEWING.

in blokke met dubbele rye huise. Tussen die verskillende blokke is daar grondpaaie wat deur die Bantoestamowerheid in stand gehou word. In Tiger River word 'n mens veral getref deur die netjiese voorkoms van die huise en die stil landelike atmosfeer. Die huise staan min of meer in reguit rye.

Samevattend moet ons daarop wys dat die huidige sisteem van grondtoekenning in die eerste instansie verbrokkeling van die familiegroep as lokale eenheid teweeggebring het. Hierdeur is verder meegebring dat, afgesien van die administratiewe funksies van die familiegroep, ook tot 'n groot mate die sosiale funksies daarvan sistematies afgetakel is en dat die noue samevoeging wat lokaliteit van verwante patrilineêre huishoudings meegebring het, daaronder gely het.

Die algemene neiging by die Rolong om in familiegroepe bymekaar te woon, is egter nog steeds aanwesig. Sover doenlik word dit ook nog aangemoedig en dit is moontlik dat met die oprigting van nuwe woongebiede en die toekenning van grond met hierdie tradisie rekening gehou sal word.

In die tweede plek het die wyse van grondtoekenning veroorsaak dat ook die sisteem van wykverdeling wat 'n basiese kenmerk van die sosiale organisasie van die Tswanavolke in die algemeen is, in hierdie gebied totaal verdwyn het.

Ten derde is die gesag van die kaptein en sy funksies wat hy t.o.v. grondtoekenning uitgeoefen het, vervang deur 'n westerse administratiewe sisteem waardeur tradisionele beginsels weens huidige lewensomstandighede en -eise nie gehandhaaf kan word nie.

3. DOKTERING VAN PERSEEL

Alvorens 'n stat vroeër aangelê kon word, moes die terrein eers spesiaal behandel word. Vir hierdie doel is die hulp van 'n toordokter verkry wat met spesiale gedokterde stokkies die terrein afgepen het. Saam met die wykshoof van 'n bepaalde gemeenskap het die toordokter rondgegaan en op die grense soos aan hom deur die wykshoof aangetoon, die stokkies of skerp houtpenne ingekap. Die geloof het bestaan dat die terrein na die inkap van die stokkies veilig was, m.a.w. die terrein is beskerm teen towery sodat siektes, veesiektes of ander onheile nie die gemeenskap kon tref nie. Daarnaas is die kgotla spesiaal deur die toordokter afgepen maar aangesien die beeskrale binne die grense van die afgebakende gebied opgerig is, was dit nie nodig om hulle spesiaal te laat dokter nie. Sodra die gemeenskap egter sodanig vermeerder het dat hulle die afgebakende gebied vir boudoeleindes moes oorskrei, is die nuwe terrein weer spesiaal behandel. Die toordokter het die bouterrein afgepen met gedokterde stokkies en kon ook op versoek die beeskraal spesiaal afpen en dokter deur behandelde stokkies by die ingang in te kap.

By sommige Rolong van Thaba'Nchu word die gebruik om 'n bouterrein te laat dokter, nog aangetref. 'n Toordokter (ngaka) se hulp word ingeroep om die perseel „skoon te maak” - (go thaea), „om die fondament van die plek te lê.” Hierdie doktering van die perseel geskied meesal deur die inplant van sesduim stokkies met toor-⁸⁾medisyne.

---

8) Vgl. doktering van beeskraal.

4. BOUMATERIAAL, WERKVERDELING, HUTVORM

In vroeëre tye was die Rolong wat boumateriaal betref, afhanklik van die natuur. In die veld is pale, sparre en takke asmede dekgras en mimosa-bas vir die bou van hutte versamel. Daarnaas is gebruik gemaak van miernes, kleiagtige grond en kraalmis. Daar was feitlik 'n totale gebrek aan implemente vir die oprigting van 'n hut en die meeste werk is met die hande gedoen. Elke getroude man was verantwoordelik vir die oprigting van sy hut en hoewel hy deur sy familieleden of deur 'n werkparty gehelp kon word, was daar geen spesiale persone wat teen vergoeding die bou van hutte onderneem het nie.

Die plek waar 'n man sy hut (ntlo), wou oprig, is deur homself skoon en gelyk gemaak. Alvorens 'n hut gebou is, het die vrou bier gemaak en helpsters in haar onmiddellike omgewing gevra om haar te help met die sny van dekgras en die versamel van mimosa-bas. Intussen het die man pale en sparre gekap. Gewoonlik het van sy familieleden hom hiermee gehelp, maar die vrou was verantwoordelik vir die aandra van die pale, takke en sparre na die bouterrein. Wanneer al die boumateriaal bymekaar gebring is, kon die bouery 'n aanvang neem.

Die middelpunt van die hut is aangedui met 'n pen wat stewig in die grond vasgekap is. Aan die pen is 'n stuk mimosa-bas of 'n dun lat vasgemaak en 'n sirkel getrek. Sommige segspersone het ook beweer dat 'n riem van die vel van 'n wildsbok vir hierdie doel gebruik is. Sodra die sirkel getrek is, is dit duidelik afgesteek en die muurpale al op die sirkel ingeplant, behalwe by die ingang (kgôrô), wat gewoonlik ooswaarts gefront het. Volgens sommige segspersone het baie hutte nie alleen muurpale nie, maar ook

'n stutpaal in die middel van die hut gehad. Om die muurpale te verstewig, is twee of drie rye dwarslatte om die muurpale gevleg en die openinge tussen die muurpale dig gemaak met dunner latte of stokke. Om die dunner latte en dwarslatte aan die muurpale vas te maak, is mimosa-bas gebruik.

Die dak (ditlhomeshō) het bestaan uit dunner pale wat op die muurkonstruksie gerus en in die nok van die dak bymekaar gebring en verstewig is met bas. Die dakpale het egter nie by die muurkonstruksie afgesluit nie maar ongeveer 4 vt. oorgesteek. Dit het 'n soort van veranda gevorm waaronder daar gedurende die somermaande geslaap is.⁹⁾ Die openinge tussen die dakpale of dakkappe is toegemaak met dunner stokke of sparre, en dwarslatte is gelê om die dak te verstewig. Alle houtwerk verbonde aan die hut is deur mans gedoen terwyl vrouens verantwoordelik was vir die dek van die dak, die pleisterwerk en vloer. Netsoos by die sny van die dekgras, kon sy 'n werkparty organiseer of gehelp word deur haar mede-vrouens en/of ander vroulike familieleden.

Nadat die houtkonstruksie klaar was, is die dak gedek. By gebrek aan ander reëndigte materiaal moes daar vir die nok van die dak 'n spesiale ronde, amper mandjievormige voorwerp, gevleg word. Dit is onderstebo oor die nok geplaas waarna begin is om dekgras op die dakkonstruksie te lê. Hierdie dekgras (sonder sade) is vasgemaak en kunstig deurvleg met mimosa-bas.

Die mure van die hut wat sonder vensters was, is binne sowel as buite afgepleister met 'n mengsel van kleigrond en vars

---

9) Hierdie soort hutvorm is deur dr. A. Smith nog opgemerk by Thaba'Nchu. Vgl. Diary of Dr. A. Smith. p.155-156.

beesmis.

Die vloer is ook van kleiagtige grond of van miernes,¹⁰⁾ wat as besonder geskik beskou is, gemaak. Los grond is op die vloeroppervlakte gegooi, gelykgemaak en vasgetrap met die voete. Daarna is dit met water besprinkel en weereens vasgestamp.¹¹⁾ Nadat dit taamlik glad en hard was, is dit met beesmis uitgesmeer.

'n Voltooide hut is spesiaal ingewy voordat daar ingetrek is. 'n Welbekende en gewoonlik bejaarde getroude vrou is deur die huteienaar gevra om kafferkoring op te kook. Die vrou kon 'n familielid van die nuwe intrekkeers wees of sy kon aan 'n ander familiegroep behoort mits sy bekend was en bo alle verdenking wat towery betref, gestaan het. Sodra die opgekookte kafferkoring effens afgekoel het, het hierdie vrou dit geneem en op die vloer gesprinkel as simbool van oorvloed. Deur hierdie simboliese handeling is die wens uitgespreek dat die inwoners van die nuwe hut nooit gebrek sal ly nie.

As persone van woonplek verander het, is daar dikwels van die houtraamwerk, indien dit nog in 'n goeie toestand was, afgebreek en saamgeneem. Verlate hutte is nooit deur ander persone betrek nie.

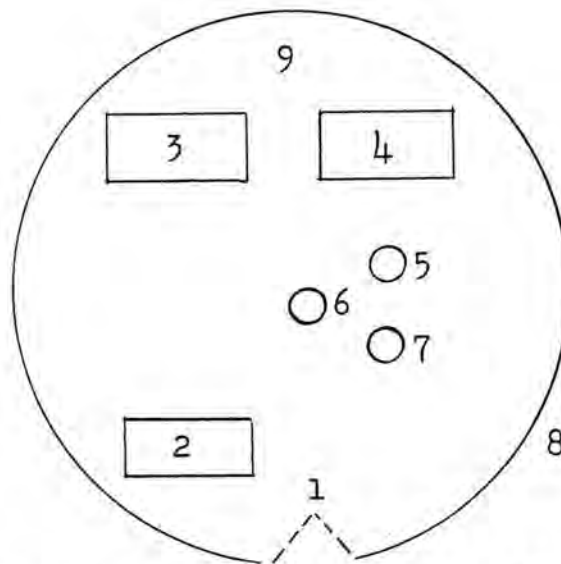
10) Broadbent berig in sy werk hoedat vrouens by die oprigting van 'n sendingstasie vir die sendelinge 'n vloer van miernes gemaak het. p.62.

11) Volgens Moffat, R. (1842). p.66-67, was dit die vrou se werk om 'n hut te bou. Die pale is deur haar man gekap maar sy het dit self gedra na die plek waar die hut gebou moes word. Die hoogte vanaf die vloer tot by die middelpunt van die kegelvormige dak was soms tot 18 vt. hoog. Die hutte moes gedurig in stand gehou word en volgens hom was hulle koel en donker in die somer, maar koud in die winter.

In die hut het die verskillende lede van 'n gesin hulle eie slaapplek gehad. Die ouers het in die verste hoek vanaf die ingang geslaap, seuns links van die ingang en dogters verder na agter regoor hulle ouers. Soms is ook 'n kleiner hut vir groter kinders gebou.

Die gesinshoof se sitplek was naaste aan die vuur. Dit vrou het gewoonlik so plaasgeneem dat sy regoor die ingang gesit het. Sy het op so 'n strategiese wyse plaas geneem dat sy kon op-let wanneer haar skoonseun gedurende die go ralala-periode (vgl. hoofstuk V) arriveer. Sy het dan 'n teken aan haar dogter gegee wat haar stil onttrek het.

Diagram van hut om slaap- en sitplekke aan te dui:

1. Ingang (kgôrô)
2. Slaapplek van seuns
3. Slaapplek van dogters
4. Slaapplek van ouers
5. Sitplek van gesinshoof

6. Sitplek van vrou
7. Vuurmaakplek (leishô)
8. Hutmuur (lobôta)
9. Agterste deel van hut.

Die vroeëre hut was goed bestand teen wind en weer en die

oorhangende dak het verhoed dat reën en hael die mure beskadig. Pleisterwerk aan die mure en herstelwerk aan die dak moes egter van tyd tot tyd gedoen word. Die vloer was ook geneig om gou uit te trap maar sulke uitgetrapte plekke is weer opgevul met grond en toegesmeer. Dit was elke huisvrou se trots om haar vloer gereeld met beesmis te smeer. Herstelwerk aan die hut is gewoonlik na die oestyd en voor die winter gedoen. Die houtstruktuur het selde herstelwerk vereis.

Daar is aanduidings dat hierdie hutvorm, nadat die Rolong by Thaba'Nchu gevestig geraak het, in sommige opsigte bly voortbestaan het. Dr. A. Smith berig o.a. dat die hutte in grootte verskil het wat daaraan toegeskryf moes word dat die bewoners destyds nog nie genoeg tyd tot hulle beskikking gehad het om permanente wonings op te rig nie. Die hutte is gebou deur eers riete in te plant wat daarna met klei en beesmis gepleister is om dit waterdig te maak. Die mure van sommige was kegelvormig sodat hulle baie soos die¹²⁾ kalkoonde van die destydse Kolonie gelyk het.

5. HUIDIGE WONINGS

Van die tradisionele hutvorm het by die Rolong van Thaba'Nchu niks behoue gebly nie.

Die meeste huise wat vandag aangetref word, is langwerpige of vierkantige geboue van bakstene, rou bakstene of soosie en afgepleister met 'n mengsel van klei en vars beesmis. Hier en daar word rondawels met spits rietdakke aangetref. Die meeste huise het plat

---

12) Diary of Dr. A. Smith: p.155-156.

sinkdakke terwyl spits sinkdakke en gedekte dakke eerder die uitsondering as die reël is. Om die dakke te verstewig word groot ronde klippe op die plat sinkdakke geplaas. Die kleiagtige grond van die omgewing vergemaklik bouwerk in so verre dat stene van klei of net soos op die perseel gemaak of gesteek kan word. Die fundamente van die meeste huise is van ronde of plat klippe, die mure van rou bakstene en die pleisterwerk bestaan uit 'n mengsel van kleigrond en vars beesmis.

Vensters met ruite word in die reël aangetref maar persone wat dit nie kan bekostig nie, maak net ronde luike en vierkantige openinge wat met planke toegemaak word.

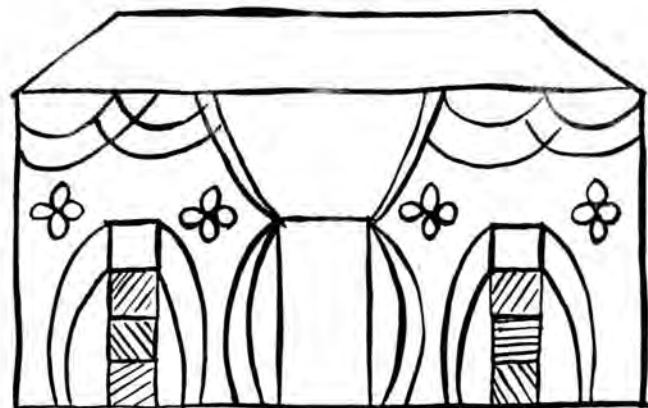
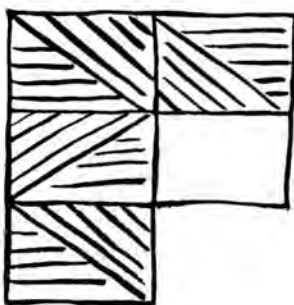
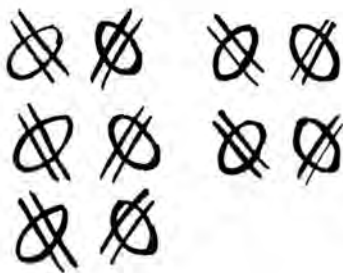
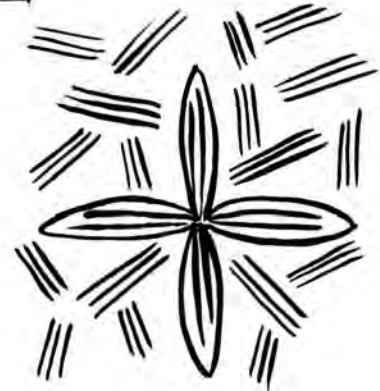
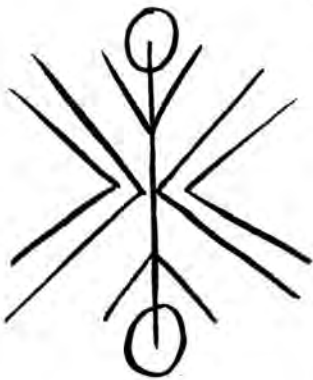
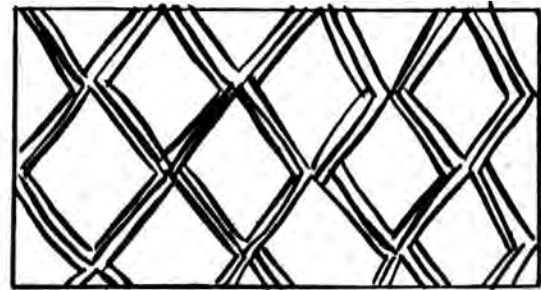
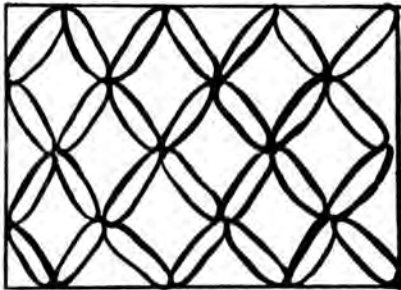
Sinkplaat, ongeverf, word meesal vir dakke gebruik. Daar is weinig huise met gras- of rietdakke.

Anders as in vroeëre tye toe die pleister- en dekwark die taak van die vrou was, het die tradisionele gebruike en gewoontes in verband met die oprigting van 'n huis feitlik geheel en al in onbruik geraak. Die gewone Rolongman is vandag die bouer van die huis terwyl die vrou se taak beperk is tot die afpleistering van die mure en die versiering daarvan. In baie gevalle wat teëgekome is, het vrouens hoegenaamd geen aandeel gehad in die oprigting en afwerking van die huis nie. Die versierings wat hier en daar aangetref word, het geen spesifieke betekenis nie en elke vrou versier haar huis volgens haar eie smaak. Die versierings wat wel aangebring word, word met die hand of 'n skerp instrument, soms selfs met 'n vurk, gedoen terwyl die mure nog nat is.

'n Nuwe gebruik wat by die Rolong van Thaba'Nchu inslag gevind het, is die indiensneming van bou-aannemers en die huur van

VERSIERINGS OP HUISMURE

huise. Baie van die leerlinge van die Moroka-Hoërskool se vakopleidingskool maak na hulle opleiding uit die boubedryf 'n bestaan. Die meeste bouers is egter nie gekwalifiseerd nie en slegs vroeëre handlangers. Wanneer die eienaar van 'n perseel van voorneme is om te laat bou en die hulp van 'n bouer verkry, moet die eienaar gewoonlik self al die boumateriaal verskaf.

Uit 'n ondersoek na 500 gesinseenhede het dit geblyk dat 53.4% eienaars self hulle huise bou, 41% het bou-aannemers vir die hele of gedeeltelike bou van die huis gehuur terwyl 5.6% huurhuise bewoon het. 0.8% van die eienaars onderverhuur dele van hulle huise.

Daar bestaan geen bouregulasies nie behalwe in die nuwe aanleg, Silošeša. Hier kan persone huise huur, koop of self oprig na goedkeuring van hulle planne. Meer gegoede Bantoe word ook toegelaat om huise volgens eie planne te laat bou met dien verstande dat die waarde daarvan nie onder R4,000 sal wees nie.

In al die ander lokasies waar ondersoek ingestel is, is die waarde van woonhuise geskat. Hiervolgens wissel die geskatte waarde en/of werklike koste van die huise as volg:

Waarde van huis:

<u>R</u>	<u>%</u>
Onder 99	62.6
100 - 299	23.6
300 - 599	5.0
600 - 1499	2.2
1500 - 3999	0.8
4000 + ...	0.2
Ongespesifiseerd	<u>5.6</u>
Totaal	<u>100.0%</u>

Volgens die geskatte waardes en/of werklike kostes is dit duidelik dat verreweg die meeste huise betreklik swak gebou is en dat van higiëniese oogpunt 'n groot persentasie veel te wense oorlaat. Die gehalte van die huise staan in noue verband met hulle ouderdom. Gegewens by wyse van 'n steekproef ingewin, toon aan dat van 500 huise 22.6% onder 9 jaar, 30.2% tussen 10 tot 19 jaar en 32.6% 20 jaar en ouer is. (14.6% van die huise se ouderdomme kon nie vasgestel word nie.)

Wat die grootte van woonhuise betref, wissel hulle van 2 tot 6 vertrekke in die volgende verhouding:

<u>Aantal Kamers</u>	<u>%</u>
1 - 2	42.0
3 - 4	43.8
5	11.6
6+	<u>2.6</u>
	<u>100.0%</u>

In teenstelling met vroeër waar die hut slegs 'n aantal slaapmatte, komberse en huishoudelike artikels bevat het, word wonings vandag deur die Rolong van Thaba'Nchu op westerse styl gemeubileer. Die gehalte van meubels asook die hoeveelheid en variasie hang af van die ekonomiese vermoë van die eienaars. Die meeste huise bestaan uit 3 tot 4 vertrekke waarvan een as eet-sitkamer, een as kombuis en twee as slaapvertrekke dien. Sommiges beskik ook oor 'n aparte sitkamer wat deur die gewone huisbewoners egter selde gebruik word. In die eet-sitkamer vertrekke is eetskamertafels en

stoele, vertoonkaste, rusbanke, kleiner tafels en linoleumvloerbedekkings en soms ook ander matte opgemerk. Slaapkamers bevat oor die algemeen een of meer beddens en 'n hangkas. In die kombuise word houtstowe en/of primusstowe asook oop kaggels algemeen aangetref. 'n Opvallende verskynsel is dat heelwat woonvertrekke meubels van redelike goeie gehalte het terwyl die slaapkamers gewoonlik minder goed en heel dikwels swak gemeubileer is. Baie inwoners beskik nie oor hangkaste en ander geriewe nie en gevalle is opgemerk waar 5 persone slegs een bed tot hul beskikking gehad het. Die gewone bêreplek vir klere en ander persoonlike besittings is trommels en koffers. Baie persone het ook geen stowe nie en vuur word in die middel van die kombuisvloer of, as die weer dit toelaat, buite gemaak. By 'n beoordeling van die ameublement en algemene huishoudelike toerustings is opgemerk dat die grootste persentasie (57.4%) van die wonings swak gemeubileer is met 'n geskatte waarde van ongeveer R20.00 per woning. 35.6% van die wonings kan as gemiddeld goed gemeubileerd beskou word met 'n waarde van ongeveer R60 tot R70 per woning terwyl 'n klein persentasie t.w. 5.4% as goed gemeubileerd bestempel kan word. 1.6% van die wonings was so swak gemeubileerd dat geen waardebepaling daaromtrent gemaak kon word nie.

Elke huis in die gebied beskik oor buite sanitêre geriewe. Water vir huishoudelike gebruik word twee-of driemaal per dag by 'n gemeenskaplike pomp gehaal. Enkele gevalle waar perseelhousers oor 'n eie boorgat en handpomp beskik, is teëgekom.

In teenstelling met die vroeëre gebruik om die hut in te wy d.m.v. die sprinkel van opgekookte kafferkoring, het dit vandag

gebruik geword dat die eienaar, indien hy dit kan bekostig, 'n partytjie vir sy familie en vriende aanbied. Bier en tee word meestal by so 'n geleentheid bedien.

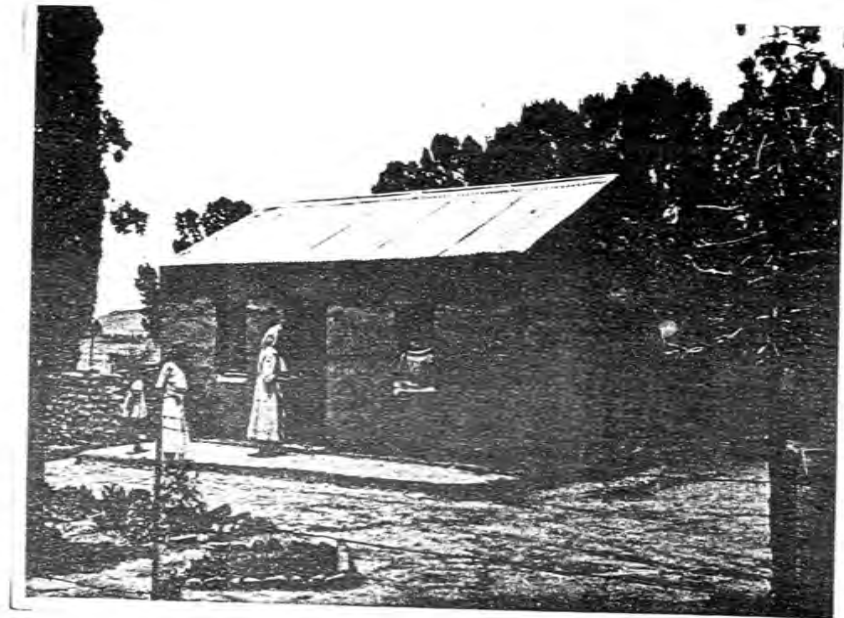
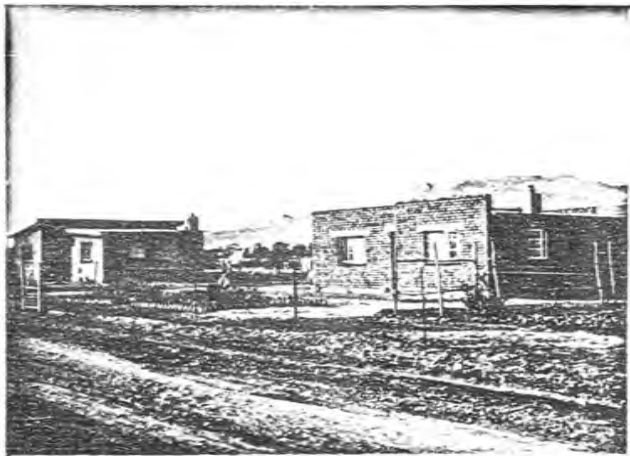
6. BEWERKING VAN PERSELE

Volgens segspersone wat ondervra is, is daar vroeër nie tuine rondom die hutte aangelê nie. (Dit geld vir die tydperk voor die Rolong se aankoms by Thaba'Nchu). Volgens eerw. Hodgson¹³⁾ (aangehaal deur Broadbent) moes daar egter in sommige gevalle tuintjies rondom die hutte gewees het. Eerw. Hodgson skryf o.a. dat hy op soek na Sefunelo by 'n verlate stat aangekom het. Die hutte was elk omring met 'n heining en sommige van hulle het 'n klein tuintjie gehad. Dit moet in gedagte gehou word dat die landerye soms taamlik ver van die woonstatte geleë was in gevalle waar die beskikbare landbougrond in die nabyheid van die woonstat reeds uitgewerk of wanneer die beste landbougrond miskien nie in die onmiddellike nabyheid van 'n stat geleë was nie. Bes moontlik is daar in sulke gevalle tuintjies rondom die hutte aangelê. Daarnaas moet daarmee rekening gehou word dat sommige vrouens vlytiger en sorgsamer is as ander en dat diesulkes deur die aanlê van 'n tuintjie gepoog het om die voedselproduksie ten behoeve van hulle gesinne te verhoog. So 'n tuintjie sou in alle opsigte baie handig te pas kom veral wat betref die produsering van produkte soos bone en pampoene wat as bykosse gedien het. Die moontlikheid van die aanlê van tuintjies is dus nie uitgesluit nie as bogenoemde in aanmerking geneem word.

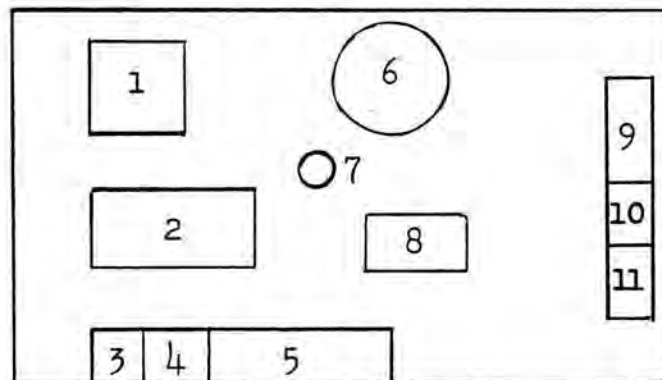
13) Broadbent: p.46.

TIPIESE WOONHUISE.

Opvallend min boupersese in die Thaba'Nchu-gebied word bewerk. By Woodbridge, vanweë sy grootte baie meer landelik in teenstelling met Ratlou, Moroka en Mokoena, is die meeste erwe egter bewerk. Veral bone en mielies wat deurmekaar geplant word, word vir huishoudelike gebruik geproduseer. Daar is ook 'n aantal vrugtebome, veral perskes, aangeplant. Klipfontein en Rietfontein het egter albei baie min bewerkte erwe. Die woonpersese by Moroka en Mokoena is eweneens baie min bewerk (die grond in dele van Moroka is baie klipperig) en min bome is aangeplant. Ook by Ratlou is min bewerkte persele ofskoon hier meer bome aangeplant is. Die boupersese van Tiger River, 'n baie landelike lokasie, is ook min bewerk. Hier is die landerye naby die lokasie geleë en op heelwat persele is daar nie genoeg plek vir 'n tuintjie nie aangesien voorsiening gemaak is vir buitegeboue, bakoonde en krale. 'n Tipiese woonerf op Tiger River, (dié van hoofman Moipolai, 'n Rolong) is bv. as volg bebou en ingedeel:

1. Huis
2. Stoorkamer
3. Varkhok
4. Kalwerhok
5. Beeskraal
6. Mieliehoop

7. Bakoond
8. Mishoop (Sooie)
9. Stoorkamer
10. Afdak vir kapkar
11. Tuie, gereedskap, ploë.

7. BUITEGEBOU

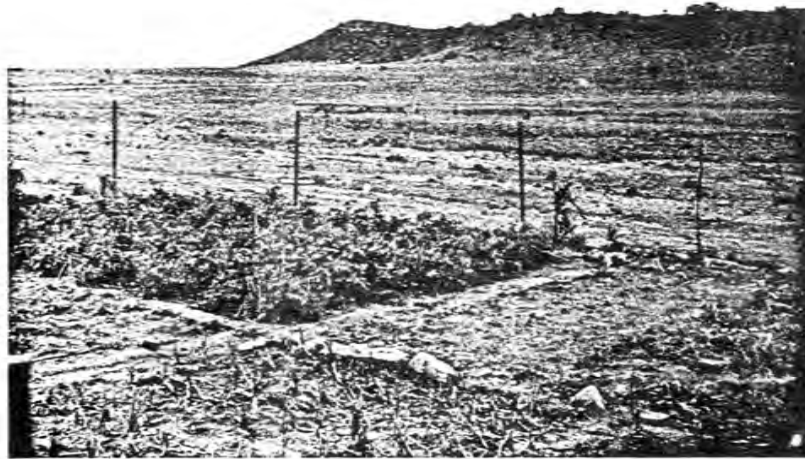
Die enigste buitegeboue wat die Rolong in sy vroeëre bestaansvorm geken het, was hutte wat leeg gestaan het en as stoorplek vir landbouprodukte kon dien. In die reël is produkte in mandjies of grondvate in die woonhutte geberg. Daar is meesal geen spesiale hutte of geboue wat as stoorplek kon dien nie.

Die oprigting van 'n buitegebou, skuur of afdak is vandag 'n algemene gebruik in die gebied. In Woodbridge beskik bv. sommige inwoners oor skure vir waens asook gereedskapskamers vir landbouimplemente. By Moroka is afdakke of aparte platdakgeboue opgemerk wat as stoorplek of addisionele woonkwartiere dien. Hier en daar is ook 'n rondawel met 'n spits rietdak wat as 'n stoorkamer gebruik word. Buitegeboutjies van klip of steen kom ook voor. Mokoena se bewoners beskik meesal oor afdakke of aparte platdakgeboutjies. Dit geld ook vir Ratlou alhoewel hier ook motorhuise opgemerk is. Die plattelandse lokasies (d.w.s. dié wat nie soos Mokoena, Ratlou en Moroka rondom die dorp aangelê is nie) beskik byna almal oor skure, waenhuise en ander buitegeboue.

8. OPENBARE GEBOUE EN TERREINE

By die aanleg van 'n stat is daar vroeër by die Rolong geen voorsiening gemaak vir gemeenskaplike geboue of terreine nie behalwe vir die kgotla. Die kgotla by die stamhoof se stat was, behalwe vir die vergaderplek van die mans in elke ander stat, die enigste openbare bymekaarkomplek.

BEWERKING VAN WOONPERSEEL.

DAM OP WOONPERSEEL IN LOKASIE.

AFMAAK VAN MIELIES.

DEEL VAN LOKASIE EN THABA'NCHU-BERG.

In die gebied is daar vandag nie alleen 'n groot aantal skole nie, maar ook kerke asmede 'n begraafplaas vir elke lokasie en 'n hospitaal vir die hele gebied. In die dorpie, Thaba'Nchu, is daar ook 'n saal, die Barolongsaal, wat vir openbare funksies en byeenkomstes gebruik word. Die kgotla (aan die agterkant van die Stamowerheidskantoor) het as bymekaarkomplek vir die hou van vergaderings behoue gebly.

Hierdie openbare geboue of plekke wat van owerheidsweë of deur ander instansies daargestel is, het nie alleen praktiese waarde nie, maar werk ook meer sosiale verkeer in die hand. So word daar deur die aanwesigheid van 'n kerkgenootskap en 'n kerkgeboutjie geleenthede geskep vir gemeentelede om bymekaar te kom. 'n Skoolgebou, aan die anderkant, is nie alleen 'n opvoedkundige sentrum nie, maar werk ook meegaande aangeleenthede soos sangfeeste, konserte en sportbyeenkomstes in die hand.

Behalwe vir bogenoemde openbare plekke en/of geboue is daar 'n hele aantal winkels en kafees in die gebied. Ook hier het die gebou self nie alleen 'n praktiese waarde nie, maar dien as 'n gesellige bymekaarkomplek.

9. SAMESTELLING VAN INWONERS VAN HUT/HUIS

In die verlede het elke getroude vrou haar eie hut (ntlo) gehad. Dit het ook gegeld vir die vrouens van 'n poliginis wat elk hulle eie hut afsonderlik en onafhanklik van mekaar gehad het. Elke hut het sy eie eiendom in die vorm van beeste, lande en huishoudelike artikels gehad en het as afsonderlike ekonomiese eenheid fungeer.

Wanneer 'n man net een vrou gehad het, het so 'n huishouding bestaan uit die man, vrou en hulle ongetroude kinders. Soms kon daar ook ander persone by hulle tydelik inwoon soos bv. 'n ongetroude suster van die vrou, 'n aangenome kind, 'n oom van die vrou of enige ander persoon wat aan die man of vrou verwant was.

In 'n poliginiese huishouding was die hutte van die verskillende vrouens saam gegroepeer. Soms was hulle volgens die rangorde van die vrouens gebou maar 'n man kon in die reël die hutte na sy eie smaak en goeddenke rangskik. Uit die aard van die saak was in so 'n hutte-kompleks afgesien van die vrouens en hulle ongetroude kinders, altyd 'n paar persone wat òf daar gekuier òf tydelik ingewoon het.

Die huidige samestelling van die inwoners per huis word veral geraak deur die afwesigheid van 'n groot aantal manlike gesinshoofde. In die geheel het in die steekproef 177 vrouens uit 500 aan die hoof van hulle huishoudings gestaan. Die algemene tendens van samestelling van huishoudings word in Tabel VIII weerspieël.

Die grootste persentasie huishoudings nl. 45.6% bestaan, soos vroeër, uit enkelvoudige gesinne nl. 'n man, vrou en hulle kinders. Dit is egter 'n besonder opvallende verskynsel dat in 44.8% huishoudings waar kinders aangetref word, die vader afwesig is. Dit is verder belangrik om daarop te let dat in totaal 34.2% kinders uitsluitlik by hulle grootouers inwoon en deur hulle versorg word, en dat 10.4% van die kinders deur slegs 'n grootmoeder versorg word.

TABEL VIII
SAMESTELLING VAN HUISHOUDINGS

PERSONE	AANTAL GEVALLE	%
Man Alleen	2	0.4
Vrou Alleen	6	1.2
Man en Vrou	12	2.4
Man en Kinders	1	0.2
Vrou en Kinders	53	10.6
Man, Vrou en Kinders	228	45.6
Grootvader en Kleinkinders	2	0.4
Grootmoeder en Kleinkinders	52	10.4
Grootvader, Grootmoeder en Kleinkinders	30	6.0
Grootvader, Grootmoeder, eie Kinders en Kleinkinders	47	9.4
Grootmoeder, eie Kinders en Kleinkinders	64	12.8
Grootvader, eie Kinders en Kleinkinders	3	0.6
TOTAAL	500	100.0%

Uit die gegewens wat ingewin is, blyk ook dat in 9.4% van die gevalle die grootvader die gesinshoof is en dat van sy getroude kinders met hulle kinders by die grootvader en grootmoeder inwoon. Weens ekonomiese omstandighede kan baie getroude mans dit nie bybring om 'n eie huis te bou nie en word hulle dus genoodsaak om met hulle vrou en kinders by hulle ouers in te woon. In sommige gevalle, veral by

jonggetroudes, kom dit meer dikwels voor dat 'n man met sy vrou en kinders by sy skoonfamilie, of dat slegs 'n getroude vrou met haar kinders by haar vader inwoon terwyl haar man buite die Bantoegebied werksaam is.

Wat die huwelikstaat en geslag van die huishoudingshoofde betref, is die volgende gegewens insiggewend:

TABEL IX
GESLAG EN HUWELIKSTAAT
VAN HUISHOUDINGSHOOFDE (Hh.)

HUWELIKSTAAT VAN Hh.	AANTAL	%
Manl. getr. Hh.	306	61.2
" ongetr. Hh.	4	0.8
Wewenaar	13	2.6
Vroulik getr. Hh.	61	12.2
Vroulik ongetr. Hh.	9	1.8
Weduwee	106	21.2
Geskeie vrou	1	0.2
TOTAAL	500	100.0%

Die persentasie weduwees (21.2%) is relatief hoog. Die feit dat hierdie vrouens nie weer getroud is nie, kan o.a. aan twee faktore toegeskryf word, nl. dat die meeste van hulle bo 55 jaar oud is en dat in gevalle waar die vrou nog kinders kan baar, aangeneem kan word dat leviraat-verhoudinge bestaan.

Die algemene neiging by die Rolong dat persone uit ander huishoudings of familiegroepe by 'n gesin inwoon, is ook in huidige tye aanwesig met die gevolg dat die aantal persone per huishouding taamlik groot is soos Tabel X aandui:

TABEL X

AANTAL PERSONE PER HUISHOUDING

AANTAL PERSONE PER HUISHOUDING	AANTAL GEVALLE	%	TOTALE AANTAL PERSONE
1	6	1.2	6
2	27	5.4	54
3	57	11.4	171
4	73	14.6	292
5	69	13.8	345
6	87	17.4	522
7	62	12.4	434
8	38	7.6	304
9	35	7.0	315
10	19	3.8	190
11	12	2.4	132
12	8	1.6	96
13	1	0.2	13
14	4	0.8	56
15+	2	0.4	30
TOTAAL	500	100.0%	2960

Die gemiddelde grootte van 'n huishoudingseenheid kom op 5.92 persone te staan. Volgens Tabel X bestaan die meerderheid van die huishoudings (58.2%) uit 5 tot 9 individue, wat as besonder hoog

geag moet word.

Dit is onmoontlik om 'n vaste patroon waarvolgens inwoning van verwante persone by 'n gesin geskied, te bepaal. 'n Groot aantal kombinasies van verwante persone volgens graad van verwantskap en ouderdom wat by ander gesinne inwoon, word aangetref. In die gebied van ondersoek is die volgende gevalle, almal Rolong-huishoudings, wat bogenoemde stelling illustreer, opgemerk:

1. 'n Ongetroude vrou met drie kinders woon in by haar oom aan vaderskant. In dieselfde huis woon ook drie ongetroude seuns van 'n oorlede suster van eersgenoemde vrou;

2. 'n Weduwee met twee ongetroude dogters woon in by haar oudste suster;

3. 'n Malome asook 'n jong seun van 'n suster van die vrou, woon in by 'n man en vrou wie se kinders almal elders woon en werk;

4. By 'n weduwee woon in haar drie ongetroude dogters, twee dogters van 'n malome, 'n seun van haar broer, 'n getroude suster, 'n jonger getroude broer en twee neefs van haar oorlede man;

5. By 'n man en vrou woon in twee ongetroude dogters asook die vrou se moeder;

6. 'n Ongetroude dogter met drie kinders woon in by haar ouers;

7. By 'n vrou wie se man op Bloemfontein werk, woon in haar skoonvader, vier ongetroude dogters, een ongetroude seun en een kleinseun - 'n kind van een van die ongetroude dogters.

Die aanwesigheid van baie jong kinders wat by grootouers inwoon, is opmerklik. Ongetroude dogters laat in die reël hul buite-egtelike kinders by die grootouers tuis wanneer hulle elders gaan werk. Streng genome kan hierdie kinders nie as „onegte” kinders beskou word nie aangesien 'n kind uit 'n voorhuwelikse verhouding, vandag net soos in die verlede, volgens Tswanagewoonte aan die vader of in elk geval aan die familie van die vrou behoort.

By wyse van opsomming kan ons nog daarop wys dat voorge-noemde gegewens soos blyk uit die tabelle gebaseer is op 'n steekproef van 11.8% van die totale aantal huishoudings in die gebied. As aanvaar word dat die gemiddelde grootte per huishouding op 5.92 persone per eenheid, soos die steekproefopname aantoon, te staan kom en die totale Bantoebevolking van die Bantoegebied op die huidige tydstip 35,000 is, dan is daar in die gebied teenswoordig 5912 individuele huishoudings. Hieronder word natuurlik verstaan saamgestelde sowel as enkelvoudige huishoudingseenhede.

HOOFSTUK V

HUWELIKSLUITING BY DIE ROLONG

1. ALGEMENE AGTERGROND

Die huwelik waardeur die gesin as die vernaamste sosiale eenheid in die gemeenskap ontstaan, is by die Rolong, soos by alle ander Bantoevolke, 'n primêre sosiale instelling. Fundamenteel vervul die huwelik veral drie funksies t.w. die regulering van seksuele verhoudings volgens aanvaarde morele kodes, die skepping van 'n koöperatiewe eenheid met 'n kultureelgebonde vorm van arbeidsverdeling en die bepaling van die status van elke persoon in die gemeenskap. Beide die huwelik en gesin is dus fundamentele sosiale instellings waardeur die gemeenskapslewe gereguleer word en ten opsigte waarvan bepaalde gedragslyne en reëls deur elke individu nagekom moet word.

Kenmerkend van die huweliksluiting by die Rolong is dat nie alleen individue met mekaar tot 'n gesinseenheid verbind word nie maar dat ook daardeur familiegroepe saamgesnoer word wat tot eenheid van die stam as geheel lei. 'n Verdere kenmerk is dat dit vir beide geslagte sekere pligte maar ook regte en voordele meebring. Veral belangrik in die verband is dat 'n getroude persoon voortaan as volwasse beskou word en 'n hoër status in die gemeenskapslewe as tot dusver geniet. Terwyl 'n ongetroude persoon onder die gesag van die vader of sy opvolger staan, het 'n getroude paar meer geleentheid om op eie gesag te handel en kan hulle o.a. deur gesament-

like pogings as onafhanklike ekonomiese eenheid fungeer.

Volgens die beskouing van die Rolong was egter die geboorte van kinders die vernaamste voordeel wat deur huweliksluiting meegebring is. Deur die oordrag van sekere vee, meestal beeste, (bogadi), deur die familie van die man aan die familie van die vrou is die status van kinders bepaal en het hulle die wettige kinders geword van dié persoon in wie se naam bogadi oorgedra is. Ook die status van voorhuwelikse kinders is op hierdie wyse vasgestel.

Die oordrag van bogadi as onafskeibare deel van huweliksluiting was dus 'n verneme faktor waardeur die plek en status van 'n vrou en haar kinders asook dié van die man in die samelewing bepaal is.

'n Volwaardige huwelik kon by die Rolong slegs tot stand kom wanneer deur die twee betrokke families 'n onderlinge ooreenkoms bereik is en wanneer bogadi deur die familie van die man aan dié van die vrou oorgedra is. In die meeste gevalle is beeste eers oorgedra na die geboorte van die eerste kind sodat eerder die ooreenkoms tussen die families as die daadwerklike oordrag van bogadi die beginstadium van huweliksluiting gekenmerk het. In dié verband moet verder daarop gelet word dat 'n huwelik deur die Rolong nie op 'n gesette tyd voltrek is nie, maar dat die onderhandelinge tussen die families, die oorhandiging van mokwele, asook die gebruik van go ralala en die oordrag van bogadi almal stadia was wat dit gekenmerk het.

Hierbenewens was poliginie veral in vroeëre tye 'n algemene

gebruik wat in die besonder by meer welgestelde stamlede en persone van hoër rang soos wykshoofde, kapteins en andere voorgekom het. Stamhoof Tshabidira¹⁾ het bv. vyf vrouens gehad terwyl verskillende ander Rolongkapteins soms met drie of vier vrouens getroud was. Die meerderheid van die gewone stamlede het nie poliginie beoefen nie, ofskoon dit vir almal teoreties moontlik was om met meer as een vrou getroud te wees. My segspersone het in dié verband ook by herhaling beklemtoon dat poliginie by die Rolong nie so algemeen beoefen is, soos soms aangeneem word nie.

In die reël is by die Rolong 'n man se eerste vrou (hoofvrou: mosadi o mogolo) vir hom deur sy vader en ander senior manlike familielede gekies, en veral t.o.v. die erfopvolgers is die eerste vrou streng gekeur. Daarenteen het 'n man 'n groter mate van persoonlike vryheid geniet by die keuse van 'n tweede vrou (yo motlana) of derde vrou (wa boraro). Wanneer 'n man met 'n tweede vrou wou trou, het hy sy eie keuse gedoen maar dit was noodsaaklik dat hy sy vader en ander senior manlike familielede van sy voorneme verwittig om hulle goedkeuring te verkry. 'n Man het selfs soms sy eerste vrou geraadpleeg wanneer hy 'n tweede vrou wou trou en heel dikwels is hy deur haar aangesê, veral as sy nie dogters gehad het nie, om 'n tweede huwelik aan te gaan. Dit kon selfs gebeur dat die eerste vrou 'n tweede vrou vir haar man uitsoek, maar die finale keuse het by hom berus.

---

1) Broadbent, S.: (1865). p.85.

Prinsipieël vervul die huwelik natuurlik onder huidige omstandighede nog dieselfde funksies soos vroeër met dié verskil dat by die Rolong-Seleka van vandag huweliksluiting tot 'n mindere mate tot 'n effektiewe konsolidasie van familiegroepe bydra. Hierdie verskynsel moet toegeskryf word aan die groter mate van persoonlike vryheid wat daar t.o.v. die keuse van huweliksmats by die jonger geslag bestaan. Dit is ook voor die hand liggend dat die tradisionele vorm van familie-konsolidasie nie meer in dié mate kan plaasvind wanneer lede van verskillende stamgroepe met mekaar in die huwelik tree of wanneer met persone, afkomstig van ander gebiede, in die huwelik getree word nie. Aan die ander kant is die huwelik soos vroeër, volgens die Seleka, die enigste wyse waarvolgens volwasse status bereik kan word. Getroude persone dwing meer respek en aansien van die gemeenskap af, kan 'n eie huishouding begin en deur gesamentlike pogings materiële welvaart bewerkstellig. Maar die vernaamste funksie wat die huwelik vervul is die verwekking van kinders en die bepaling van hulle status deur die oordrag van bogadi. Ook die tradisionele Rolonggebruik dat kinders uit 'n voorhuwelikse verhouding aan die vader of in elk geval aan die familie van die ongetroude vrou behoort, word nog aangetref. Daarbenewens vind ons ook dat voorhuwelikse kinders deur die oordrag van bogadi deur hulle vader, of deur 'n ander persoon in wie se naam bogadi vir die vrou en haar kinders oorgedra is, geëien kan word. Ook in die geval van siviele en kerklike huwelike moet bogadi vir 'n vooregtelike kind oorgedra word wanneer die wettige man van die vrou of die vader van die kind, die kind wil eien. In die geval van huwelike wat slegs

met die oordrag van bogadi voltrek word, geld dieselfde beginsel.

Dieselfde voorwaardes wat vroeër t.o.v. huweliksluiting gegeld het, nl. 'n mondelinge ooreenkoms tussen die betrokke persone en/of families, asmede die oordrag van bogadi, geld vandag nog by die Rolong van Thaba'Nchu. Soos later uit die bespreking sal blyk, het daar wel veranderinge ten opsigte van die prosedure by die oordrag van bogadi plaasgevind, maar dit bly origens steeds 'n basiese voorwaarde vir huweliksluiting. Wat poliginie betref, is dit vandag besonder moeilik om te bepaal in hoeverre werklike poliginiese huwelike aangegaan word. Informante het in hierdie verband altyd kategorieë ontken dat daar teenswoordig nog poliginiese huwelike voorkom. Maar na heelwat ondervraging, het dit tog geblyk dat dié instelling nog in swang is ofskoon dit nie geredelik erken word nie. Die sluiting van poliginiese huwelike is egter vandag meesal beperk tot gevalle waar die eerste vrou onvrugbaar is. Die huwelik met 'n tweede vrou vind plaas slegs met die oordrag van bogadi en word vanselfsprekend nie in die kerk voltrek nie.

Die feitlike verdwyning van poliginiese huwelike is, volgens die segspersone, verantwoordelik daarvoor dat 'n aansienlike persentasie mans buite-egtelike verhoudings aangaan. Oor hierdie aspek was dit weereens moeilik om definitiewe gegewens in te win maar talryke segspersone het dit onomwonde gestel dat buite-egtelike verhoudings op groot skaal voorkom.

In die vorige paragrafe is daarop gewys dat huweliksluiting in die vroeëre stamlewe nie op 'n gesette tydstip plaasgevind het nie, maar dat dit eerder 'n langdurige proses was wat deur verskillende stadia gekenmerk is. Die posisie het vandag in so verre ver-

ander dat deur die voltrekking van 'n kerklike of siviele huwelik, huweliksluiting dus op 'n bepaalde tydstip plaasvind afgesien daarvan dat bogadi, of 'n deel daarvan, vooraf oorgedra word of dat ooreengekom word oor die latere oordrag daarvan. Ook in die geval van huwelike wat slegs met die oordrag van bogadi geskied en later in die kerk of siviël voltrek word, vind die oordrag van bogadi of 'n deel daarvan by so 'n huwelik meesal vooraf plaas sodat die saamwoon van man en vrou onmiddellik gewettig word. Die go ralala as oorgangsperiode vanaf die verlowing tot by die oordrag van bogadi het dus verdwyn.

Waar huweliksluiting vroeër volgens 'n bepaalde wyse plaasgevind het, het daar in hierdie verband sekere veranderinge by die Rolong van Thaba'Nchu plaasgevind. Teenswoordig kan huwelike op die volgende wyses gesluit word:

1. slegs deur bogadi;
2. kerklik + (a) bogadi gelyktydig; kerklik + (b) bogadi later;
3. kerklik sonder bogadi;
4. siviël + (a) bogadi gelyktydig; siviël + (b) bogadi later;
5. siviël sonder bogadi;
6. siviël + kerklik;
7. siviël + kerklik + bogadi.

By 'n analise van 500 huwelike is bevind dat 379 (75.8%) huwelike in die kerk voltrek is tesame met die oordrag van bogadi en dat 15% slegs deur die oordrag van bogadi aangegaan is. 3.2%

het 'n kerklike huwelik sonder bogadi aangegaan terwyl 2.6% siviele huwelike tesame met die lewering van bogadi aangegaan het.

Die algemene tendens soos hierbo aangedui, geld ook as die Rolong afsonderlik geneem word; daar bestaan geen noemenswaardige persentasieverskille t.o.v. die wyse van huweliksluiting by die Rolong in vergelyking met die res van die bevolking van die gebied nie.

Soos uit genoemde syfers blyk, het die lewering van bogadi as tradisionele instelling by die oorgrote meerderheid van die Rolongbevolking van Thaba'Nchu bly voortbestaan. Verder beskou die Rolong nog steeds die lewering van bogadi as 'n vereiste vir 'n werklik volwaardige huwelik. Aan hierdie beskouing het die feit dat 'n huwelik in die kerk of siviël voltrek kan word geen verskil gemaak nie. Vir die gebied is daar gedurende 1962 slegs 173 huwelike amptelik geregistreer wat veral toegeskryf moet word aan die feit dat baie jong mense die gebied verlaat en elders in die huwelik tree. Ook word nie alle kerklike huwelike geregistreer nie aangesien predikers van sommige sektariese bewegings nie as amptelike huweliksbevestigers erkenning geniet nie. Slegs van amptelike huweliksbevestigers word dit verwag om binne sewe dae na die voltrekking van 'n huwelik, die huwelik te registreer.

In die reël word daar na die sluiting van 'n kerklike huwelik 'n huweliksfees aan huis van die bruid se ouers gehou. Die wyse van onthaal wissel na gelang van omstandighede en hang grotendeels af van die ouers se finansiële vermoëns. In dié verband

is dit kenmerkend dat seleksie van gaste 'n groot rol speel en dat oor die algemeen persone van dieselfde sosiale stand as die ouers van die bruid en bruidegom uitgenooi word.

2. HUWELIKSRYPHEID

In vroeëre tye was dit by die Rolong noodsaaklik dat 'n persoon geïnisieer moes wees alvorens hy 'n huwelik kon aangaan. Hierdie belangrike tradisionele voorwaarde vir huweliksluiting het deur die feitlike verdwyning van stamskole verval. Teenswoordig is die vernaamste voorwaarde vir huweliksrypheid dat die man ekonomies in staat moet wees om 'n vrou en 'n gesin te onderhou. Tot 'n groot mate rus die onus op die vader van die jong man om te besluit of sy seun wel hierdie stadium bereik het.

Vaders van jong dogters, veral opgeleide persone, is minder geneig om hulle toestemming tot 'n huwelik te verleen alvorens hulle nie verseker is dat hulle dogters goed versorg sal wees nie. Dit moet in gedagte gehou word dat die meeste werkende jeug by hulle ouers en/of ander naverwante inwoon en dat hulle vaders in die meeste gevalle hulle salarisse of lone ten behoeve van hulleself maar ook ten behoeve van die hele gesin bestee. 'n Werkende jong dogter is dus 'n ekonomiese bate en dit spreek vanself dat 'n vader eers oortuig moet word van die vermoë van 'n jong man voordat hy sy toestemming tot 'n huwelik verleen.

Huweliksluiting het volgens die segspersone vroeër meesal op taamlike jeugdige ouderdom plaasgevind. Met verloop van tyd het, weens ekonomiese faktore, 'n verskuiwing van die ouderdomsgrens

plaasgevind sodat persone vandag gewoonlik heelwat ouer is as vroeër wanneer hulle in die huwelik tree.

Die meeste manlike huishoudingshoofde (56%) tree in die huwelik tussen die ouderdom van 20-29 jaar waarvan nagenoeg 70% 'n huwelik aangaan tussen die ouderdom van 24-26 jaar. Die persentasie mans wat 'n eerste huwelik na die ouderdom van 30-34 jaar aangaan is 16% waarna die persentasie vinnig daal namate die mans ouer word. Ons kan dit hier stel dat mans wat wel in die huwelik tree dit gewoonlik voor die bereiking van 35 jaar doen.

In die geval van vrouens is hulle in die reël jonger as die mans wanneer 'n eerste huwelik aangegaan word, soos blyk uit die volgende Tabel:

TABEL XI

**OUERDOM VAN VROUENS VAN HUISHOUDINGSHOOFDE
EN VROULIKE HUISHOUDINGSHOOFDE BY EERSTE
HUWELIK**

OUERDOM	AANTAL GEVALLE	%
ONDER 14	1	0.33
15 - 19	81	26.82
20 - 24	123	40.73
25 - 29	43	14.24
30 - 34	21	6.95
35 - 39	9	2.98
40 - 44	5	1.65
45 - 49	1	0.33
50 - 54	1	0.33
55 - 59	-	-
60 EN OUER	-	-
ONGESPESIFISEERD	17	5.63
TOTAAL	302	100.0%

Die grootste persentasie vrouens trou tussen die ouderdom van 20-24 jaar, nl. 40.73%. In vergelyking met mans, is die persentasie vrouens wat na 24 jaar in die huwelik tree aansienlik minder. Die oorgrote meerderheid vrouens trou op twee-entwintigjarige leeftyd.

3. VERWANTSKAPSRESTRIKSIES

Verwantskap was vroeër 'n belangrike oorweging by die keuse van 'n huweliksmat aangesien huwelike tussen sekere familieleden streng verbode was, terwyl dit tussen sommige verwante persone toelaatbaar en selfs aangemoedig is. Dit moet in gedagte gehou word dat 'n man in die eerste instansie aan 'n sekere familiegroep met dieselfde grootvader of oorgrootvader, behoort het. Sy familieleden aan moederskant het daarenteen gewoonlik aan ander familie-groepe en wyke behoort. Omdat dit verbode was om met sekere verwante persone aan vaderskant te trou en aangesien die meeste Rolong ongeneë was tot huweliksluiting met vreemde persone, is voorkeur gegee aan familieleden aan moederskant by die keuse van 'n huweliksmat. Verwantskapsrestriksies het bepaal dat die kinders van broers nie kon ondertrou nie. Hulle kinders sou volgens die Rolong nie alleen dieselfde naam dra nie maar kinders van broers uit dieselfde hut is beskou as een familie en het teenoormekaar opgetree as broers en susters en/of broers en/of susters.

Parallele huwelike d.w.s. tussen kinders van twee broers uit verskillende hutte kon wel plaasvind. 'n Huwelik tussen die kinders van 'n broer en suster was toelaatbaar aangesien die suster met iemand buite haar familiegroep getroud kon

wees. Susters se kinders kon ook ondertrou hoewel dit nie met goedkeuring bejeën is nie omdat die geloof bestaan het dat sulke kinders nie gesond sou wees nie.²⁾

Kinders van dieselfde moeder kon nie ondertrou nie en volgens die segspersone is 'n man nie toegelaat om met sy vader se weduwee in die huwelik te tree nie. Die gebruik om die hut van 'n oorledene binne te gaan (go tsêna mo tlung) is toegepas deur 'n ouer of jonger broer (by voorkeur laasgenoemde) van die oorledene maar 'n seun was nie geregtig om die hut van sy oorledene vader se weduwee binne te gaan nie.^{3,4)}

Geslagsgemeenskap tussen persone wat deur verwantskap-restriksies geraak is, was iets onnatuurliks (botlhodi) en het volgens my informante nie dikwels voorgekom nie omdat sulke ver-

---

2) Vgl. Breutz. p.60: "My informants at Motsitlane and Khunwana, at Mahikeng, in the Mosita Reserve, at Lotlhakane, and amongst the Batlharo at Disaneng are in agreement that the children of two sisters are still looked upon as brothers and sisters and not permitted to marry. The informants of Prof. Matthews (Africa XIII, 1, p.9), however, admitted that such unions do occur and Prof. Matthews says 'although their marriage may be unpopular there is nothing in tribal custom against it'. My informants of the Barolong boo Ratlou boo Mariba at Tshidilamolomo and at Phitsane said that according to their custom children of two sisters may marry."

3) By ander Tswana word hierdie gebruik nog aangetref. Vgl. Schapera, I: (1938). p.127: "He ('n man) may, however, under the custom of go tsêna mo tlung - ('to enter the hut of a deceased person'), cohabit with his father's widow, if she is not his own mother; but this is not regarded as a marriage." Ook by ander Rolong is hierdie gebruik nog in swang. Vgl. Breutz, P.-L. p.60.

4) Vgl. ook Matthews. Z.K. Marriage Custom among the Barolong. Africa, Vol. XIII, No.1. p.11: "There appears to be no objection either to a man marrying one of the widows of his father as long as she is not his own mother. This type of marriage seems to arise out of the fact that a man's heir is the guardian of his widows and the guardianship may ripen into a marriage in some cases."

houdings minagting en diepe afkeur van die gemeenskap uitgelok het.

By die keuse van 'n huweliksmaat is voorkeur veral aan 'n niggie (ntsala) d.w.s. 'n dogter van 'n oom aan moederskant (malome)⁵⁾ gegee. 'n Huwelik met 'n ntsala was by die Rolong besonder gesog en aangesien families altyd graag 'n ntsala-huwelik wou verseker, het die meeste kinderverlowings met die dogter van 'n malome plaasgevind. In poliginiese huishoudings het die ntsala besondere status geniet en was sy tenspyte daarvan dat die man reeds met ander vrouens getroud kon wees, altyd die hoofvrou. Volgens die segspersone het 'n ntsala-huwelik dié voordeel ingehou dat die man en vrou as gevolg van hulle verwantskap mekaar goed geken het en ook kennis gedra het van alle aangeleenthede wat met hulle onderskeie families in verband gestaan het. So 'n huwelik het verdere konsolidasie van die twee families in die hand gewerk sodat hulle op mekaar kon staat maak wanneer noodtoestande of werksomstandighede wederkerige hulp noodsaaklik maak het.

Naas 'n ntsala-huwelik was 'n huwelik met die dogter van die vader se suster (rrakgadi) eweneens besonder gesog. By die Rolong was 'n man vriendskaplike en selfs intieme omgang met sy vader se suster se dogter geoorloof. Netsoos in die geval van 'n ntsala het omgang van 'n man met 'n dogter van 'n rrakgadi getuig van toegeneentheid en kon hulle meer familiêr met mekaar as met enige ander ongetroude persoon verkeer.

---

5) Indien 'n moeder geen broers het nie, is haar seun of dogter se malome haar oudste oom aan moederskant of sy oudste seun indien eersgenoemde oorlede is.

Daarnaas het die Rolong verkies om te trou met 'n dogter van die ouer broer (rramogolo), of dié van 'n jonger broer (rrangwana) van die vader. 'n Huwelik met die dogter van die rrangwana het volgens die informante voorkeur geniet aangesien die bogadi „in dieselfde kraal gebly het", m.a.w. die bogadi het in besit van dieselfde familiegroep gebly omdat 'n man en 'n dogter van 'n jonger broer van sy vader aan dieselfde familiegroep behoort het. Huwelike met die dogter van die rrangwana was ook meer algemeen as huwelike met die dogter van die rramogolo omdat die dogter van laasgenoemde in die meeste gevalle getroud was wanneer die seun van 'n jonger broer van haar vader hubare ouderdom bereik het.

Slegs wanneer 'n geskikte lewensmaat nie onder verwante gevind kon word nie, het 'n man met iemand wat nie aan hom verwant was nie of met iemand uit 'n ander stam getrou. Dit het egter slegs in uitsonderlike gevalle voorgekom, want 'n vader het in alle omstandighede eers 'n vrou vir sy seun onder sy of die moeder se familie gesoek.

Verwantskapsrestriksies speel by die keuse van 'n vrou ook onder huidige omstandighede 'n vernames rol. Netsoos vroeër vind geen ondertrouing tussen die kinders van broers uit dieselfde huis plaas nie maar wel tussen die kinders van 'n broer en suster en die kinders van susters, hoewel sulke huwelike volgens die segspersone teenswoordig minder dikwels voorkom. Vandag nog word die gesegde „'n man se niggie is sy vrou" (ntsala wa motho ke mogatsê) - gehoor en bly die ntsala by die meeste Rolong 'n verkieslike lewensmaat. Aan die ander kant het van die jonger segspersone beweer dat 'n huwelik met 'n ntsala vandag nie meer deur hulle as verkieslik beskou word nie en dat 'n ntsala-huwelik eintlik net toelaatbaar is wanneer

die malome se vrou uit 'n ander familiegroep afkomstig is.

Die feit dat minder Rolong geneig is tot ntsala- en ander voorkeurhuwelike moet veral toegeskryf word aan die mate van vryheid wat jong mense oor die algemeen t.o.v. die keuse van huweliksmaats geniet. 'n Groter mate van ekonomiese differensiasie, die opkoms van 'n professionele klas en die invloed van die Christelike geloof dra almal by tot 'n nuwe patroon van sosiale stratifikasie en is faktore wat vandag oor die algemeen meer gewig dra as blote verwantskap by die keuse van 'n huweliksmaat.

4. KEUSE VAN 'N HUWELIKSMAAT

Die keuse van 'n eerste vrou vir 'n seun is vroeër deur 'n vader en senior manlike familielede, veral die vader se oudste broer (rramogolo), gedoen. Wanneer beide die vader en rramogolo oorlede was, het die jonger broer van die vader (rrangwana) in medewerking met ander senior familielede hierdie saak behartig.

Daar moet verder vermeld word dat die rramogolo wanneer die vader te sterwe gekom het, die hoof van so 'n gesin geword het in geval die erfopvolger nog minderjarig was. Wanneer die rramogolo ook reeds oorlede was, het die rrangwana hierdie funksie vervul.

Beide die rramogolo en rrangwana het by die keuse van 'n vrou vir die seun van hulle broer 'n belangrike aandeel gehad en albei was tesame met die vader van die seun verantwoordelik vir die bymekaarmaak van bogadi. 'n Man kon sy ontevredenheid met 'n vir hom gekose lewensmaat te kenne gee, maar in die meeste gevalle is van hom verwag om te berus by die besluit van sy familielede. 'n Jong man kon natuurlik te kenne gee met wie hy graag wou trou, maar

onder alle omstandighede moes sy vader en ander familieleden in die saak geken word. 'n Vader kon selfs nie 'n keuse vir sy seun doen sonder dat familieleden geraadpleeg is en hulle goedkeuring verkry is nie.

By die keuse van 'n vrou, 'n aanverwante of nie, is daar tot 'n aansienlike mate aandag gegee aan haar karakter en dié van haar familie. Sy moes hardwerkend, gehoorsaam en goedgemanierd wees. Wat towery (boloi) betref, moes haar familie bo verdenking staan.

'n Vrou se familie (dit sluit in haar vader, getroude broers, getroude ooms aan vaderskant en haar moeder se broers) het gewaak oor haar belange en voordat enige mondelinge ooreenkomste aangegaan is, wou hulle verseker wees dat sy goeie behandeling van haar toekomstige skoonouers kon verwag. Persone wat hulle aan towery skuldig gemaak het, is glad nie in aanmerking geneem nie. Die toekomstige skoonfamilie moes eerbaar, vooruitstrewend en eerlik wees. Hoewel die vrou se familie nie die inisiatief kon neem by die keuse van 'n bruidegom nie, het hulle voorkeur gegee aan 'n man uit 'n familie wat hulle geken het. Hulle was nie geneë tot 'n huwelik met vreemde persone of persone van ander stamme nie. Ouers en familieleden was ook minder geneig om 'n dogter in die huwelik te laat tree met 'n man wat in 'n wyk ver van die ouerhuis gewoon het. Hulle was van mening dat 'n dogter haar dan nie in gevalle van twis en onenigheid tot haar familieleden kon wend om raad en bystand nie, vandaar dat hulle oor die algemeen verkies het dat sy maklik bereikbaar moes wees. Tensy 'n huweliksaansoek van 'n man wat ver van haar

ouerhuis gewoon het, baie aanneemlik was en hulle verseker was dat die dogter goeie behandeling van die skoonfamilie te wagte kon wees, is so 'n aansoek van die hand gewys. Gewoonweg het daar altyd 'n baie goeie verstandhouding en intieme omgang tussen 'n moeder en dogter bestaan en was moeders ongeneë om hulle dogters af te staan aan persone wat weens die ligging van hulle hutte-aanleg nie maklik en gou bereikbaar was nie.

By 'n huweliksaansoek het die vrou se familie verder daarop gelet of die man hardwerkend was terwyl rykdom en status ook sy gewig gedra het, 'n faktor wat ook vandag in toenemende mate by die Rolong by die keuse van 'n huweliksmaat 'n rol speel.⁶⁾

In huidige tye kies jongmense meesal hulle eie lewensmaats,⁷⁾ maar dit is tog nog gebruiklik dat huwelike deur ouers vir hulle kinders gereël word. Die wense van 'n seun vir wie 'n

---

6) Vgl. ander Rolongstamme: "Very important is also the social rank of the partner to be married. As among other Tswana tribes, the nobility should not marry commoners and commoners should not marry serfs, such as baKgalagadi, or strangers from distant parts." Breutz. p.59.

7) Dit het ook by ander Tswana gebruik geword. Vgl. Schapera, I: A Handbook of Tswana Law and Custom. p.129: "Nowadays, parents may still on occasion choose wives for their sons. But it is far more usual for the young people to make their own choice.... The control of parents over the marriage of their children has been greatly weakened, the actual choice being made by the people most directly concerned. But if there is sufficient reason the Chief will still uphold the rights of parents to dispose of their children in marriage."

By ander Rolongstamme is die posisie as volg: "Nowadays the young people usually choose their own marriage partners, but the parents still exercise considerable influence on their choice." Breutz. p.59.

lewensmaat gekies word, word egter veel meer in aanmerking geneem of wanneer hy reeds 'n keuse gedoen het, geniet sy eie keuse in die meeste gevalle voorkeur. Dit gebeur meer dikwels dat 'n jong man self sy huweliksmaat uitsoek en eers daarna sy vader en manlike familieleden vra om onderhandelinge met die betrokke vrou se familie te voer. Dit het verder ook gebruikelik geword dat 'n jong dogter geraadpleeg word wanneer 'n huweliksaanzoek ontvang word en in gevalle waar sy reeds self 'n keuse gedoen het, word oorweging daaraan geskenk. Dogters met hoëre opvoedkundige kwalifikasies gee uit die aard van die saak voorkeur aan mans wat eweneens hoërskoolopleiding geniet het.

In toenemende mate word getrou met persone behorende tot dieselfde sosiale stand, van dieselfde beroep of professie en van dieselfde kerk. Die waarde wat aan hoër opleiding geheg word, blyk daaruit dat die bogadi-waarde van 'n dogter wat opleiding ontvang het, hoër is as in gevalle waar 'n dogter geen of weinig formele onderwys geniet het. Waar 'n jong vrou bv. as onderwyseres opgelei is, beloop bogadi soms van R100-R200. 'n Geval is teëgekom waar 'n jong man hierdie bedrag nie onmiddellik kon bybring nie met die gevolg dat die huwelik uitgestel is omdat die vader van die vrou nie sy toestemming wou verleen alvorens die bedrag ten volle betaal is nie.

Ten spyte van die feit dat jong ongetroudes 'n groter mate van vryheid geniet, is dit eweneens opvallend dat ouers heel dikwels groot druk uitoefen by die keuse van 'n huweliksmaat. In so 'n geval kom dit nie selde voor nie dat 'n jong man eerder in 'n

ander gebied gaan werk en daar in die huwelik tree om sodoende die ouerlike gesag te ontduik. Tydens die ondersoek is etlike gevalle teëgekom waar die jong man geheel-en-al op sy eie vermoë moes staatmaak om genoeg bogadi byeen te bring aangesien sy familieleden geweier het om hulle met sy keuse van 'n lewensmaat te vereenselwig.

In elk geval is dit duidelik dat die invloed en gesag van ouers, asook dié van die malome by die keuse van huweliksmats aan die afneem is, veral in die geval van opgevoede en geletterde persone en in gevalle waar jong mense elders gaan werk. Aan die ander kant moet daarop gewys word dat die ouerlike gesag geensins verdwyn het nie en nog steeds in hierdie Bantoegebied 'n vername rol speel. Ofskoon hulle nie altyd daarin slaag om hulle wil en wense op hulle kinders af te dwing nie, word dié omstandigheid gelate aanvaar.

5. VERLOWING

Nadat 'n vader en senior manlike familieleden vroeër ooreenstemming in verband met 'n huwelikskeuse vir 'n seun bereik het, kon oorgegaan word tot onderhandeling met die familie van die vrou. 'n Verlowing (patlô) is voorafgegaan deur 'n lang reeks onderhandelinge tussen die betrokke families. Sommige van die man se manlike familieleden moes 'n paar besoeke by die vrou se familie aflê. Ook hiervoor moes die toestemming van die malome, rramogolo en rrangwana verkry word. Die aantal manlike familieleden wat so 'n besoek afgelê het, moes 'n gelyke getal wees. Daar is gesê hulle gaan om die vrou te „soek” (go batla).

Dit was verder 'n algemene gebruik dat van die man se vroulike familieleden soos die moeder se ouer suster (mamogolo) asook die jonger suster van die moeder (mangwana) op seremoniële wyse besoek aan die vrou se familie gebring het.

Nadat 'n paar besoeke oor en weer afgelê is en albei partye mekaar opgesom en deurgekyk het, is 'n meer formele besoek aan die vrou se ouers gebring. By so 'n geleentheid was die vrou se vader sowel as haar ooms aan vaderskant en haar malome teenwoordig. Die man se vader het op seremoniële wyse 'n kalbas water gevra (tsego tsa metse), m.a.w. hy het vir 'n dogter gevra. Indien sy versoek nie geweier is nie, is na verloop van 'n paar dae 'n dier (mokwele), gewoonlik 'n skaap, maar soms ook 'n bees, aan die bruid se ouers deur die familie van die man gestuur. Hierdie dier is geslag en deur die bruid se familieleden by geleentheid waarvan ook bure uitgenooi kon word, geëet. Die aanname van die mokwele deur die familie van die vrou het die ooreenkoms bekragtig en het die familie van die vrou voorts verplig tot verdere onderhandelinge. Indien die mokwele egter van die hand gewys is, is dit beskou as 'n weiering om verdere onderhandelinge voort te sit. Ook 'n kinderverlowing kon gekanselleer word deurdat die ouers van die betrokke vrou geweier het om die mokwele te aanvaar.

Na die oorhandiging en ontvangs van die mokwele is gewoonlik ook ander geskenke soos melk of koring aan die bruid se ouers gestuur. Soms is potte, mandjies en komberse aan die bruid self geskenk of 'n land vir haar gebruik beskikbaar gestel. Al hierdie geskenke wat van tyd tot tyd deur die man se familie aan

die toekomstige skoonfamilie oorgedra is, is ook as mokwele beskou.

'n Verloofde dogter se posisie in haar ouerhuis het dieselfde gebly soos voor haar verlowing. Teenoor haar aanstaande skoonouers en ander familie moes sy haar besonder goed gedra en wanneer sy haar verloofde in die openbaar ontmoet het, moes sy stemmig en terughoudend wees, aangesien haar gedrag gedurig deur haar aanstaande skoonfamilie dopgehou is. Verder is van haar verwag om af en toe by haar verloofde se woonplek te help met werk soos kafferkoring maal, hout en water aandra, by welke geleentheid sy vergesel moes wees van 'n senior vroulike familielid of van haar eie ouderdomsgenote. Ook 'n verloofde jong man het verpligtinge teenoor sy toekomstige skoonfamilie gehad en daar is van hom verwag om soms te help met die bou van 'n hut, lande te bewerk en ander werkies te verrig.

Verlowings is verbreek slegs wanneer grondige redes daarvoor aangevoer kon word. Al te vrye omgang met ander ongetroudes van die teenoorgestelde geslag is gedurende die verlowingstydperk afgekeur en in die besonder is daarop gelet dat die jong bruid haar hiervan weerhou. Indien die verloofde vrou haarself vryelike omgang met ander mans veroorloof het, en die verlowing op aandrang van die man of sy familie verbreek is, moes die mokwele of plaasvervanger en ander geskenke wat van tyd tot tyd deur die vrou of haar familie van die man en sy familie ontvang is, aan die man en sy familie teruggegee word. Die verlowingsgoedere is egter verbeur wanneer die man skuld aan die verbreking van die verlowing gehad het.

Verder kon 'n verlowing verbreek word as 'n verloofde voordat die go ralala 'n aanvang geneem het, 'n kind van 'n ander man verwag het. Die bruidegom kon in so 'n geval aandrang op verbreking van die verlowing waarna die mokwele teruggegee is. Op hulle beurt kon die familie van die vrou skadevergoeding van die vader van die kind eis en beeste wat as skadevergoeding ontvang is, het die eiendom van die vrou se vader geword terwyl die verloofde man of sy familie geen aanspraak daarop kon maak nie.

'n Plaasvervanger (seantlo), gewoonlik 'n suster van die verloofde vrou, kon gegee word wanneer 'n verloofde vrou te sterwe gekom het. Maar die man kon weier om met die seantlo te trou, in welke geval die terugontvangs van die mokwele verbeur is. Die man of sy familie het egter nie die reg gehad om 'n seantlo te eis of die mokwele terug te eis wanneer 'n seantlo nie beskikbaar was nie. In gevalle waar 'n verloofde man te sterwe gekom het, het sy broer gewoonlik met die vrou getrou en geen ekstra mokwele is in so 'n geval gelewer nie. As die vrou egter beslis geweier het om met die broer in die huwelik te tree, het die oorledene se ouers nie die reg gehad om die mokwele terug te eis nie.

Die gebruik dat kinders op baie jeugdige leeftyd deur hulle ouers verloof kon word, het ook in vroeëre tye by die Rolong-Seleka voorgekom. My informante was egter onseker of dit 'n baie algemene verskynsel by hulle was ofskoon dit klaarblyklik 'n betreklik algemene gebruik by ander Tswanavolke is. In die geval van die Kgatla is jong dogters soms op baie jeugdige ouderdom verloof en partykeer selfs voordat hulle gebore was. Weiering om later met die man aan wie sy verloof is, te trou, het selde voorgekom. In geval 'n vrou haar verset het om met die betrokke man te

trou, kon sy in die huwelik geforseer word, indien nodig op gesag van die kaptein wat in die reël die wil van die ouers erken⁸⁾ het. By die Tshidi was kinderverlowings ook nie onbekend nie in welke verband die volgende deur Matthews beweer word: "... In the olden days infant betrothals were not unknown among the Barolong ... Where the betrothal of such a child is agreed upon by the girl's parents, the arrangement is sealed with the slaughtering of a beast - a sheep or an ox - presented by the parents of the man. A feast is held at the home of the girl to which relatives of both sides are invited and at that feast a ceremony known as go apesa lomipi is performed. The peritoneum of the slaughtered animal (lomipi) is hung round the neck of the betrothed girl as a symbol of her new status.. ....This ceremony fixes permanently the status of the betrothed girl among the wives of her future husband."⁹⁾

Die huidige posisie i.v.m. verlowings veral betreffende die go batla-gebruik is nog dieselfde deurdat manlike familieleden van die aanstaande bruidegom die bruid se ouers opsoek en onderhandelinge aanknoop.

Waar in vroeëre tye die kwessie van bogadi tydens hierdie onderhandelinge nie geopper is nie, vorm dit vandag die basis van bespreking. Bogadi word vandag meesal eers geëis voordat 'n vader sy toestemming tot 'n huwelik verleen.

---

8) Schapera, I.: Married Life in an African Tribe. London. (1939). p.39-40.

9) Matthews, Z.K.: Marriage Customs among the Barolong. Africa Vol. XIII, No.1, p.19-20.

Om 'n verlowing te bekragtig, word nog steeds mokwele (een skaap of R4.00 of selfs ander goedere van vergelykbare waarde) verlang. (Meer as 60% verlowings word teenswoordig met geld bekragtig). Wanneer die mokwele uit 'n skaap bestaan, word dit soos vroeër by die ouerhuis van die bruid geslag en vriende en familie-lede op die vleis getrakteer.

Soos vroeër kan verlowings natuurlik verbreek word in welke geval die mokwele teruggeëis word indien die bruid nie meer met die huwelik wil voortgaan nie. Waar die man die skuldige party is, verbeur hy of sy familie die mokwele. Hoewel daar eensydige opsegging van 'n verlowing kan plaasvind word 'n verlowing oor die algemeen nie verbreek voordat die betrokke ouers in die saak geken is en hulle verlof tot die verbreking van die verlowing gevra is nie. Onder invloed van die blanke het die gewoonte om 'n verloofring te gee onder die meer welgestelde Rolong taamlik algemeen geword.

Die verhouding tussen die verloofde paar is een van kameraderie. Die man kan gereeld sy verloofde besoek, saam met haar funksies bywoon en origins betreklik ongebonde met haar verkeer. Seksuele omgang is egter verbode hoewel dit moeilik is om vas te stel in hoeverre jongmense hulle aan hierdie reël hou.

6. GO RALALA

Vroeër nadat die mokwele oorgedra en ontvang is, is 'n man en vrou toegelaat om saam te woon. Op seremoniële wyse het vroulike lede van die man teen die aand na die vrou se woonplek vertrek en 'n slaapmat en kombers aan haar vroulike familieleden oorhandig. Die aanname daarvan is beskou as 'n teken dat die man snags voorts by die vrou se woonplek kon oornag. 'n Spesiale hut,

(segotla), is vir die gebruik van die man en vrou in die agterplaas (segotlo) van haar ouerhuis opsy gehou. Gedurende die tydperk wat 'n man by die vrou in die segotla geslaap het (go ralala), het sy by haar ouerhuis gebly terwyl sy teenwoordigheid by sy eie woonplek gedurende die dag geëis is om aldaar sy pligte na te kom.

Gedurende die go ralala-periode moes 'n man ook sorg dra dat hy nie deur een van die vrou se senior familieleden gesien is nie. Hy moes saans stilletjies die segotla binnegaan en soggens vroeg na sy eie woonplek terugkeer. Rolonggewoonte het hom verplig om indien hy deur die vrou se broer of haar vader opgemerk is, 'n boete in die vorm van een bees te betaal.

Die go ralala het vir 'n onbepaalde tydperk voortgeduur en is gewoonlik eers beëindig na die geboorte van een of meer kinders. Dit het aan die vrou geleentheid gegee om algemene raad en bystand van haar moeder in huishoudelike aangeleenthede te ontvang en sy kon by die geboorte van haar eerste kind op die bystand van haar moeder en ander vroulike familieleden staatmaak. 'n Moeder het heel dikwels gepoog om die go ralala-tydperk so lank as moontlik te laat voortduur om sodoende haar dogter langer tuis te hou. Aan die anderkant het die go ralala aan beide die man en vrou geleentheid gegee om aan mekaar gewoond te raak, mekaar deeglik te leer ken en terselfdertyd kon die man begin om 'n eie hut op te rig.

Die tydperk van go ralala is beëindig wanneer 'n man, gewoonlik nadat sy vrou aan een of meer kinders geboorte gegee het, 'n eie hut gebou het en die vrou gevra is om by haar skoonfamilie te

kom inwoon. Ook haar vader en senior manlike familielede moes hulle toestemming tot haar inwoning by die skoonfamilie verleen.

As gevolg van die wyse van huweliksluiting in huidige tye het die go ralala-gebruik prakties verdwyn. Huwelike word tans in die meeste gevalle op 'n bepaalde tydstip gesluit waardeur die go ralala oorbodig geword het. Selfs by huwelike wat aanvanklik met die oordrag van bogadi geskied, moet die bogadi, of 'n deel daarvan, eers oorgedra word. Die tussentydse periode vanaf die oordrag van mokwele tot na die oordrag van bogadi is in die meeste gevalle vervang deur huidige verlowingsgebruike, met die verskil dat gedurende die verlowing geen saamwoning en seksuele omgang veroorloof word nie.

7. OORDRAG VAN BOGADI

Bogadi is as 'n integrale deel van die huwelik by die Rolong beskou en geen huwelik was voltooi tensy bogadi van die man se familie aan dié van die vrou oorgedra is. Bogadi-aangeleenthede is tussen die betrokke families op een of ander stadium besleg en die lewering daarvan het veral 'n effek op die status en regte van kinders gehad. In hoeverre juis die status van kinders deur die lewering van bogadi beïnvloed is, blyk uit die volgende:

(a) In die geval van 'n buite-egtelike verhouding tussen 'n ongetroude man en vrou het die vrou en die kinders wat uit so 'n verhouding verwek is, geen aanspraak gehad op regte in die familiegroep van die man nie. Maar die vader van die vrou was geregtig om skadevergoeding van die skuldige man of sy familie te eis;

(b) Ook ingeval 'n getroude man 'n verhouding met 'n onge- troude vrou aangegaan het, het die man geen regte op die kinders van so 'n vrou gehad nie tensy hy bogadi vir die kinders oorgedra het;

(c) Kinders wat gedurende die go ralala-periode gebore is, het tot tyd en wyl bogadi oorgedra is aan die vrou se familie behoort. Die verbintenis kon alleen in 'n volwaardige huwelik ontwikkel indien bogadi gelewer is. Indien 'n man gedurende die go ralala-tydperk oorlede is, kon na sy dood deur sy familie bogadi vir die kinders gelewer word, waarna hulle volle regte en status in die familiegroep van die oorlede man geniet het. Dit kon selfs gebeur dat indien die vader van die kinders oorlede is en wanneer bogadi nog nie oorgedra was wanneer hulle volwasse status bereik het nie, die seuns dan self met die toestemming van hulle oorlede vader se familie bogadi kon lewer om op hierdie wyse volwaardige lede van hulle oorlede vader se familiegroep te word;

(d) 'n Erfopvolger kon ook kinders wat sy vader by 'n aan hom verloofde vrou verwek het, deur middel van bogadi oorplaas na sy familiegroep;

(e) Daarnaas is dit van 'n rramogolo of rrangwana verwag om na die dood van 'n broer en indien bogadi vir die seuns van die oorledene by 'n verlowingsverbintenis nog nie gelewer is nie, dit wel te doen ten einde erfopvolging in die familiegroep van die vader te verseker met dien verstande dat die familiegroep daartoe ooreengekom het.

Afgesien van die regte en status van kinders wat uit die lewering van bogadi voortgevloei het, het 'n man sonder die oordrag van bogadi geen huweliksmag oor sy vrou gehad nie. Hy kon nie

optree wanneer sy haar aan wangedrag skuldig gemaak het of haar huislike pligte verwaarloos het nie. As die skoonfamilie oor die gedrag van 'n skoondogter vir wie geen bogadi oorgedra is nie, by haar ouers of familie beswaar gemaak het, is daarop gewys dat hulle besware ongegrond was aangesien bogadi nog nie gelewer is nie en dat die skoonfamilie of haar man dus geen kontrole oor haar kon uitoefen nie. Sy kon ook haar man verlaat waardeur hy die aanspraak op die kinders verbeur het indien hy nie betyds, miskien voordat sy 'n tweede verbintenis aangegaan het, bogadi vir die kinders oorgedra het nie.

Die hoeveelheid bogadi is nooit vooraf bepaal of bespreek nie. Die vader van die toekomstige bruid sou slegs sê: „moenie vergeet dat ek iets moet kry nie“. Volgens my informante is die presiese aantal beeste wat as bogadi gegee is, nooit genoem nie omdat die vader van die vrou op die man se familie staatgemaak het dat hy wel genoeg bogadi sou ontvang. Bogadi het altyd uit 'n eweredige getal beeste bestaan aangesien oneweredige getalle as 'n teken van minagting vertolk is. 'n Gekibbel oor die aantal beeste is streng vermy omdat, volgens die segspersone, geglo is dat voldoende bogadi wel gelewer sou word.

Die oordrag van bogadi het ook nie op 'n vooraf vasgestelde tydstip plaasgevind nie en meesal is daarmee begin na die geboorte van die eerste kind. 'n Man se familie kon die bogadi oordra sodra

hulle dit kon bybring en na gelang van omstandighede. ¹⁰⁾

Die oordrag van bogadi is ook bespoedig wanneer lede van die gemeenskap 'n man gespot het met die woorde „jy het geen kinders nie“, „waar is jou vrou?“, in welke geval gewoonlik gou gereageer is ten einde sy aansien en die waardigheid van sy familie op te hou. My segspersone het in die verband ook beweer dat 'n arm persoon wat geen beeste besit het nie, selfs 'n els i.p.v. beeste kon gee waardeur te kenne gegee is, ek gee alles wat ek het.

Vir vooregtelike kinders kon bogadi oorgedra word, indien daar vir sulke kinders nog geen bogadi van ander belanghebbendes ontvang is nie. Deur die oordrag daarvan is sulke kinders dan beskou as synde dié van die persoon in wie se naam bogadi gelewer is.

Dit was selfs moontlik dat die bogadi vir 'n vrou oorgedra is met bogadi wat vir haar dogter ontvang is in welke geval dit in besit gekom het van die moeder se vader of erfgenaam. By sommige Rolongstamme is dit egter die gebruik dat bogadi in so 'n geval na die moeder se malome gaan - 'n gebruik wat moontlik aan ¹¹⁾ Ngwaketse-Hurutshe-invloed toegeskryf kan word.

---

10) Vgl. ook Matthews: p.13-14. "A man may have several children with his wife before he decides to make good this aspect of the marriage contract. His parents-in-law will leave the matter to his discretion. On the other hand, should a dispute arise over the marriage, e.g. involving a threat of dissolution, the unsatisfactory position of the husband is at once revealed. He runs the risk of not only losing his wife - which he may, according to the merits of the dispute, not deplore - but also his children, which every one considers a great misfortune. This latter risk makes the average man lose no time in fulfilling his obligations in this regard."

11) Vgl. Breutz, P.-L.: p.64.

Bogadi wat vir 'n dogter ontvang is, het in die besit van haar vader gekom. (Volgens sommige segspersone gaan die bogadi aan die malome omdat die vader van die bruid weer die malome van iemand anders is en hy weer op dié wyse bogadi ontvang). Die vader kon die beeste eers 'n geruime tyd hou om aan te teel en het hulle daarna verdeel onder verskillende aanspraakmakers soos bv. sy dogter se malome, sy oudste broer, en sy dogter se oudste tante aan moederskant. Die dogter se moeder het gewoonlik ook 'n bees ontvang.

Wat die aard van bogadi betref, was dit vroeër gebruiklik om slegs beeste te gee. Dit kon verse, koeie of osse wees maar daar moes altyd 'n koei of vers by wees. In gevalle van koeie met kalwers moes die kalwers ook gegee word, waar 'n kalf dan as addisionele bees getel het.

By ander Rolongstamme word die posisie i.v.m. die aard van bogadi as volg aangetref: Bogadi bestaan uit 'n gelyke getal beeste of skape; geen bokke, perde of mulle word gegee nie. As 'n ongelike aantal beeste voorhande is, moet skape bygesit word. Die minimum aantal skape wat gegee mag word, is 4 tot 8. Oor die algemeen word ook 4 tot 8 beeste gegee waar dit vroeër 10 tot 12 was. Die getal hang egter af van hoeveel 'n man in werklikheid kan gee en daarby mag die oordrag van bogadi ook nie op 'n afbetalingsbasis geskied nie. „Money is not accepted in the tribal areas. Under the influence of town conditions, money may be substituted for bogadi cattle (£40-£60) in exceptional cases. Where money is accepted half must be paid before the wedding and the balance at some time after.”¹²⁾

---

12) Ibid.: p.64.

Soos reeds vroeër vermeld, is dit van familieledede verwag om 'n jong man te help met bogadi vir sy eerste vrou. Veral sy vader, sy rramogolo en rrangwana het in die verband verpligtinge gehad, naas sy malome, wat ook minstens een dier moes voorsien. Ander persone wat gehelp het, hoewel hulle nie direk daartoe verplig was nie (en dit sou hulle ook nie kwalik geneem word indien hulle nie kon bydra nie) was die ooms van sy vader, sy ouer broers en sy moeder. In gevalle waar die rramogolo of malome hulle plig in die verband versuim het, het hulle ook hul aanspraak verbeur op 'n deel van die bogadi wat 'n vader vir 'n dogter ontvang het.

'n Poliginis was in die reël self verantwoordelik vir die voorsiening van bogadi wanneer hy addisionele huwelike wou aangaan maar hy kon natuurlik deur sy vader of ander familieledede gehelp word.

Indien 'n vrou te sterwe gekom het alvorens bogadi vir haar oorgedra is, kon haar kinders slegs deur hulle vader geëien word indien hy sy volle bogadi-verpligtinge nagekom het. Aan die ander kant was 'n man onder geen verpligting om bogadi te lewer indien sy vrou kinderloos gesterf het nie.

Met betrekking tot die huwelik moet nog melding gemaak word van 'n seremonie wat by die Rolong en sommige ander Tswana-stamme aangetref word. Volgens hierdie seremonie, (die omhang van die peritoneum van 'n geslagte dier bekend as die „go apara lomipi”¹³⁾ of ook „go apesa lomipi”) moes 'n seun of dogter vir wie se moeder nog geen bogadi oorgedra is nie en wanneer hulle oud genoeg was om 'n stamskool by te woon, op seremoniële wyse status in die

---

13) Ibid.: p.66-67.

familiegroep van hul vader verwerf. Aangesien die sosiale status van 'n inisiant van besondere belang was, is dit van die vader en die malome verwag om 'n dier te voorsien wat op seremoniële wyse geslag is. Die peritoneum is om die nek van die seun of dogter gehang as simbool van hulle nuwe status. My segspersone het daarop gewys dat hierdie seremonie vroeër vry algemeen uitgevoer is, veral in gevalle waar lank gesloer is met die oordrag van bogadi. Volgens inligting aan my verstrek, het dit egter geheel in onbruik geraak en was dit opvallend dat sommige jonger lede van die stam nog nooit daarvan gehoor het nie.

Opsommend kan ons sê dat die oordrag van bogadi die verskil tussen 'n huwelik en gewone saamleef van man en vrou aandui het. Hierdie verskil tree die klaarblyklikste na vore deurdat kinders vir wie geen bogadi oorgedra is nie, beskou is as behorende tot die vrou se familie. Maar sodra 'n man wel bogadi oorgedra het, kon hy nie alleen kinders uit die verhouding eien nie, maar het hy ook volle aanspraak gehad op die werkkrag van sy vrou. Hy het kontrole oor haar gedrag en optrede uitgeoefen en alléén aanspraak gehad op haar vrugbaarheidsvermoë. Sy vrou moes aan hom onderdanig wees en haar huislike pligte ten behoewe van haar man en gesin getrou nakom. Aan die anderkant het die oordrag van bogadi vir 'n vrou ook groter sekuriteit beteken. Sy het 'n volwaardige posisie in die gemeenskap bekleed en was verseker van 'n eie hut waarvoor voorsiening in die vorm van beeste en ander eiendom deur haar man gemaak moes word. Na haar man se dood was sy verseker van 'n eie woonplek en onderhoud aangesien die eiendom wat aan haar hut toegewys is in die besit daarvan gebly het en vererf

is deur die erfgename van daardie hut. Die oordrag van bogadi het vir 'n vrou die verdere voordeel ingehou dat sy by onenighede 'n beroep kon maak op haar eie familie. Haar kinders is nie alleen by haar ouerhuis te alle tye welkom geag nie, maar kon ook aanspraak maak op die hulp en bystand van hulle moeder se familie en veral van hulle malome. In hierdie opsig geld nog steeds dieselfde beginsel, deurdat 'n malome na die welvaart van die kinders van sy susters moet omsien, o.a. deur te help met die finansiering van hulle skoolopleiding, waarna, hy op sy beurt, later aanspraak kan maak op 'n deel van die bogadi wat vir sy suster se dogters ontvang word.

In die breë vervul bogadi onder meer moderne omstandighede nog dieselfde funksies soos vroeër. Hieraan het nóg die Christelike kerk nóg enige ander instansie enige noemenswaardige verandering kon aanbring. Vir die Rolong van Thaba'Nchu is en bly bogadi 'n integrale deel van die huwelik en van sy sosiale orde. Ongeag of hy 'n kerklike of siviele huwelik aangaan, bly bogadi steeds 'n vereiste om status aan homself, sy vrou en kinders te verleen.

Wat die oordrag van bogadi betref, moet ons daarop wys dat, in teenstelling met vroeër, teenswoordig gewoonlik die bogadi of minstens 'n deel daarvan die sluiting van 'n huwelik voorafgaan en dat oor die aard en hoeveelheid daarvan deesdae heelwat gekibbel word - iets wat in vroeëre tye nooit ter sprake gekom het nie.

Uit die gegewens in hierdie verband ingewin, is dit duidelik dat bogadi 'n taamlike kommersiële inslag gekry het, maar dit ten spyte, het bogadi sy sosiale waarde behou.

Ten einde 'n idee te vorm waaruit bogadi teenswoordig bestaan en hoeveel beeste en/of ander goedere gelewer word is dit belangrik om op die volgende te let.

Volgens Rolonggewoonte is die lewering van beeste as bogadi eintlik die enigste belangrike goedere wat gegee behoort te word. Onder huidige omstandighede is 'n groot deel van die bevolking geen grond- of veebesitters nie, met die gevolg dat bogadi dikwels nie meer uitsluitlik uit beeste bestaan nie maar aangevul word deur ander diere, geld en goedere. So het uit ondersoek na die samestelling van bogadi geblyk dat 78% by die sluiting van huwelike wel nog beeste, maar in kombinasie met andere goedere, oordra en dat in slegs 23.6% van hierdie gevalle die bogadi uitsluitlik uit beeste bestaan het. Die opname het verder aangetoon dat geld die tweede belangrikste enkele item is wat as bogadi dien en dat 16.6% van die huwelike deur bogadi met geld alleen voltrek word. In die geheel is 17 verskillende kombinasies van bogadi aangetref. So bv. het bogadi in 156 (31.1%) gevalle uit 500 uit beeste en skape, 15 gevalle (0.3%) uit beeste, perde, skape en geld; 35 gevalle (7%) uit beeste en geld, 139 gevalle (27.8%) uit beeste en ander diere en/of goedere en 83 gevalle (16.6%) uit geld bestaan. Beeste, geld, skape en goedere in hierdie volgorde is die belangrikste items waaruit bogadi teenswoordig bestaan.

Wat die omvang of hoeveelheid van bogadi betref, moet die vermoë en omstandighede van die betrokke families of individue in aanmerking geneem word. In gevalle waar beeste uitsluitlik of in kombinasie met ander goedere oorgedra word, wissel die aantal van 1 tot 30. Geen gevalle is aangetref waar 7 beeste gelewer is nie.

Uit 390 gevalle waar beeste alleen of saam met ander diere of goedere gegee is, was die aantal beeste meesal 6 (24%), 8 (17%) en 10 (24%). In 3 gevalle het die bogadi uit tot 30 beeste bestaan en in 42 gevalle (10.6%) tussen 16-20 beeste.

In gevalle waar geld alleen of in kombinasie met ander goedere gegee is, wissel die bedrae van onder R8 tot R200. Waar uitsluitlik geld as bogadi aangebied word, wissel die gemiddelde bedrag tussen R40-80. Slegs in 4 gevalle is geen beeste, ander diere of geld gegee nie maar het die bogadi alleen uit goedere bestaan. In gevalle waar goedere as bogadi aangebied is, het dit gewissel van klerasie, meubels, landbougereedskap, -produkte tot 'n bokwa. Volgens berekening is die gemiddelde waarde van bogadi teenswoordig R50-R60.

8. KAPTEINSHUWELIKE

By die huwelik van 'n kaptein of opvolger is daar volgens die informante dieselfde prosedure gevolg soos in die geval van 'n gewone stamlid met dié verskil dat die hoofvrou besonder sorgvuldig gekies is. Gewoonlik was sy die dogter van 'n senior wykshoof, 'n ryk stamlid of die dogter van 'n ander kaptein. 'n Kapteinsopvolger se hoofvrou is vir hom gekies deur sy ouers in oorleg met die raadslede en is heel dikwels aan hom gedurende sy jeug verloof. Wanneer hy later met so 'n vrou in die huwelik getree het, was sy uit die aard van die saak sy hoofvrou en het haar oudste seun op sy beurt die kapteinsopvolger geword. 'n Jong toekomstige kaptein kon intussen met ander vrouens trou, maar wanneer hy met die aan hom

verloofde vrou in die huwelik getree het, het sy outomaties die hoofvrou geword en in rang en status bo dié van enige ander vrou/ens van haar man gestaan.

Die Rolongkapteins het in vroeëre tye deurgaans meer as een vrou gehad waardeur verseker is dat 'n direkte afstammeling na sy dood die kapteinskap kon oorneem. Die oudste seun van die hoofvrou het na die dood van sy vader die kapteinskap oorgeneem, maar wanneer ook hy reeds oorlede was en nog nie self kinders gehad het nie, het sy broer wat net jonger was as hy, die opvolger geword. Wanneer die tweede seun ook voor sy vader te sterwe gekom het sonder 'n eie seun, was die derde broer in lyn van opvolging. Dit kon gebeur dat die hoofvrou geen seuns gehad het nie in welke geval die oudste seun van die tweede vrou in rang en status, die erfopvolger geword het, of in geval hy oorlede is, sy jonger broers volgens rangorde. Wanneer geeneen van die kaptein se vrouens seuns gehad het nie, het sy jonger broer, d.w.s. sy broer uit dieselfde hut as hy, die kapteinskap oorgeneem, of as hy ook reeds oorlede was, die volgende broer van dieselfde hut. Indien laasgenoemde hut ook geen seuns gehad het nie, was die volgende hut in rang, en die seuns van daardie hut volgens senioriteit, in lyn vir opvolging.

'n Kaptein kon wanneer sy hoofvrou of enige ander van sy vrouens onvrugbaar was of geen seuns gebaar het nie, 'n plaasvervanger (seantlo) van haar familie eis, in welke geval die seuns van so 'n plaasvervanger beskou is as die kinders van die onvrugbare vrou. Wanneer die hoofvrou onvrugbaar was of geen seuns gebaar het nie, het die oudste seun van die seantlo wat in haar hut geplaas is, die erfopvolger van die kaptein geword en as hy voor die kaptein

oorlede is, sy broer volgens rang en status. Ook in die geval van die ander hutte van 'n kaptein waarvoor 'n seantlo aangevra is, is die kinders van die seantlo beskou as dié van die vrou vir wie die seantlo aangevra is, en het hulle posisie in verband met die opvolging dieselfde patroon soos reeds beskryf, gevolg.

Die stelsel van meervoudige huishoudings en die gebruik om 'n seantlo in gevalle van onvrugbaarheid te vra, het dikwels aanleiding gegee tot rusies oor kapteinsopvolging. Om te waak teen die ambisie van broers uit ander hutte, of jonger broers van dieselfde hut, het bv. Sefunelo na die geboorte van Moroka, Moroka se moeder aan Tshabadira gegee om te verseker dat Moroka geen teenstanders, so ver dit erfopvolging betref, sou hê nie.

Die oordrag van bogadi vir die vrouens van 'n kaptein het volgens die segspersone dieselfde patroon gevolg soos in die geval van gewone stamlede. 'n Kaptein se familie was in die eerste instansie verantwoordelik vir die oordrag van bogadi en stamlede was onder geen verpligting om daartoe by te dra nie, hoewel die meeste wykshoofde en ryker stamlede gewoonlik 'n deel van die bogadi, veral in die geval van die hoofvrou, gelewer het. Hierdie gebruik het egter ook langamerhand verval, wat moontlik aan onstabiele toestande toegeskryf kan word. Verskillende segspersone het daarop gewys dat as gevolg van doelbewuste beleid van heropbouing van die stam, o.a. deur middel van die Bantoestamowerheidstelsel, die gebruik dat stamlede tot die bogadi van die hoofvrou van die kaptein bydra, weer moontlik in die toekoms nagevolg sal word.

9. VROEËRE HUWELIKSLEWE

In die vorige paragrafe is daarop gewys watter verskillende stadia die huwelik gekenmerk het en op welke wyse die verlowing, go ralala, en oordrag van bogadi geskied het. Die verhouding wat daar tussen 'n man en vrou asook tussen hulle en hulle onderskeie skoonfamilies bestaan het, het tot 'n groot mate afgehang van watter stadium die verbintenis reeds bereik het. Daar is aangetoon dat die man gedurende die go ralala snags by sy vrou in die segotla oornag en bedags na sy eie woonplek teruggekeer het. Gedurende die go ralala het die vrou by haar ouerhuis aangebly en was haar posisie aldaar dieselfde soos voor haar verlowing. Dieselfde het ten opsigte van die man by sy ouerhuis gegeld. Die go ralala is, soos ons gesien het, soms eers beëindig na die geboorte van een of meer kinders en wanneer die vrou deur haar man se familie gevra is om by hulle te kom inwoon. Tot dusver het beide die man en vrou onder die direkte gesag van hulle respektiewelike gesinshoofde gestaan, maar nadat die vrou haar intrek by haar man se stat geneem het en veral nadat bogadi oorgedra is, het die huwelikslewe eintlik in alle erns begin. Daar was dan ook by die Rolong bepaalde gedragslyne wat deur 'n getroude paar nagevolg moes word en wat nie alleen hulle regte, voorregte en pligte bepaal het nie, maar ook betrekking gehad het op hulle verhouding tot hulle onderskeie skoonfamilies en die gemeenskap as geheel. Van die man en vrou is voorts verwag om saam te woon, seksuele omgang te hê en die daaglikse lewe met alles wat dit ingesluit het, met mekaar te deel.

'n Man kon gedurende die go ralala reeds begin om sy eie hut te bou, maar in sommige gevalle het dit ook gebeur dat die getroude paar by die skoonouers ingewoon het tot tyd en wyl 'n hut gebou is. 'n Getroude man was in elk geval geregtig op 'n bouterrein wat gewoonlik deel uitgemaak het van die grond wat oorspronklik aan die gesinshoof toegewys is. As 'n bouterrein nie in die onmiddellike nabyheid van die ouerhuis van die man beskikbaar was nie, wat egter selde gebeur het, kon 'n ander gesinshoof met die toestemming van die wykshoof 'n bouterrein aan hom beskikbaar stel of die wykshoof kon van die grond wat vir die wyk in reserwe gehou is, aan hom toewys. Hierna kon die bou van die hut 'n aanvang neem. Soos reeds daarop gewys, het bepaalde reëls en 'n vasgestelde verdeling van arbeid hiermee gepaard gegaan.

Hoewel 'n man en vrou voorts hulle eie hut gehad het, het hulle geensins geïsoleerd geleef van die man se familie nie. Hulle was in hulle getroude lewe onderhewig aan gedurige invloed en inmenging van die persone wat rondom hulle gewoon het. Maar ten spyte van die nabyheid van ander gesinne was daar bepaalde gedragskodes wat 'n getroude paar t.o.v. mekaar moes handhaaf en het hulle regte en pligte 'n gestandaardiseerde patroon gevolg.

Sodra 'n man sy eie hutte-aanleg gehad het, het hy uit die aard van die saak die hoof van sy gesin geword. Hy kon in groter mate op eie gesag handel en was verantwoordelik vir die algemene welvaart van sy vrou en kinders. Sy vrou het onder sy gesag gestaan en was aan hom onderdanig. Sy kon bv. nie beeste wat aan haar hut toegewys was of wat sy as geskenk ontvang het, sonder sy

toestemming verhandel nie. Maar hoewel 'n vrou aan haar man onderdanig was, het die feit dat sy haar eie huishouding gehad het, vir haar verhoogde status meegebring. Sy kon haar huishouding bestuur, vriende en familie ontvang en onthaal en namate haar kinders groter geword het, aanspraak maak op hulle bydrae tot die uitvoering van daaglikse take.

'n Eie huishouding het verder meegebring dat 'n getroude paar saam vir die onderhoud van die gesin as geheel kon werk. Aan die man is landbougrond toegeken waarna hy 'n land vir die onderhoud van sy vrou en haar kinders beskikbaar gestel het. Hy was verantwoordelik vir die skoonmaak van die land, terwyl die vrou geplant, geskoffel en geoes het. Hulle is deur ander familieleden in die veelvuldige take verbonde aan 'n huishouding en die bewerking van lande gehelp, maar in die eerste plek was dit hulle eie verantwoordelikheid.

Behalwe vir 'n land moes 'n man aan die hut van sy vrou beeste toewys vir die voorsiening van melk en vleis. Daarnaas moes hy haar van klere voorsien asook van landbou-implemente. Enige eiendom wat aan haar hut toegewys is, het in die besit van haar hut gebly en is vererf deur die erfgename van die hut; 'n man was nie geregtig om van hierdie eiendom sonder die toestemming van sy vrou te verhandel of te gebruik nie. Aan die anderkant kon sy nie sonder haar man se toestemming van hierdie eiendom verhandel of weggee nie. Eiendom soos beeste wat sy bv. van haar vader present gekry het, het in haar eie besit gebly maar sy was nie ge-

regtig om sonder die goedkeuring van haar man daarvan af te staan nie. Aan die anderkant kon 'n man nie die eiendom van sy vrou gebruik sonder haar toestemming nie.

Die huwelikslawe het verder meegebring dat 'n man en vrou sekere seksuele verpligtinge teenoor mekaar gehad het. 'n Vrou is voor haar verlowing deur haar ouer vroulike familieleden aangese om die seksdaad nie te vrees nie. Wanneer haar man geslagsgemeenskap verlang het, mog sy hom dit nie weier nie, tensy sy menstrueer wanneer sy alle omgang of kontak met haar man moes vermy, want menstruasie is en word steeds deur mans met vrees bejeën. Die geloof het bestaan, en bestaan vandag nog, dat 'n man wat omgang het met 'n vrou wat menstrueer, 'n ernstige siekte kan opdoen. Daar was ook sekere gebruike i.v.m. geslagsomgang gedurende die suigelingstadium van 'n kind asook gedurende swangerskap. Aan die anderkant was dit die plig van 'n man om sy vrou nie seksueel te verwaarloos nie. Wanneer 'n man sy vrou op die wyse verwaarloos het, (soos die Rolong sê: „my man wys my sy rug”) het sy met haar skoonmoeder daaroor gepraat. Selfs wanneer 'n ander man attenties aan haar probeer bewys het, moes die vrou dit aan haar skoonmoeder meedeel wat dié saak dan onder die aandag van die skoonvader gebring het. Laasgenoemde het handelend opgetree en by die familie van die skuldige persoon beswaar gemaak.

Daarbenewens is dit van 'n vrou verwag om aan haar man getrou te wees, terwyl die man meer vryhede veroorloof was. Wanneer 'n man owerspel gepleeg het maar sy eie vrou seksueel nie verwaarloos het nie, het dit oor die algemeen geen ernstige gevolge gehad

nie. In die reël was 'n vrou verdraagsaam teenoor haar man se ontrouheid op voorwaarde dat sy nie seksueel afgeskeep is nie en dat haar man die algemene welvaart van haar en haar kinders voorop gestel het. Sommige vrouens was egter minder verdraagsaam en het die saak by die skoonfamilie aanhangig gemaak en geëis dat hulle mans losse verhoudings moet laat vaar. Indien die man in gebreke gebly het, kon 'n vrou na haar ouerhuis terugkeer, maar nie 'n eg-skeiding verkry as haar man se ontrouheid haar enigste aanklag teen hom was nie. As 'n vrou egter onverdraagsaam was en haar man het haar seksueel en ook in ander opsigte verwaarloos, kon sy hom verlaat waarna ontbinding van die huwelik gewoonlik deur haar familie geëis is.

Owerspel van die kant van die vrou is in 'n meer ernstige lig beskou. Volgens sommige informante was die openbare teenkanting teenoor so 'n vrou sodanig dat sy deur haar man se familie om die lewe gebring kon word. Ander segspersone het beweer dat 'n vrou wat owerspel gepleeg het, nie op so 'n drastiese wyse gestraf is nie en dat haar man haar hoogstens 'n loesing gegee of ontbinding van die huwelik geëis het. Haar man het verder die reg gehad om, as sy haar aan owerspel skuldig gemaak het, van haar minnaar of sy familie beeste as skadevergoeding te eis.

'n Impotente man het geslagsomgang tussen sy vrou en 'n betroubare vriend of familielid toegelaat. Selfs wanneer so 'n verhouding sonder die uitdruklike toestemming van haar eie man ontstaan het, het hy dikwels geen stappe teen haar of haar minnaar onderneem nie. Hy het liever voorgegee dat die kinders wat uit so 'n verhouding verwek is, sy eie kinders was om op die wyse sy

impotensie te verbloem.

Die reg wat 'n man en sy familie op die baarvermoë van 'n vrou gehad het, het selfs voortgeduur na sy dood. Die gebruik om in 'n oorledene se hut in te gaan (go tsêna motlung), is volgens my informante in vroeëre tye by die Rolong-Seleka algemeen aangetref. Hiervolgens kon 'n jonger of ouer broer van 'n oorledene by die weduwee kinders verwek vir die oorlede man wanneer bogadi reeds oorgedra is. Hierdie verhouding kan nie as 'n huwelik beskou word nie en geen bogadi is oorgedra vir die kinders wat uit so 'n verhouding verwek is nie aangesien hulle as die kinders van die oorledene beskou is.

Na die dood van 'n vrou kon die wewenaar 'n suster van sy vrou se familie as huweliksmaat vra. Volgens die segspersone het 'n wewenaar selde 'n sororaatvrou¹⁴⁾ (lehuha) sonder die oordrag van bogadi gekry om sy minderjarige kinders te versorg. In baie gevalle het vroulike familielede van die oorlede vrou dit op

---

14) Die posisie by ander Rolongstamme is as volg: „Many Tswana tribes have the custom that if a wife, married with bogadi, remains childless or even when she does not bear a son, the husband can claim a substitute wife (seantlo) - her sister or a near relative - to bear children for this wife. This custom is seldom followed by the baRolong, perhaps because they usually do not give bogadi before the first child is born. My informants from various tribes in the district said that there is no such custom of substitute wives. The baThlari who are of Hurutshe origin, however, follow the custom, but bogadi must, of course, be given before a substitute wife can be claimed. My baRolong boo Ratshidi informants mentioned that a widower may ask his deceased wife's family for a relative of hers as seantlo, even if his wife had borne children. The latter custom seems to be a sororate union and not a case of substitute wife. I found this custom only among the baFokeng ba ga Motlatla ... No further cattle are given for a substitute or for a sororate wife." Breutz.: p.66.

hulle geneem om na die minderjarige kinders en die huishouding om te sien.

Afgesien van genoemde verpligtinge, moes 'n getroude vrou se daaglikse omgang met haar man van respek getuig. Sy moes op eerbiedige wyse met hom praat, hom altyd eerste met kos bedien en wanneer gaste of vreemdelinge opgedaag het, haar beskeie terugtrek, tot tyd en wyl haar man haar teenwoordigheid verlang het. Maar tenspyte van haar onderdanige posisie is gewoonlik 'n goeie verstandhouding tussen man en vrou gehandhaaf en het sy veral na die geboorte van kinders aansien en status in die gemeenskap geniet.

Soos reeds daarop gewys, was 'n man en vrou ten spyte van 'n eie hutte-aanleg weens die teenwoordigheid van die man se familie in dieselfde lokaliteit, gedurig onderhewig aan beïnvloeding en selfs inmenging van andere in hulle daaglikse lewe. Daarnaas moet die invloed wat die familie van die vrou op die huwelikslewe van hulle dogter uitgeoefen het, geensins uit die oog verloor word nie.

In hulle daaglikse lewe het beide die man en vrou gedurig met familielede en ander persone in aanraking gekom. Dit het allereë voorgekom dat werk soos die oes van lande, hutbou, skoffel en so meer, gesamentlik deur verskeie lede van 'n familiegroep gedoen is. Die versorging van beeste en kleinvee is beide tuis en by die veeposte gesamentlik deur manlike lede van die familiegroep onderneem. Familiefeeste soos bv. by geleentheid van die geboorte van 'n kind en na die inisiasie van 'n seun of dogter, was geleenthede waarby, afgesien van 'n getroude paar, ook ander lede van die familiegroep teenwoordig was. Die algemene lewenswyse van die

Rolong het dus teweeggebring dat lede van 'n bepaalde familie-groep en wyk intieme kennis van die familie-aangeleenthede van 'n betrokke persoon of getroude paar gehad het. As gevolg van die teenwoordigheid en nabyheid van andere, hulle kritiek en belangstelling in hulle huishoudelike sake, is 'n man en vrou tot 'n groot mate gedwing om volgens konvensie te leef en te handel.

As gevolg van hulle verwantskap deur geboorte of ondertrouing was 'n getroude paar verder gebonde om familieledede onder sekere omstandighede te help, by te staan in noodgevalle, maar ook om op bepaalde wyse teenoor hulle op te tree.

Gedurende die go ralala moes 'n man, soos ons reeds gesien het, bedags na sy eie woonplek terugkeer om sy daaglikse pligte na te kom. Die vrou het gedurende hierdie tyd wat haar daaglikse werk betref, onder die gesag van haar moeder gestaan. Sy moes saam met haar susters, tantes en moeder op die lande werk en soos gewoonlik huiswerk doen. Af en toe kon sy met werk soos lande oes, koring maal ens. by haar man se woonplek gaan help. Van die man is verwag om sy skoonouers af en toe te help hout kap, 'n hut te bou, en om hom algemeen diensbaar te maak.

Die posisie van die vrou het egter aanmerklik verander na haar intrek by haar skoonfamilie. Haar vertrek na haar man se woonplek, en aankoms aldaar, het gepaard gegaan met heelwat seremonie wat veral ten doel gehad het om aan haar 'n duidelike beeld van haar nuwe posisie en gedragsreëls wat daarmee gepaard gegaan het, te gee. Wanneer sy na die woonplek van haar man vertrek het, is sy vergesel van haar ouer getroude tantes aan vaderskant en van haar eie ouderdomsgenote wat haar onder begeleiding van tong- en klapgeluide by haar ouerlike woning uitgelei het. Sodra die geselskap by die skoon-

familie se woonplek aangekom het, het ouer getroude tantes van die man hulle ontvang.

Die skoonmoeder (matsala) het haar skoondogter (nwetsi) in afwesigheid van die man ontmoet. Teen die aand is sy 'n hut aangewys en as dit reeds donker was, kon haar man haar besoek. Haar begeleiers het in 'n aparte hut oornag.

Die volgende oggend het haar begeleiers haar vroeg wakker gemaak waarna hulle haar gehelp het om die hut aan kant te maak, die vloer met mis te smeer (go dila) en die voedsel wat hulle self moes saambring, voor te berei. Deur hulle bedrywigheid het hulle probeer om 'n goeie indruk te skep en die hardwerkendheid en vlytigheid van die skoondogter onder die aandag van die skoonmoeder te bring. Geskenke, in die vorm van koring of 'n geslagte dier, is met die vrou se begeleiers wat die tweede dag weer vertrek het, saamgestuur.

'n Vrou is nie toegelaat om dadelik na haar intrek by haar man se familie op haar eie kos te kook en huis te hou nie. 'n Geruime tyd na haar intrek aldaar het haar skoonmoeder 'n pot geneem en na die hut van haar skoondogter gegaan. Hier het sy 'n vuur gemaak en voedsel voorberei. Sy het ook die spesiale eetgerei van elke familielid aan die skoondogter uitgewys, 'n simboliese handeling om haar daarop te wys dat dit van haar verwag is om na haar skoonfamilie om te sien.

Wanneer die skoonmoeder die voedsel klaar voorberei het, is dit deur die skoondogter in die verskillende borde opgeskep. Hierdie seremonie, nl. die neem van die pot deur die skoonmoeder na die hut van die skoondogter en die voorbereiding van die voedsel

in haar hut, staan bekend as: go ntshetsa nwetsi pitsa - om die pot uit te haal vir die skoondogter; m.a.w. sy het verlof om in haar eie hut te kook - sy het 'n huis van haar eie.

Afhangende van die persoonlikhede van die betrokke persone, het daar volgens my informante, gewoonlik min onenighede tussen 'n vrou en haar skoonfamilielede voorgekom en was hulle verhouding teenoormekaar een van toegeneentheid. 'n Vrou het gewoonlik haar skoonmoeder in haar vertroue geneem en selfs onenighede tussen haar en haar man het sy vryelik met haar skoonmoeder bespreek.

Daar was soms geleenthede wanneer 'n getroude vrou die spesiale verlof van haar skoonouers moes verkry. Wanneer sy bv. by haar ouerhuis besoek wou aflê, is dit van haar verwag om die toestemming van haar skoonfamilie te verkry wat dan ook die tydperk wat sy kon wegbly, bepaal het. By so 'n geleentheid was sy vergesel van een of twee vroulike familieleden van haar man en is die bande van vriendskap tussen die twee families op dié wyse hegte gesmee. Sy kon ook ten tye van 'n besoek geskenke saamneem na haar ouers of geskenke van haar ouers terugneem na haar skoonouers, maar dit was opsioneel.

Deur besoeke aan haar ouerhuis te bring of deur besoek van haar ouers en ander familieleden te ontvang, veral wanneer sy en haar ouers in verskillende wyke woonagtig was, is kontak met haar eie familie behou en het hulle kennis gedra van haar huislike omstandighede. In gevalle van nood kon sy op haar familie staatmaak en wanneer hulle in dieselfde wyk as sy woonagtig was, het hulle mekaar oor en weer bygestaan. Met die geboorte van haar eerste kind het sy na haar ouerhuis teruggekeer as sy reeds elders gewoon

het, maar sy kon ook by volgende bevallings of gedurende siekte op haar vroulike familieleden staatmaak om haar by te staan in die behartiging van haar huishoudelike pligte.

'n Man het sy skoonfamilie dikwels besoek en hulle ook bytjehelp wanneer werksomstandighede dit vereis het. Ook tussen 'n man en sy skoonfamilie is oor die algemeen 'n goeie verstandhouding gehandhaaf.

Die verhouding van 'n man tot lede van sy eie familie is veral bepaal deur die graad van verwantskap. Soos ons reeds gesien het, is verwantskap veral in aanmerking geneem by die keuse van 'n huweliksmaat, maar ook wanneer 'n man reeds getroud was, het verwantskap 'n invloed gehad op sy verhouding tot sekere persone en die wyse waarop teenoor daardie persone opgetree moes word. So bv. het beide sy rramogolo en rrangwana verpligtinge teenoor hom gehad met die bymekaarmaak van bogadi, maar aan die ander kant moes hulle gekeken word in alle aangeleenthede wat die familie geraak het. Patrilocale inwoning het daaglikse kontak met lede van sy familie-groep meegebring en daaglikse bedrywighede is gesamentlik onderneem, terwyl oor familieaangeleenthede beraad gehou is deur alle senior manlike familieleden van die groep. By alle verhoudings in die patrilineêre familie-groep het die klem op senioriteit geval. So was die gesinshoof van elke huishouding verantwoordelik vir sy afhanklikes terwyl hulle op hulle beurt respek en onderdanigheid aan hom verskuldig was. 'n Jonger broer was ondergeskik aan 'n ouer broer, 'n beginsel wat ook ten opsigte van die ooms aan vaderskant gegeld het.

Beide die man en vrou was verpligtinge teenoor hulle respektiewelike ooms aan moederskant verskuldig. Die malome van die man het reeds by die aankoms van die vrou by haar man se woonplek op sy spesifieke regte gewys. In die teenwoordigheid van die vrou en haar begeleiers en die familie van die man, het hy 'n byl geneem en 'n paar keer daarmee op die grond gekap om op sy „regte” te wys. Hierdie „regte” (tshiamelô) van die malome het o.a. ingesluit dat hy by enige feestelike familiegeleentheid waar daar geslag is, die kop van die geslagte dier moes ontvang. Die malome is by aangeleenthede wat sy suster se kinders geraak het, geraadpleeg en veral wanneer 'n huweliksmaat gekies is, moes die keuse sy goedkeuring wegdra. Hy het bygedra tot die bogadi vir die vrouens van sy suster se seuns, maar was geregtig op 'n deel van die bogadi wat vir 'n suster se dogter ontvang is. Geskenke is bv. na afloop van die inisiasie van hom verwag en oor die algemeen moes hy sy suster se kinders met raad bedien maar ook daadwerklik bystaan as omstandighede dit vereis het.

Opsommend kan ons sê dat in die Rolonghewelikslewe 'n man en vrou volgens bepaalde wyses soos deur die gemeenskap bepaal, moes optree en handel. In hoeverre hulle hul aan bepaalde gedragslyne gehou het, het natuurlik in die eerste plek afgehang van hulle persoonlikhede. Die sukses van 'n huwelik het uit die aard van die saak nie alleen van die uitvoering van bepaalde pligte afgehang nie, maar ook van die persoonlike toegeneentheid wat 'n getroude paar teenoor mekaar openbaar het. Daarnaas was 'n huwelik nie alleen 'n verbintenis tussen twee individue nie, maar ook tussen twee familiegroepe, sodat 'n getroude paar nie alleen mekaar nie,

maar ook familieleden in ag moes neem in feitlik alle omstandighede. Deur belangstelling en/of inmenging van lede van 'n familiegroep in die huwelikslewe van 'n betrokke paar, kon onenigheid uit die weg geruim word, maar ook ontstaan. Dit is egter duidelik dat die algemene mening van familieleden in ag geneem is deur 'n getroude paar en hulle genoodsaak het om hulle aan vaste gedragsreëls en voorwaardes te hou.

10. HUWELIKSLEWE ONDER HUIDIGE OMSTANDIGHEDE

'n Algemene veranderde lewenswyse het meegebring dat die lewe van 'n getroude paar vandag in baie opsigte verskil van vroeër. Faktore wat vir hierdie verandering verantwoordelik is, is hoofsaaklik die huidige wyse van grondtoekenning en die daarmee gepaardgaande woonwyse, ekonomiese omstandighede en 'n veranderde houding by die Rolong teenoor vroeëre instellings wat primêr op verwantskapsbasis gebaseer was.

As gevolg van behuisingsvraagstukke wyk die huidige inwoning van 'n getroude vrou aanmerklik af van die vroeëre patri-lokale inwoningsstelsel. Soos in die vroeëre stamlewe is 'n getroude man geregtig op 'n woonperseel, maar soos reeds aangetoon, maak hierdie perseel nie deel uit van die grond wat aan die vader van die man toegeken mag wees nie. Hoewel die neiging vandag nog by die Rolong bestaan om as familiegroep saam te woon, is dit weens verskeie faktore nie moontlik om hierdie gebruik deur te voer nie en word die meeste getroude seuns verplig om in 'n ander lokaliteit as dié van hul ouerhuis, 'n woning op te rig sodat die groepering van wonings van patrilineêre verwante rondom die ouerhuis prakties nie meer bestaan nie.

Anders as vroeër toe 'n hut kosteloos opgerig kon word, kan die meeste egpare dit vandag beswaarlik finansieel bybring om onmiddellik na hulle huwelik 'n eie huis te bou. Diegene wat dit nie kan bekostig nie, word genoodsaak om by die man of vrou se ouers, ander verwante of selfs by vreemdes van wie hulle 'n deel van die huis huur, in te woon.

'n Groot persentasie (nagenoeg 50%) getroude vrouens woon by hulle ouerhuis in. Dit is veel minder gebruikelik dat 'n jong egpaar na die voltrekking van die huwelik by die ouers van die man inwoon. 'n Opvallende standpunt van die ouers van die bruid is, dat hulle skrikkerig is om hulle dogter onmiddellik na die huwelik by haar skoonouers te laat inwoon. Die vrees is teenoor my uitgespreek dat hulle nie weet hoe hulle dogter behandel sal word nie.

Daarnaas hang inwoning tot 'n groot mate af van die werksomstandighede van die man. Diegene wat in die Thaba'Nchu-gebied trou maar nie noodwendig hier bly woon nie, vertrek na die huwelik na die werkplek van die man indien behuising beskikbaar is. Oorwegend bly die jonggetroude vrou egter tuis by haar ouerhuis, terwyl die man soms vir naweke of een keer per maand tuis kom indien hy te Bloemfontein of in 'n ander nabygeleë dorp of op 'n plaas werksaam is.

In die breë geld die tradisionele beginsels betreffende die verhouding tussen 'n getroude paar vandag nog. Die man is verantwoordelik vir die onderhoud van sy vrou en daar word van hom verwag om haar van o.a. klere en voedsel te voorsien, sorg te dra dat sy, indien nodig, mediese behandeling kry, meubels aan te

skaf, 'n huis te bou wanneer hy dit kan bekostig en om oor die algemeen hulle gesamentlike welvaart te bevorder. In teenstelling met vroeër word die tradisionele landbou- en veeteeltbedrywe vandag as gevolg van veranderde omstandighede nie meer deur elke lid van die gemeenskap beoefen nie sodat die man as broodwinner van sy gesin in geval hy nie landbougrond bewerk of vee besit nie, ander werk moet verrig binne of buite die gebied. Hy kan dus nie soos vroeër beeste of 'n land aan sy vrou vir haar onderhoud toewys nie, maar dit bly natuurlik sy verantwoordelikheid om haar te onderhou. Ook in gevalle waar 'n man wel beeste of landbougrond tot sy beskikking het, is tradisionele gebruike allerweë gewysig of het in onbruik geraak. So het die gebruik om aan 'n vrou beeste of 'n spesifieke land vir haar onderhoud toe te ken, verval. Die finansiële eise wat die huidige tyd stel, kan beswaarlik gedek word deur die blote besit van 'n paar stuks vee en dikwels ook nie deur die bewerking van landbougrond nie, sodat 'n man behalwe vir die vee wat hy ten behoeve van die hele gesin aanhou en die grond wat bewerk word, voorsiening moet maak vir kontantinkomstes waarvan hy 'n deel aan sy vrou moet gee om haar en die gesin in hulle daaglikse behoeftes te voorsien.

Selfs t.o.v. werkverdeling van 'n getroude paar in die landbou- en veeteeltbedrywe is tradisionele gebruike gewysig om aan te pas by nuwe omstandighede. Die versorging van beeste word uitsluitlik soos vroeër deur mans gedoen, maar aangesien Rolonggewoonte 'n vrou verbied om met beeste te werk, word die meeste arbeid soos ploeg, eg en saai op die lande vandag deur die man verrig en is die vrou se bydrae beperk tot skoffel en oes. Maar hoewel

daar verandering t.o.v. werkverdeling is, word dit nogtans van beide die man en die vrou verwag om hulle pligte in hierdie verband na te kom.

In die vroeëre stamlewe het die getroude vrou in die eerste plek haar huishouding behartig, haar lande bewerk en haar kinders versorg. Op klein skaal en ook net by enkeles het dit voorgekom dat sy huishoudelike artikels soos potte en mandjies kon vervaardig wat sy aan andere vir kafferkring of ander produkte kon verruil. Hierdie werk is tuis verrig en het geen inbreuk gemaak op die tyd wat aan ander daaglikse huishoudelike pligte bestee moes word nie.

Die posisie het vandag egter sodanig verander dat sommige getroude vrouens voltyds werk as verpleegsters, winkelbediendes ens. om die inkomstes van hulle mans aan te vul en/of om uitrusting of toerusting wat gewoonweg nie uit die man se salaris gekoop kan word nie, aan te skaf. Die meeste vrouens staan hulle inkomstes af aan hulle mans wat dit na goeddunke bestee, maar in baie gevalle word die besteding van inkomstes gesamentlik deur 'n getroude paar beplan en beraam.

Vrouens doen ook deeltydse werk en probeer om as wasvrouens of huisbediendes die inkomste van die man aan te vul. Terwyl 'n getroude paar nie kinders het nie, is 'n vrou nog taamlik ongebonde en veral terwyl 'n jonggetroude paar by die vrou se ouers inwoon, het sy genoegsame tyd om voltydse of deeltydse werk te verrig, maar dit word van die jong egpaar verwag om by te dra tot die uitgawes verbonde aan so 'n saamgestelde huishouding en om oor die algemeen met die daaglikse take te help.

Wanneer 'n vrou werk en reeds 'n eie huis het, word dit van haar verwag om in elk geval die verantwoordelikheid van 'n huishouding te dra. Sy kan gehelp word deur lede van haar familie, (dit moet beklemtoon word dat gevalle waar man en vrou alleen in 'n huis woon, sonder enige ander verwante, die uitsondering is) maar van haar word dit in die eerste plek verwag om haar huis netjies te hou, voedsel voor te berei, haar man se klere te versorg en alle ander werk verbonde aan 'n huishouding te verrig. Oor die algemeen het die vrou nie net 'n meer gekompliseerde huishouding nie, maar daar word vandag meer van haar geverg as vroeër. Haar huis is nie meer die eenvoudige hut van vroeër nie en ten spyte van meer geriewe, maak bykomende werk soos die maak van klere en veral die versorging daarvan, meer huiswerk as gevolg van westerse ameublement wat afgestof en opgevryf, beddens wat opgemaak, en beddegoed wat gewas en gestryk moet word, geensins haar taak ligter nie. 'n Getroude vrou met dogters kan selfs nie meer tot so 'n mate op hulle hulp staat maak nie aangesien hulle òf op skool is òf self werk. Hoewel 'n getroude vrou nie soos vroeër omring mag wees van skoonfamilie wat 'n kritiese oog oor haar bedrywighede hou nie, dra die openbare mening besondere gewig en is dit bepaald 'n magsfaktor om haar haar daaglikse pligte na behore te laat uitvoer.

Afgesien van genoemde pligte t.o.v. huishoudelike aangeleenthede, het 'n getroude paar soos vroeër seksuele verpligtinge teenoor mekaar. Taboes i.v.m. geslagsomgang onder sekere omstandighede soos bv. wanneer 'n vrou menstrueer, geld steeds. Daarnaas het die man alleen aanspraak op die baarvermoë van sy vrou. Daar

word van haar verwag om aan hom getrou te wees en wanneer sy ower-
spel pleeg en daarin volhard, lei so 'n toedrag van sake tot rusies
en soms selfs tot egskending. 'n Getroude man is ook geregtig om
van die skuldige man 10 beeste as skadevergoeding te eis. Wanneer
'n man egter owerspel pleeg, is die posisie baie soos vroeër en is
die meeste vrouens verdraagsaam teenoor hulle mans se ontrouheid
met dien verstande dat hulle nie seksueel of andersins verwaarloos
word nie.

In teenstelling met vroeër toe die man selfs na sy dood
aanspraak op die baarvermoë van sy vrou behou het, word leviraat
vandag volgens die informante uiters selde beoefen omdat 'n weduwee
in huidige tye vry en onbelemmerd 'n tweede lewensmaat wil kies.¹⁵⁾
'n Weduwee hertrou volgens hulle vandag selfs na 'n paar maande na
die afsterwe van haar man.

Een van die vernaamste faktore wat vandag inbreuk maak
op die huwelikslawe van die Rolong, is die feit dat 'n groot aantal
getroude mans vir onbepaalde tye die gebied verlaat om elders te
werk en net af en toe tuis is. In sulke gevalle staan die vrou in
enkelvoudige gesinne alleen en dra sy as hoof van die huis die
volle verantwoordelikheid. Soos verwag kan word, is die afwesig-
heid van die man nie bevorderlik vir die huwelikslawe nie en kom

---

15) Leviraat, daarenteen, word nog by die Rolong van die
Mafeking distrik aangetref: „Levirate unions still exist among the
baRolong, viz. if a man dies his younger brother may take care of his
wife and raise up seed for the deceased if the wife agrees to it.
Actually this relationship is not a marriage, because the wife is
described as the wife of the late elder brother (seantlo tsa ga
mogolole) and the children of the younger brother by this union are
regarded as the children of the deceased brother. Such a union
is important if a deceased chief has no male heir.” Breutz. P.-L.:
p.65.

versaking van pligte t.o.v. die onderhoud van die vrou dikwels voor. Enkele gevalle is aangetref waar vrouens nooit weer van hulle mans gehoor het nie en waar mans minder dikwels geld huistoe gestuur het of totaal geweier het om hulle vrouens verder te onderhou, veral wanneer 'n siviele huwelik, sonder die oordrag van bogadi gesluit is, en waar die vrou onvrugbaar blyk te wees.

Wat die verhouding tussen 'n getroude paar en hulle respektiewelike skoonfamilies betref, word dit, afgesien van tradisie, vandag merendeels bepaal deur die persoonlikheid van die betrokke partye. Soos aangetoon, is die getroude paar teenswoordig nie meer soos vroeër omring deur patriliniêre verwante nie en geskied inwoning meesal by die ouers van die vrou. Skoonouers kom oor die algemeen minder in aanraking met hulle skoonseun en/of -dogter en die gesamentlike verrigting van werk het as gevolg van werksomstandighede en inwoning afgeneem. 'n Skoonseun het egter nog steeds verpligtinge teenoor sy skoonouers en veral wanneer hy by sy skoonouers inwoon, word dit van hom verwag om hulle te help. Ook van 'n skoondogter word dit verwag om haar skoonouers te besoek en hulle te help wanneer omstandighede dit vereis. Daar is natuurlik oor die algemeen 'n groter mate van persoonlike vryheid by die jonger geslag te bespeur en die gehegtheid aan tradisionele beginsels hang in 'n groot mate van die betrokke partye af.

Hoewel die invloed van familieleden op en belangstelling in die huwelikslawe van 'n paar verminder het, kan dit geensins beweer word dat dit verdwyn het nie. 'n Man wat in die huwelik wil tree, neem soos vroeër naas sy vader ook sy rramogolo en rrangwana in aanmerking en van beide word dit vandag nog vereis om 'n bydrae

tot die bogadi te lewer. Die wyse van optrede teenoor die broers van die vader en ander senior manlike familieleden word deur tradisie bepaal, maar die gehegtheid aan tradisionele beginsels word, soos in baie ander gevalle, teenswoordig meer dikwels deur die persoonlikheid en mate van verwestering van die betrokke partye beïnvloed.

Die pligte van 'n getroude paar teenoor die malome asmede sy pligte teenoor sy suster se kinders word by die meeste Rolong op tradisionele wyse gehandhaaf. Hy laat sy invloed by die keuse van 'n huweliksmaat nog geld en dit is sy plig om by die huwelik van 'n neef tot die bogadi by te dra. Aan die anderkant het hy weer 'n aandeel in die bogadi wat vir 'n suster se dogter ontvang word, veral wanneer hy effektief tot haar opvoeding bygedra het. Baie vrouens wat deur hulle mans verlaat is, asook weduwees, is grotendeels vandag van die sorg van die malome afhanklik. Ook verwag die malome van tyd tot tyd geskenke (mashore) van sy neefs en wanneer 'n getroude man te sterwe kom, word sy persoonlike besittings aan die malome gegee. 'n Deel van die salaris of loon wat 'n werkende jong man ontvang, moet gewoonlik vir geruime tyd aan die malome gegee word, veral in gemeenskappe waar families naby mekaar woon - 'n faktor wat daartoe aanleiding gee dat jong mense dikwels liever elders gaan werk om sodoende hierdie verpligting te probeer ontduik.

11. ONTBINDING VAN DIE HUWELIK

In die vroeëre stamlewe kon 'n huwelik ontbind word wanneer 'n vrou deur haar man of sy familie van towery beskuldig is, wanneer 'n vrou haar huislike pligte aanhoudend verwaarloos het of wanneer sy haar herhaaldelik aan owerspel skuldig gemaak het. Aan die anderkant het owerspel van haar man, tesame met seksuele verwaarloosing en algemene slegte behandeling, 'n vrou die reg gegee om hom te verlaat. Die saak is deur familielede van beide die man en vrou bespreek en daar is allerweë gepoog om op vreedsame wyse 'n hereniging te bewerkstellig. Wanneer geen versoening deur die familie tussen die man en vrou teweeggebring kon word nie, of wanneer die twee families in elk geval die huwelik graag wou beëindig, het die vrou haar man verlaat.

Met betrekking tot bogadi by 'n ontbinding was die posisie sodanig, dat bogadi nie deur die man se familie teruggeëis kon word nie en dat die vader dus sy reg op die kinders by 'n egskeiding behou het. Wanneer bogadi vir die kinders nog nie oorgedra is nie, kon die kinders wat gedurende die go ralala-tydperk of daarna gebore is, deur die vader deur die oordrag van bogadi geëien word as 'n vrou of haar familie geweier het dat die verhouding verder gevoer word, of wanneer die vrou haar man verlaat het. Waar die vrou haar man verlaat het, en bogadi is nog nie oorgedra nie, het die man gewoonlik gou genoeg gesorg vir die oordrag om te verhoed dat 'n tweede man die kinders deur die oordrag van bogadi kon eien.

As 'n vrou na ontbinding van die huwelik geboorte gegee het aan kinders, kon hulle nie deur haar man geëis word nie. Sulke kinders het onder toesig van die vrou se vader of sy opvolger gestaan tot tyd en wyl bogadi vir hulle, bv. by 'n hertroue van die moeder,

oorgedra is. In gevalle waar die huwelik nie finaal ontbind is nie en die man en vrou slegs apart geleef het, was die posisie anders wat bogadi en die status van kinders betref. Kinders van 'n vrou wat gedurende hierdie tyd gebore is, het aan haar man behoort mits hy reeds bogadi vir die vrou oorgedra het. Indien hy nie bogadi oorgedra het nie, het sulke kinders aan die vrou se vader of opvolger behoort, tot tyd en wyl sy hertrou het en bogadi deur 'n tweede man oorgedra is, of wanneer die vader van die kinders bogadi oorgedra het.

'n geskeide vrou moes, wanneer bogadi reeds oorgedra is, behalwe haar kinders, ook eiendom prysgee soos bv. beeste wat deur haar man aan haar of haar hut toegewys is. 'n Geskeide man het sy reg (as hy bogadi oorgedra het) oor die kinders behou maar van hom is verwag, wanneer hy die ontbinding van die huwelik geëis het, om die vrou verder te onderhou wanneer sy na haar ouerhuis teruggekeer en ongetroud gebly het. Selfs al het sy hertrou, kon haar seuns haar, na hulle vader se dood, na haar oorlede man se woonplek terugbring.

Volgens die segspersone was onvrugbaarheid vroeër nie 'n rede vir egskeiding nie aangesien die man die reg gehad het om 'n plaasvervanger (seantlo) van sy vrou se familie te eis. In die reël is 'n seantlo egter selde gevra omdat bogadi eers oorgedra is na die geboorte van die eerste kind en dit dus nie in die gedrang gekom het nie.

Uit die aard van die saak is dit vir enige navorser baie moeilik om te bepaal tot watter mate die Rolong vandag 'n geslaagde huwelikslawe lei. Anders as eertyds toe huwelike deur familieledere gereël is en by die keuse van 'n huweliksmaat besondere klem gelê is op hoedanighede wat tot die stabiliteit van die huwelik kon bydra,

kies baie jong mense vandag hulle eie lewensmaats, sodat die persoonlike gevoel wat 'n paar teenoor mekaar koester baie meer gewig dra as wat vroeër die geval was. Omdat jongmense teenswoordig meer vryhede geniet en nie meer soos vroeër in 'n huwelik gedwing word nie, kies hulle dan ook lewensmaats wat min of meer dieselfde belangstellings koester, en van dieselfde sosiale stand as hulleself, faktore wat bydra tot aanpasbaarheid en 'n goeie grondslag kan vorm vir 'n suksesvolle huwelik. Maar ook hier, soos in tewens alle menslike verhoudings, word die mate van sukses wat met 'n huwelik bereik word, natuurlik bepaal deur die persoonlikheid van die betrokke partye.

Na heelwat ondervraging van segspersone het dit geblyk dat werklike egskeidings min voorkom by die Rolongbevolking van hierdie gebied. In teenstelling daarmee kom verlatings heel dikwels voor wat egter nie noodwendig tot 'n egskeiding lei nie. 'n Vrou wat deur haar man mishandel word, keer na haar ouerhuis terug indien so 'n man na herhaalde waarskuwings van haar ouers volhard in sy handelwyse. Aan die anderkant kan 'n man indien sy vrou haar pligte verwaarloos en nadat hy haar ouers daaromtrent ingelig het, haar na haar ouerhuis terugstuur. Dit is in alle gevalle egter gebruikelik dat die saak deur die betrokke familielede bespreek word en dat van hulle kant gepoog word om 'n hereniging tussen die man en die vrou te bewerkstellig.

Wat onvrugbaarheid betref, het sommige informante beweer dat ingeval 'n huwelik gesluit word slegs met die oordrag van bogadi, dit aanleiding kan gee tot 'n egskeiding as die vrou onvrugbaar blyk te wees. Die man kan indien hy nie baie geheg is aan die vrou nie,

haar na haar ouerhuis terugstuur en eis dat die bogadi teruggegee word. 'n Vrou wat blyk onvrugbaar te wees, probeer haar bes om swanger te word en op aandrang van haar ouers word ook die hulp en advies van 'n mediese praktisyn of 'n toordokter verkry. Onder huidige omstandighede word 'n seantlo in die geval van onvrugbaarheid selde gevra. Indien dit wel gebeur, geskied dit in oorleg met die onvrugbare vrou, wat ook in sommige omstandighede inisiatief in hierdie verband neem. Dit moet egter weer beklemtoon word dat dit baie moeilik is om werklik gevalle op te spoor omdat die Rolong oënskynlik hierdie tradisionele gebruik op 'n bedekte wyse uitleef.

Aan die anderkant ontstaan tog nog egverbintenisse sonder die onmiddellike oordrag van bogadi. Wanneer 'n vrou in so 'n geval onvrugbaar blyk te wees, is die ouers en haar manlike familieleden baie begaan want by sommige Rolong is dit nog die gewoonte om bogadi eers „uit te haal” (oor te dra) na die geboorte van 'n eerste kind. Dit kom voor dat by 'n siviele huwelik, sonder die onmiddellike oordrag van bogadi, 'n man kan weier om bogadi oor te dra indien die vrou onvrugbaar blyk te wees. Gevalle is teëgekom waar mans hulle vrouens nie alleen verlaat het nie maar ook geweier het om hulle te onderhou. Dit is opmerklik dat sulke vrouens veral in gevalle waar die vader reeds oorlede is, alleen hulle sake moet hanteer en gebrek aan belangstelling en daadwerklike hulp van familieleden ondervind.

Wanneer 'n man impotent is en sy vrou 'n verhouding met 'n ander man aangaan, met of sonder sy goedkeuring, lei so 'n buite-egtelike verhouding nie tot egskedding nie. Impotensie word nie deur die Rolong openlik erken nie, hoewel hulle van die fisiologiese

moontlikheid daarvan bewus is. In gevalle waar 'n vrou geboorte gee aan 'n kind terwyl sy getroud is met 'n impotente man, sal haar wettige man altyd voorgee dat dit sy kind is.

Opsommend kan ons sê dat die huwelik by die Rolong van Thaba'Nchu steeds 'n belangrike sosiale instelling waarop die gesin gebaseer is, bly en dat, ten spyte van veranderde lewenswyse en nuwe instellings soos die aanwesigheid en invloed van kerkgenootskappe wat verandering in die vorm van huweliksluiting meegebring het, daar vandag nog primêr twee basiese voorwaardes vir 'n huweliksluiting bestaan, nl. 'n mondelinge ooreenkoms tussen die families en die oordrag van bogadi. Dit spreek vanself dat in 'n stam wat in toenemende mate aan westerse invloede blootgestel is, alle lede nie tot dieselfde mate tradisionele gebruike nastreef of tot dieselfde mate westerse kultuurbeïnvloeding ondergaan het nie. Tog het die beginsels wat huweliksluiting vroeër gekenmerk het, by die meeste Rolong behoue gebly en stand gehou teen beïnvloeding sodat selfs by kerklike huwelike duidelike tekens van vroeëre gebruike te bespeur is.

HOOFSTUK VI

SWANGERSKAP EN KINDERGEBOORTE

1. DIE BELANGRIKHEID VAN KINDERS

Die vermoë van 'n vrou om aan 'n kind die lewe te skenk, is te alle tye in die vroeëre Rolongstamlewe as 'n basiese vereiste vir die totstandkoming van 'n volwaardige huwelik beskou, aangesien bogadi eers oorgedra is wanneer 'n vrou reeds aan een of meer kinders geboorte gegee het. Die geboorte van 'n kind was dan ook 'n gebeurtenis wat met besondere vreugde begroet is. Nie alleen het dit bygedra tot die innerlike geluk van die vrou nie, maar dit het aan haar die versekering besorg dat bogadi vir haar oorgedra sou kon word waarna sy voorts, as getroude vrou, 'n groter mate van aansien en status in die samelewing kon geniet. Vir haar man was die geboorte van 'n kind eweneens van belang. Deur die lewering van bogadi het hy as hoof van 'n nuwe gesin aanspraak gehad op die status wat met so 'n posisie gepaard gegaan het. Hy was verseker dat hy op gevorderde leeftyd deur sy kinders versorg sou word en van nasate wat die geslag voortgesit het.

Ook vir die familieleden van beide die man en vrou was die geboorte van 'n kind 'n heuglike gebeurtenis. Die vrou se familie was verseker van die sosiale posisie wat hul dogter in die samelewing kon inneem, terwyl die familie van die man in haar iemand gesien het wat bygedra het tot die vermeerdering van die lede van hulle familie-groep en die voortsetting van 'n geslag met dieselfde naam.

Daar was by die Rolong verskeie gebruike wat ten doel gehad het om te verseker dat 'n vrou kinders baar en dat haar baarvermoë ten volle benut word. Indien 'n vrou reeds geruime tyd verloof was en nog geen kinders gebaar het nie, is pogings deur haar familieleden aangewend om 'n swangerskap te weeg te bring. In die meeste gevalle is die dienste van 'n toordokter wat veral vir sy potente medisyne bekend was, geraadpleeg.

Wanneer 'n vrou ten spyte van behandeling onvrugbaar gebly het, het sy in haar lot (wat as gevolg van die smaad van die gemeenskap geensins maklik was nie) berus.

Selfs wanneer 'n vrou na die geboorte van een of twee kinders nie weer swanger geword het nie, is gepoog om deur middel van spesiale potente medisyne verdere swangerskappe te bewerkstellig. Verder was die gebruik om 'n seantlo (plaasvervanger) vir 'n onvrugbare vrou aan te vra, 'n erkende instelling veral wanneer bogadi reeds oorgedra is.

Daarnaas was die waarde wat aan kinders geheg is, sodanig dat die baarvermoë van 'n weduwee wat nog in staat was om kinders te baar, nie toegelaat is om rustend te bly nie. Deur die go tsenela-gebruik is verdere kinders vir die oorledene verwek en is die baarvermoë van die vrou ten behoeve van die familiegroep van die man, maar ook ten behoeve van die gemeenskap as geheel, ten volle benut.

Om kinderloosheid te voorkom en om sy eie waardigheid maar ook dié van sy familie te handhaaf, het 'n impotente man 'n betroubare vriend of familielid toegelaat om met sy vrou geslagsgemeenskap te hê sodat die baarvermoë van die vrou nie rustend gebly het nie.

Van 'n vrou is verwag om soveel kinders as moontlik te baar.

Slegs terwyl sy nog haar jongste kind gesoog het, is swangerskap vermy. Volgens die segspersone was beide seuns en dogters in 'n gesin ewe welkom. Persone wou graag seuns hê as latere erfgename wat die verantwoordelikhede en pligte van die gesinshoof kon oorneem, terwyl dogters 'n welkome toevoeging tot 'n gesin was om met huishoudelike pligte te help. Verder was daar ook sekere medisyne wat op advies van 'n toordokter deur 'n vrou gebruik is om die gewenste geslag voort te bring.

Die belangrikheid van kinders asmede die begeerte om kinders te hê, is albei vandag nog opvallende verskynsels by die Rolong van Thaba'Nchu. So ver vasgestel kon word, deur middel van ondervraging, bestaan daar oor die algemeen geen veranderde houding t.o.v. die grootte van 'n gesin nie. Dat voorbehoedmiddels veral deur vrouens gekoop word, is vasgestel, maar in hoeverre dit gebruik word om die aantal kinders te beperk of om swangerskap in buite-egtelike verhoudings te voorkom, is moeilik om te sê. Die uitsonderlike gevalle waar persone om ekonomiese redes en uit persoonlike selfsug die grootte van die gesin beperk, is wel aangetref, maar in die breë, en by die oorgrote meerderheid van die bevolking, word kinders begeer en word die voortbring van kinders as die vernaamste funksie van die huwelik beskou.

Met die geboorte van die eerste kind kom volgens my Rolong-informante eintlik eers 'n nuwe en volwaardige gesin tot stand. Hierdie gebeurtenis verleen nie alleen 'n nuwe waardigheid en status aan die egpaar nie, maar is 'n gebeurtenis wat met groot blydskap deur alle familieleden begroet word. Die familie van die vrou is verheug dat hul dogter aan haar hoogste ideaal as vrou en moeder kan voldoen,

terwyl die familie van die man hul skoondogter, meer as te vore, in hulle geledere opneem en haar as werklik één van hulle beskou. Die geboorte van kinders en die feit dat die vrou getoon het dat sy nie onvrugbaar is nie, dra in die besonder daartoe by dat die huwelik geslaag en beveilig is en dat alle onsekerhede wat tot dusver mag bestaan het, uit die weg geruim is.

Selfs in huidige tye raadpleeg 'n vrou wat onvrugbaarheid vermoed, op advies van haar ouers 'n geneesheer of in baie gevalle 'n toordokter. Sommige vrouens wat nie swanger word nie, nooi soms 'n jonger suster uit om te kom kuier en moedig haar op subtiële wyse aan tot geslagsomgang met die man. Soos aangetoon, word geslagsomgang van 'n vrou met 'n betroubare bekende aangemoedig deur 'n impotente man. Die waarde wat aan kinders geheg word, spreek verder duidelik uit die feit dat informante toegegee het dat poliginiese huwelike vandag nog voorkom in gevalle van onvrugbaarheid. Dit is moeilik om te bepaal in hoeverre die baarvermoë van vrouens benut word deur leviraatverhoudings aangesien, soos vermeld, die Rolong hierdie tradisionele gebruik skynbaar op bedekte wyse uitleef.

Die gemiddelde aantal kinders wat Rolongvroue gedurende hul vrugbaarheidsperiode baar, is betreklik hoog. Gegewens t.o.v. 215 Rolongvroue ingewin, is die volgende:

TABEL XII

VRUGBAARHEID VAN ROLONGVROUENS

AANTAL KINDERS	AANTAL VROUENS	%	TOTALE AANTAL KINDERS
GEEN	7	3.3	-
1	12	5.6	12
2	12	5.6	24
3	25	11.6	75
4	19	8.9	76
5	27	12.5	135
6	26	12.1	156
7	30	13.9	210
8	19	8.9	152
9	17	7.9	153
10	10	4.6	100
11	5	2.3	55
12	6	2.8	72
Totaal	215	100.0%	1220

Hiervolgens baar 59% van die vrouens tussen 3 tot 7 kinders en die gemiddelde aantal kinders per vrou t.o.v. 215 gevalle kom op 5.67 te staan.

2. GEWOONTES EN GEBRUIKE GEDURENDE SWANGERSKAP

Die besondere belang wat aan die geboorte van kinders geheg is, het meegebring dat verskillende gebruike gedurende 'n swangerskap nagevolg is om veral te verhoed dat kwaadwillige persone deur towery die vrou benadeel en om te verseker dat 'n gesonde kind gebore word.

Sodra 'n vrou een maand haar menstruasie oorgeslaan het, en die staking daarvan nie aan 'n ander ongesteldheid toegeskryf kan word nie, het sy aangeneem dat sy swanger was, waarna begin is met die navolging van sekere gebruike, soos hierna beskryf.

Die eerste persoon aan wie sy haar toestand bekend gemaak het, was haar skoonmoeder wat voorts na haar algemene welvaart omgesien het. Vir haar eerste bevalling het 'n vrou, in gevalle waar sy reeds by haar man se woonplek ingewoon het, na haar ouerhuis teruggekeer. 'n Skoonmoeder het daarvoor gesorg dat die verwagte vrou op die agste maand van swangerskap wel na haar ouerhuis vertrek het.

Van 'n swanger vrou is verwag om haar daaglikse pligte soos gewoonlik te vervul. Haar medevrouens en/of ander vroulike verwante het haar gehelp met vermoeiende werksaamhede. Maar onder normale omstandighede kon sy nie haar swangerskap as verskoning aanvoer as sekere werk nie gedoen is nie. Volgens Rolonggeloof is 'n moeilike bevalling ondervind as 'n swanger vrou gedurende die dag geslaap het. Hoewel sy gedurende die dag gerus het, het sy vermy om aan die slaap te raak.

Sekere voedselsoorte soos eiers en lewer (sebeta), was vir haar verbode. Sy is selfs nie toegelaat om eiers uit die neste te haal nie omdat dit, volgens geloof, haar bevalling bemoeilik. Volgens die informante ontwikkel die foetus tot 'n abnormale grootte wanneer 'n swanger vrou eiers eet. Daarnaas het sy haar daarvan weerhou om sekere dinge te wens of iets aanstootliks te sê. Sy is nie toegelaat om na 'n verlamde persoon te kyk of haar vrees vir verlamming uit te spreek nie omdat haar kind se gelaatstrekke daardeur vervorm kon word. Die Rolong het ook geglo dat 'n kind se gelaatstrekke geaffekteer is wanneer sy moeder gedurende haar

swangerskap geval en haar beseer het.

'n Verwagtende vrou het nie naby grafte gekom of daaroor geloop nie: „sy het 'n lewende wese binne-in haar“, wat as volg van hierdie kontak doodgebore sou word. 'n Beeskraal was vir haar verbode terrein en sy het dit vermy om naby beeste te kom wat pas van te vore gekalf het. Gewoonlik het sy nie ver van haar eie omgewing gekuier of funksies bygewoon nie. Die ewigdurende vrees van die Rolong vir die toorkrag van kwaadwillige persone het haar daarvan weerhou om met vreemdes in kontak te kom. Vroeër is geen spesiale klere gedurende swangerskap gedra nie, maar die meeste vrouens het 'n gordel van saggebreide vel om die buik gebind om te verhoed dat die kind te veel beweeg.

Haar persoonlike verhouding en gedrag teenoor haar man en ander familiebetrekkings is nie verander deur haar omstandigheid nie. Tog is geglo dat haar gemoedstoestand en verhouding tot haar man die geslag van die kind kon beïnvloed. Daar is aanvaar dat wanneer sy van haar man apart wou wees („sy haat hom“ (oa tlhadi-siwa)), sou sy 'n seun baar; as sy tot geslagsgemeenskap met hom geneë was („sy het hom lief“ (oa ratisiwa)), sou sy 'n dogter baar.

Veral is gesorg dat 'n swanger vrou medisyne wat meesal deur 'n toordokter verskaf is, drink om beide haar en die foetus teen siekte en towery te beskerm. Verontagsaming van hierdie reël het haar tot so 'n mate verswak dat vyandiggesindes die mag sou hê om haar deur towery om die lewe te bring, of om haar gestel sodanig aan te tas dat sy 'n gekompliseerde bevalling sou ondervind. Haar buik is ook gedurende swangerskap met 'n mengsel wat deur 'n toordokter verskaf is, gemasseer, om, volgens bestaande geloof, die geboorte te vergemaklik.

Hedendaagse gebruike gedurende swangerskap toon min afwyking van tradisionele gedragreëls.

Ten opsigte van die verwekking van kinders bestaan verskillende gelowe en teorieë. Verreweg die meeste vrouens wat ondervra is, het beweer dat 'n kind in die baarmoeder gevorm word deur die semen van die man en menstruasie van die vrou. Volgens hulle is semen gedurende swangerskap noodsaaklik vir die vorming en groei van die kind, vandaar dat geslagsgemeenskap, selfs tot in die negende maand, toegelaat en aangemoedig word.

Vroue-informante was van mening dat by vroue wat gou en maklik swanger raak („vrouens met 'n kort rug”), slegs een geslagsdaad noodsaaklik is om 'n swangerskap te bewerkstellig.

Ook vandag kom 'n swanger vrou haar huislike pligte soos gewoonlik na. Wanneer sy haar eerste kind verwag en by haar skoonouers inwoon, gaan sy, netsoos vroeër, gedurende die agste maand van haar swangerskap na haar ouerhuis, maar tot tyd en wyl sy daarheen vertrek, word dit van haar verwag om met huishoudelike pligte te help. Woon sy en haar man egter nog by haar eie ouers in, is haar posisie heelwat anders deurdat sy in haar ouerhuis eerder effens bederf word en omdat baie van haar veelvuldige take deur haar moeder en/of susters oorgeneem word. In gevalle waar sy en haar man reeds hulle eie woning het en wanneer sy haar eerste kind verwag, gaan sy in die agste maand van swangerskap na haar ouerhuis waar sy met besondere gasvryheid ontvang word. Sy is nou 'n „groot” of „ou vrou” (mosadimogolo). Voedsel waarvoor sy 'n besondere lus of gier ontwikkel, word vir haar voorgesit, want volgens die segspersone, ont-

wikkel 'n persoon wat iets vir 'n swanger vrou weier, 'n karkatjie.

Die eet van eiers is vir haar netsoos vroeër verbode.

Daarnaas word geglo dat dit vir haar gevaarlik is om bese wense te wens, te lag vir gebreklige of blinde persone en naby grafte te kom. Koeie wat pas gekalf het, moet deur haar vermy word. Hoewel die Rolongvrou wat haar huidige leefwyse betref, nie meer so gebonde is as vroeër nie, weerhou sy haar daarvan uit 'n diepgewortelde vrees vir towery, om ver van haar huis te kuier of funksies by te woon. Onder geen omstandighede woon sy 'n begrafnis by nie. Vrouens wat hulle nie aan hierdie voorskrifte hou nie, is, volgens geloof, aan gevare vir hulleself en die ongebore kind blootgestel.

Swanger vrouens wat dit kan bekostig, maak algemeen van kraamdrag gebruik en dra ook graag 'n stywe gordel of band om die buik om ongemak gedurende swangerskap te verminder. Na die bevaling word kraamklere aan 'n ouer tante geskenk en nooit vir 'n volgende swangerskap gehou nie.

In plaas daarvan om medisyne van 'n toordokter te verkry, gaan die meeste vrouens na 'n kliniek, geneesheer of na die buitepasiënte-afdeling van die plaaslike hospitaal vir medisyne en/of om raad. Andere koop weer patente medisyne soos petroleumjellie wat gebruik word vir massering van die buik, asmede tablette en versterkmiddels wat tuis volgens eie goeddunke gebruik word.

'n Swanger vrou besit volgens die Rolong geen magiese kragte nie, maar sy kan wel hael verdryf deur aan haar oor te raak en haar gesig in die rigting van die hael te draai.

3. VOORBEREIDINGS VIR BEVALLING

In vroeëre tye is geen voorbereidings soos die maak van klere, vir die geboorte van 'n kind getref nie - „'n mens koop nie 'n vark in 'n sak nie" - m.a.w. jy berei jou nie voor vir iets wat jy nie kan sien nie. Ook die dravel (thari) wat deur die grootvader aan vaderskant van 'n wildsbokvel gemaak en voorsien is, is nie voor die tyd vervaardig nie. Vandag egter sorg die meeste verwagte moeders vir patente medisynes en kledingstukke wat veral gebreide mussies, kombersies en naghempies insluit. Gedurende 'n besoek aan die kraamafdeling van die Moroka Methodist Mission Hospitaal was dit veral opmerklik dat byna elke baba 'n wolmussie gedra het en die bonte verskeidenheid van gebreide kombersies het getuig van die sorgsaamheid van die moeders. Daar is egter nog sommige wat volgens Tswanagewoonte nie daaraan glo om enige voorbereidings vir 'n geboorte te tref nie.

Die grootmoeder aan moederskant sorg vir die aankoop van patente medisyne en toiletbenodigdhede, en rig 'n spesiale vertrek in vir haar dogter se eerste bevalling.

4. BEVALLING

Sodra 'n vrou die eerste kraamtekens gesien of gevoel het, het sy haar moeder of skoonmoeder verwittig en haar in haar hut afgesonder. Die vrouens wat haar moes bystaan, is in kennis gestel en het gewoonlik gou hul opwagting gemaak. Daar was in die tradisionele stamlewe bekwame en ervare ouer vrouens wat by 'n bevalling kon help. Sulke persone is dan ook vroegtydig genader.

Haar moeder kon in die hut teenwoordig wees, maar sy is nie toegelaat om haar dogter aan te raak nie. Geen mans of kinders mog

naby gekom het nie. Gedurende haar bevalling het die vrou op 'n grasring wat vir die dra van water gebruik is, gesit. Sy het teen die hutmuur geleun en is gestut deur een van die aanwesige vrouens. Manipulasie was die enigste metode waarvolgens 'n geboorte aangehelp kon word. Eertydse vroedvrouens het nie geweet hoe om die ammotiese sak te breek of versie toe te pas nie.

Sodra die kind gebore is, is die naelstring afgebind met 'n stukkie grasvesel. Droë kraalmis is oor die bloed gestrooi en die placenta stilletjies in die nag begraaft. Die inhoud van die ammotiese sak is nie met dieselfde versigtigheid behandel nie. Die vrou is op 'n slaapmat geplaas en die suigeling toegedraai in 'n velletjie. Onmiddellik na sy geboorte is 'n suigeling medisyne ingegee om te nies om op dié wyse geboorteslym te verwyder. 'n Kind is nie gewas alvorens sy naelstring afgeval het nie. Na die tiende dag is al sy hare afgeskeer om onreinheid (sehihi) te verwyder en sy groei te bevorder. Selfs vandag nog word geglo dat 'n kind se hare tot sy sesde tot sewende jaar gereeld afgeskeer moet word. Omtrent hierdie verskynsel beweer ook Moffat¹⁾ dat Rolongkinders se hare na geboorte afgeskeer en slegs 'n klein bossie hare op die kop gelaat is.

Abnormale verskynsels by 'n bevalling bv. wanneer 'n kind met sy voete eerste gebore is, of wanneer 'n bevalling moeilik was, is toegeskryf aan towenaars (baloi). Volgens geloof is so 'n vrou „vasgemaak" deur kwaadwillige persone.

Spesiale sorg is gedra dat 'n kind se kop gedurende 'n

---

1) Moffat, R. (1842): p.131.

bevalling nie beseer is nie vir welke doel medisyne vooraf gebruik is. Enkele van my informante het beweer dat die Rolong in vroeëre tye minder moeilikheid met kopbeserings ondervind het, maar, nadat hulle met die Sotho in aanraking gekom het, het kopbeserings by geboorte meer dikwels voorgekom. Die Sotho sou, volgens hulle, meer aan kopbeserings gelyk het wat hulle aan die Rolong oorgedra het.

Na afloop van die geboorte is die vader asook ander familieleden in kennis gestel en 'n pik, in die geval van 'n dogter, en 'n wapen, in die geval van 'n seun, voor die hut geplaas.

5. AFSONDERINGSPERIODE

'n Afsonderingsperiode van ongeveer twee maande het na 'n bevalling gevolg. Tydens hierdie periode het die vrou nooit gedurende die dag die hut verlaat, die suigeling uit die hut geneem of in aanraking gekom met ander persone nie. Weens die vrees dat 'n suigeling deur towery benadeel kon word, is niemand behalwe diegene wat die vrou versorg en haar huishoudelike pligte behartig het, in haar hut toegelaat nie.

Die dag waarop 'n vrou vir die eerste keer na die bevalling in die openbaar verskyn het, was volgens die Rolong 'n verblydende dag (go diha mokete). Die hut is deeglik skoongemaak en uitgesmeer en 'n skaap deur haar vader geslag. Vroulike familieleden het gesorg vir genoegsame hoeveelhede bier. Die feesvierings wat met die beëindiging van die afsonderingsperiode gepaard gegaan het, was ook 'n wyse van dankbetuiging aan die voorvadergeeste. Die prysliedere van die familiegroep is by hierdie geleentheid gesing deur die grootmoeder aan vaderskant waarna die kind, volgens sommige segspersone, aan die son gewys is. (Daar het ook 'n gebruik bestaan om 'n suigeling uit te

neem wanneer dit gereën het om hom aan reënweer gewoond te maak en te verhoed dat hy hakkel. Tydens die afsonderingsperiode is die kind in die aand aan die maan gewys en daar is gesê: „daar is jou maan“, m.a.w. dit is jou maand van geboorte). Eers wanneer 'n kind vir die eerste keer uit die hut geneem is, het hy sy dravel van sy grootvader ontvang.

Na die geboorte van 'n eerste kind het 'n vrou na afloop van die afsonderingsperiode vir 'n verdere tydperk by haar ouerhuis vertoef. Verskeie skape is geslag sodat haar voorkoms kon getuig van goeie behandeling.

Selfs na die afsonderingsperiode het 'n vrou haar suigeling nie baie rondgeneem nie en veral nie ver buite haar onmiddellike omgewing beweeg nie. Swangerskap was gedurende hierdie periode ongewens aangesien dit die suigeling van moedersmelk sou ontnem. Vrouens wat maklik swanger geraak het, het eers geslagsgemeenskap hervat nadat die kind gespeen is.

By gebrek aan moedersmelk is 'n kind deur 'n ander vroulike familielid gesoog. Kinders se voeding is aangevul met water waarin kafferkoring opgekook is, en later, met sagte pap.

'n Suigeling wie se moeder gedurende 'n bevalling gesterf het, is deur sy grootmoeder of 'n tante aan moederskant versorg. Die onderhoud van die kind was die verantwoordelikheid van die vader, wat hom egter te eniger tyd kon terugneem. In die geval van 'n dogter het die oppasster gewoonlik 'n bogadi-bees (kgomo ya

2)
letsêlê , „bees van die bors“) ontvang wanneer die kind later in die huwelik getree het. Die lewering hiervan was egter nie verpligtend nie.

Met kindersiektes soos oor- en oogontstekings, asook maagaandoenings was die Rolong ook vroeër bekend. Hierdie kwale is met tuismiddele gedokter maar wanneer geen baat daarby gevind is nie, en die kwaal 'n ernstige wending geneem het, is die hulp van 'n toordokter verkry.

Teenswoordig gaan sommige vrouens na die plaaslike hospitaal vir hulle bevallings maar die meeste bly tuis waar hulle bygestaan word deur opgeleide kraamverpleegsters verbonde aan klinieke of deur nie-opgeleide maar ervare persone. In gekompliseerde gevalle word die hulp van 'n geneesheer meesal verkry.

Wanneer 'n vrou tuis bly vir 'n bevalling word 'n spesiale kamer vir haar afgesonder waar niemand behalwe genoemde persone en miskien vroulike familieleden toegelaat word nie. Soos vroeër vind die bevalling op die vloer plaas en eers na afloop daarvan word 'n bed vir die vrou reggemaak. Persone wat nie beddens het nie, maak gebruik van sakmatrasse wat met strooi, gras of mielieblare opgestop is. Na die bevalling word die kind se naelstring afgebind waarna

---

2) Dit is 'n algemene gebruik by Tswanavolke. Vgl. ook Schapera, I. (1938). p.194: „Should a woman die soon after she has given birth to a child, and the latter survive, it is usually handed over to a woman who is still suckling a child of her own. This woman looks after the baby until it is weaned and then sends it back to the father. Sometimes, however, it is arranged that she will look after it until it is grown up. The father must as usual contribute towards its maintenance and support. When the child marries, if it is a girl, her foster-mother should be given a beast from the bogadi 'because she fed the child, cleansed it of its dirt, and cured it when it was sick'. This beast is sometimes termed kgomo ya letsêlê, 'the ox of the breast.'"

hy gewas en warm aangetrek word. Waar daar geen opgeleide persoon by die bevalling teenwoordig is nie, word die moeder net gewas met water en 'n ontsmettingsmiddel. Baie Rolong glo nog daaraan om aan die kind medisyne te gee om te nies.

Die vader, familieleden in die omgewing en bure word sodra die baba gebore is, in kennis gestel. Selfs onder huidige omstandighede kom 'n man nie in die vertrek waar die geboorte plaasgevind het nie en mans besoek baie selde kraamgevalle in die plaaslike hospitaal. Slegs wanneer 'n kind dood gebore word of kort na geboorte sterf, word die vader ingeroep om na die kind te kyk voordat hy begrawe word.

Om aan te toon dat in 'n sekere huis 'n baba gebore is, word deur een van die aanwesige vrouens 'n stukkie tou aan die voordeur vasgemaak. Vir mans is so 'n huis verbode terrein. Selfs vrouens word belet om so 'n huis binne te gaan, (go gata nwanyane - „om in die huis van 'n suigling te ,trap'"). Hoewel eintlik niemand veronderstel is om besoek te kom aflê voordat die naelstring afgeval het nie, word hierdie reël vandag nie meer so streng deur vrouens nagevolg nie. Van vroulike besoekers word verwag om 'n klein fooitjie in die vorm van seep, kerse of waswater vir die doeke, wat vandag algemeen gebruik word, saam te bring. Vrouens wat nog kinders kan baar, moet geslagsomgang met hulle mans vir 'n rukkie vermy nadat hulle besoek afgelê het by 'n huis waar 'n baba gebore is.

Netsoos vroeër sonder 'n vrou haar na 'n geboorte af maar die duur hiervan is korter en wissel van twee tot drie weke. As sy vir die eerste keer die suigeling na buite neem, word ook 'n skaap geslag deur persone wat dit kan bekostig. Dit is veral op-

merklik dat 'n vrou wat in die hospitaal vir 'n kraamgeval was nooit gedurende die dag huistoe vertrek nie, maar altyd wag totdat dit donker is om op dié wyse te verhoed dat kwaadwillige persone die kind sien of naby hom kom.

'n Vrou met 'n suigeling kuier nooit ver van haar huis nie en woon ook geen funksies by nie. Die algemene geloof bestaan dat enige abnormale toestand of afwyking van die alledaagse siklus, gevare inhou vir beide moeder en kind. Vandaar dat sy te veel kontak met ander persone en besoek aan vreemde plekke vermy. 'n Besoek aan 'n winkel kan bv. besoedeling meebring. Om 'n suigeling immuun te maak aan die moontlike beïnvloeding van ongewenste persone, moet sy na haar terugkeer van die stof van haar voete aan sy voorkop smeer. So 'n vrou is, volgens die Rolong, letterlik en figuurlik „warm” en moet eers afkoel voordat sy die baba voed.

Daar bestaan geen taboes t.o.v. die gebruik van voedselsoorte deur 'n moeder nie. Alle soorte sagte pap (vgl. eetgewoontes) asook tee en ander vloeistowwe word as besonder geskik vir 'n vrou met 'n baba beskou. By gebrek aan genoegsame moedersmelk word patente babavoedsels soos Klim en Lactogen algemeen gebruik.

Die gebruik dat 'n verwante 'n suigeling na sy moeder se dood versorg, bestaan nog en word op dieselfde wyse, soos vroeër, beoefen.

Kindersiektes soos masels, oog- en oorontstekings, bronchitis en maagaandoenings word met medisinale plante, naas patente medisynes, soos aspirine, krampwater, hoesstroop, kamferolie ens. behandel. Wanneer gewone tuismiddele nie die nodige effek het nie, word 'n toordokter, maar ook in toenemende mate die plaaslike geneeshere, geraadpleeg, of by klinieke om raad gevra.

6. NAME VAN KINDERS

Die naam van 'n kind is deur die grootvader aan vaderskant aan die hand gedoen maar 'n seun is nie noodwendig na sy grootvader vernoem nie. Die name van ander familieleden, voorvaders of vername persone van die stam, is gegee. Ook het 'n kind dikwels die naam gedra wat met een of ander gebeurtenis, toestand of omstandigheid tydens sy geboorte in verband gestaan het: bv. Ma-ntwa - moeder van die oorlog; Motlalepula - sy kom met die reën. Wanneer 'n kind die hut die eerste keer verlaat het, is sy naam aan hom gegee. In die reël het 'n grootvader die ouerhuis van die vrou in kennis gestel wat die naam van 'n kind moes wees omdat 'n vrou gewoonlik geboorte aan 'n kind by haar vader se hut geskenk het.

'n Moeder is ook heel dikwels na haar eerste kind vernoem en indien die kind se naam bv. Kelebogile was, het sy as Makelebogile - die moeder van Kelebogile - bekend gestaan. Kinders word teenswoordig op die ouderdom van drie maande en soms heelwat later gedoop. Afgesien van Rolongname soos Keromang, Mathabo, Molefi ens. kom meer dikwels name soos Jane, Beryl, Elizabeth, Ernest, David en andere voor.

7. VRUGAFDRYWING EN ABNORMALE GEBOORTES

Die Rolong het enige poging tot vrugafdrywing met diepe afkeer bejeën, tot so 'n mate dat 'n vrou wat haar daaraan skuldig gemaak het met die dood gestraf is. Hierdie afkeer bestaan vandag ook nog. My segspersone het hulle kommer daaroor uitgespreek dat dit 'n verskynsel is wat oënskynlik toeneem, maar dit was onmoontlik om werklik betroubare gegewens in dié verband in te win. Dit is moont-

lik dat die gebruikmaking van voorbehoedmiddels toevlug tot aborsie verminder.

'n Stilgeboorte is toegeskryf aan skok, vrees, veeleisende werk, aan die feit dat 'n man sy vrou geslaan het, maar veral aan boloi. Soms is 'n vrou ook daarvan beskuldig dat sy 'n begrafnis bygewoon of naby grafte gekom het. 'n Doodgebore kind is gedurende die nag in die geheim in die segotla begraaft. Ook vir kinders wat slegs 'n paar dae geleef het, is geen seremoniële begrafnis gehou nie. Sommige Rolong skryf nog steeds stilgeboortes aan boloi toe en meen dat dit veroorsaak word deur 'n verswakte gestel. Soos vroeër word 'n doodgebore kind snags in die geheim begraaft, asook 'n kind wat na 'n paar dae sterf omdat begrafnisse slegs vir kinders wat tien dae of ouer is, gehou word.

'n Moeder wat aan 'n gebrekklike kind die lewe geskenk het, is geblameer aangesien geglo is dat sy òf vir 'n gebrekklike persoon gelag, na pasgebore diere gekyk het, òf ontevrede met haar swangerskap was. Abnormale kinders is volgens sommige informante nie doodgemaak nie, maar volgens Arbousset³⁾ is 'n albino vroeër vir die luiperds gegooi. Een van 'n tweeling is in die bosse neergesit as prooi vir wilde diere, en 'n kind wie se moeder by geboorte gestarf het, is lewendig saam met haar begraaft. Blinde kinders is doodgemaak deur hulle te versmoor met 'n handvol as of 'n lepel kokende vet. Arbousset maak o.a. melding van die goeie fisiese indruk wat die inboorlinge op hom gemaak het en skryf dit toe aan die eliminisie by geboorte van fisies ongeskiktes.

---

3) Arbousset, J.T. (1846). Vgl. voetnota op p.372 van sy reisbeskrywing.

In teenstelling met Arbousset het my informante egter beweer dat aan tweelingge geen stigma gekleef het en dat hulle nie om die lewe gebring is nie.

Tweelingge word netsoos ander kinders behandel en word as 'n teken van besondere geluk beskou. Die Rolong glo dat wanneer tweelingge op 'n land werk die oes altyd beter sal wees. Ook aan die moeder van 'n tweeling word 'n besondere benaming gegee - sy word vandag „die moeder van twee sjielings” genoem, 'n benaming wat as 'n eer beskou word. Na die geboorte van 'n tweeling word twee skape in plaas van een geslag. Die Rolong glo verder dat die geboorte van tweelingge oorerflik is.

8. AANGENOME KINDERS

Die posisie van aangename kinders was en is nog vandag as volg: Ingeval albei ouers te sterwe kom, word minderjarige kinders deur familiebetrekkings soos bv. 'n oom aan vaderskant, die grootvader aan moederskant of 'n malome aangeneem. Sulke kinders word by hulle nuwe tuisde deur die seremoniële slag van 'n skaap verwelkom. 'n Aangename kind se naam word na sy intrek by sy voog nie verander nie. Kinders kan deur vriende of familiebetrekkings aangeneem word ofskoon albei ouers nog mag leef. Sulke gevalle kom voor wanneer familiebetrekkings self nie kinders of net seuns of net dogters het. 'n Kind word aangeneem net nadat hy gespeen is. Sy peetouers is verantwoordelik vir sy algemene versorging en welvaart en het beheer oor hom, maar sy eie ouers behou die reg om hom terug te neem as hy sleg behandel word. 'n Aangename kind kan tot by hubare ouderdom by sy peetouers bly in welke geval hulle sy of haar huwelik reël en

help om bogadi bymekaar te maak. In die geval van 'n dogter het die peetouers die reg op die bogadi wat vir haar ontvang word. 'n Aangenome seun kan selfs die eiendom van sy peetvader erf indien laasgenoemde self nie seuns het nie.

Vriende kan onder dieselfde omstandighede 'n kind aanneem, maar in teenstelling met familiebetrekkinge, het hulle nie dieselfde regte t.o.v. die kind nie; hulle kry nie die volle bogadi vir 'n aangenome dogter nie, maar slegs 'n deel daarvan. Kinders wat deur vriende aangeneem word, bly onder die gesag van hulle eie ouers.

Kinders kan ook tydelik by familiebetrekkinge gaan kuier of werk. Dit kom voor dat hulle na die moeder se vader of moeder se broer vir 'n onbepaalde tyd gestuur word veral met die oog daarop om die familiebande te versterk. In sulke gevalle word hulle nie as aangenome kinders beskou nie, want hulle status by hulle eie huise bly dieselfde en hulle ouers kan hulle laat terugkom wanneer hulleself of die kinders dit verlang.

Die verskynsel dat kinders teenswoordig op groot skaal by familiebetrekkinge en/of vriende inwoon, word baie algemeen in hierdie Bantoegebied aangetref. Dit spreek vanself dat hierdie kinders nie as werklike aangenome kinders beskou kan word nie. So 'n reëling is merendeels van tydelike aard, maar strek heel dikwels oor lang periodes, veral in gevalle waar die ouers buite die gebied werkzaam is. Die versorging van werklike wese word volgens Rolonggewoonte gereël.

HOOFSTUK VII

OPVOEDING EN ONDERWIS

1. INLYWING VAN KINDERS IN DIE TRADISIONELE STAMLEWE

Ouerskap het by die Rolong vir albei ouers bepaalde verpligtinge teenoor hulle kinders meegebring. In die besonder was dit hulle plig om in hulle kinders se daaglikse behoeftes te voorsien, te versorg tydens siekte, teen gevare te beskerm en na die beste van hulle vermoë hulle welvaart te bevorder. Gepaardgaande hiermee was dit hulle plig om hulle kinders op te voed en te lei tot volwaardige lede van die stam waardeur hulle deelname aan alle stam-aangeleenthede en -aktiwiteite kon verkry.

Behalwe vir die opvoeding en leiding wat 'n kind van sy ouers ontvang het, was hy gedurende al sy stadia van ontwikkeling voortdurend in kontak met familie- en ander stamlede teenoor wie hy volgens bepaalde wyse moes optree en handel. Deur voorbeeld en voorligting van die kant van sy ouers en hierdie persone, is verpligtinge en gedragskodes aan hom oorgedra en is hy geleidelik ingeskakel by alle gesins-, familie- en stamsake. Besondere aandag is geskenk aan sy inlywing by alle bedryfsvorme van die stam, sodat hy later in staat sou wees om 'n eie en selfstandige bestaan te voer.

In die tradisionele stamlewe was daar 'n aanmerklike verskil tussen die take en verpligtinge wat 'n vader en moeder t.o.v. die opvoeding van hul kinders moes nakom. So is kinders gedurende hul eerste lewensjare uitsluitlik deur hulle moeders opgepas en was hulle eerder van haar, as van die vader, afhanklik vir hulle persoonlike en liggaamlike versorging. Sy het hulle behoorlik

gevoed en geklee, teen gevare beskerm en verpleeg. Dit was haar taak om haar dogter te leer koskook, huis te hou en jonger kinders te versorg. Ook geslagsvoorligting en bekendstelling met talryke taboes en gedragsekodes tydens die maandstonde, is deur die moeder verduidelik. Selfs op latere leeftyd wanneer 'n dogter in die huwelik getree het, het 'n moeder se verpligtinge teenoor haar nie opgehou nie. Uit haar eie huishouding het sy haar dogter voorsien van die nodige artikels om 'n eie huishouding te begin, saadkoring vir haar land was uit die voorrade van die moeder afkomstig en die dogter is tydens haar eerste en latere bevallings deur die moeder verpleeg, wat ook haar huishouding voortgesit en haar kinders versorg het. Daar was dus tussen moeder en dogter 'n baie intieme verhouding en wedersydse toegeneentheid wat hulle lewe gekenmerk het.

Ook teenoor haar seuns, veral gedurende hulle eerste lewensjare, is dieselfde verpligtinge nagekom. Na sy huwelik het sy haar belangstelling in haar seun behou en was sy verplig tot hulpverlening aan haar skoondogters. Sy het 'n gewillige oor geleen aan klagtes van haar gesinslede en by rusies en onenighede is in haar 'n onbevooroordeelde bemiddelaar gevind.

In teenstelling tot die moeder, het 'n vader in die tradisionele stamlewe nie dieselfde persoonlike dienste aan sy kinders gelewer nie maar sy verpligtinge teenoor hulle was geensins minder belangrik nie. Soos vroeër aangetoon, was dit sy belangrikste verpligting om bogadi te lewer waardeur sy kinders tot volle status en met volle regte in sy familiegroep gekwalifiseer het. Vir sy seuns het hy lewensmaats gesoek en gekeur, geskikte bouterreine en

lande opsy gestel en hulle gehelp om 'n eie veestapel op te bou. As gesinshoof het hy toesig gehou oor alle eiendom van diegene onder sy gesag en opgetree as hoof in aangeleenthede waarby sy afhanklikes gemoeid was. Sy verpligtinge en verantwoordelikhede was nie alleen beperk tot die materiële welvaart van sy afhanklikes nie. Hierby was ook ingesluit die verantwoordelikheid om as geestelike versorger van sy gesin op bepaalde tye, soos na 'n geboorte, na 'n sterfgeval of tydens inisiasie van sy kinders, offers aan die voorvadergeeste te bring deur op seremoniële wyse te slag. In noodgevallen, tydens siekte, by tye van veevrekte of wanneer 'n nuwe bouterrein gedokter moes word, was dit sy taak om 'n toordokter in te roep wat die nodige gedoen het ter beveiliging van sy gesinslede.

Vanselfsprekend het alle lede van die stam nie tot dieselfde mate hulle verpligtinge as ouers nagekom nie. Maar ook hier het die openbare mening, asmede die belangstelling en kritiek van familieleden in die doen en late van medeverwante, besondere gewig gedra.

Die opvoeding van kinders tot volwaardige lede van die gemeenskap, was dus 'n taak wat hoofsaaklik op die skouers van ouers gerus het. Soos in enige gemeenskap het die wyse waarop ouers hulle kinders opgevoed het van gesin tot gesin verskil, maar tog was daar 'n sekere mate van uniformiteit omdat bepaalde gedragskodes, eie aan die stamlewe, deur elke ouerpaar nagestreef is.

Die uitoefening van ouerlike pligte veral t.o.v. opvoeding het reeds op jeugdige ouderdom van die kind 'n aanvang geneem. Terwyl jong kinders aanvanklik tuis onder die meer direkte gesag van die moeder gestaan het, was sy nie alleen verantwoordelik vir hulle algemene versorging nie maar het, wanneer nodig, deur

straf of tereg wysings die gewenste aanpassing van die kind by die gesinslewe verkry. Jong kinders het onder toesig van die moeder of ouer susters by die hutte-aanleg gespeel. Nabootsing van die moeder se werk, was 'n natuurlike speletjie wat die aanmoediging van moeder en ouer susters geniet het. Dogtertjies van ses tot agt jaar het reeds die kleiner kinders opgepas, met hulle gespeel of aan die slaap gesus. Op 'n vroeë stadium is 'n dogter ingelei in die menigvuldige pligte en take van 'n vrou. Sy is geleer om kos te kook, die hut te smeer, water te dra, hout te versamel, dekgras te sny, 'n hut te pleister, 'n dak te dek, vlegwerk te doen en huishoudelike artikels te vervaardig, sodat sy op die ouderdom van sewentien tot agtien jaar reeds volkome bedrewe was in hierdie vroulike aktiwiteite. Sodra 'n dogter oud genoeg was, het sy saam met haar moeder op die lande gewerk en is langamerhand in akkerbouaktiwiteite, soos pik, saai, skoffel, oes en berging van produkte ingelei. Namate sy ouer geword het, is haar belangstellinge en kennis verder verbreed, veral deur nouere kontak met lede van haar familiegroep en dié van haar moeder. Langs hierdie weg is ook ander familielede betrek by haar opvoeding en het sy kennis gemaak met verwantskapsverhoudings en -verpligtinge in die familiegroep.

Gedurende die periode van adolessensie het seksonderrig deur die moeder en ander vroulike verwante 'n belangrike onderdeel van haar opvoeding uitgemaak. Wanneer sy vir die eerste keer gemenstrueer het, het sy haar moeder verwittig, wat haar ingelig het omtrent die verskillende taboebepalings aan menstruasie verbonde. In geslagsake het 'n dogter soms meer vrymoedigheid teenoor 'n ouer

vroulike familielid as teenoor haar moeder openbaar. As haar borste begin swel het, het sy haar grootmoeder aan moederskant of 'n tante aan vaders- of moederskant in haar vertroue geneem, wat dan met 'n handbesempie oor haar borste gegee het (lehel). Die geloof het bestaan, en bestaan trouens vandag nog, dat hierdie handeling, oneweredige of baie groot borste voorkom. (Die vee van die borste vind vandag plaas wanneer 'n dogter ongeveer dertien jaar oud is).

Van haar moeder het sy geleer hoe om haar teenoor die teenoorgestelde geslag te gedra. Die skeiding van geslagte deur werkverdeling, aparte slaaperiewe en eetgewoontes, het haar minder in aanraking gebring met seuns en het vrylike omgang, veral op seksuele gebied, voorkom. Selfs wanneer dogters vroeër na die veeposte gestuur is, het dit onder begeleiding van ouer vrouens geskied.

Na haar verlowing het sy verdere geleentheid gehad om met die hulp en raad van haar moeder vertrouwd te raak met die huwelikslewe. Gedurende die go ralala-periode was sy van haar moeder afhanklik vir voedselvoorrade en is sy geleer om op oordeelkundige wyse daarmee te werk te gaan.

Ook seuns was gedurende hulle eerste lewensjare onder die sorg van hulle moeders, maar arbeidsverdeling tussen die geslagte het vroeg meegebring dat seuns op die ouderdom van agt tot tien jaar meer onder die gesag van die vader gekom het. Op hierdie ouderdom het 'n seun saam met ouderdomsgenote uit sy familiegroep kleinvee begin oppas. Dit het onder toesig van die vader, ouer broers of ander manlike familielede geskied. Vanaf ongeveer sy

veertiende jaar, was 'n seun vir lang tye by die veepos waar hy saam met ander ouderdomsgenote, beeste opgepas het. Hy was verantwoording aan sy vader verskuldig en is deur sy daaglikse kontak met ouderdomsgenote en ouer manlike familieleden ingelyf in dié werksaamhede wat in die stamlewe uitsluitlik deur mans behartig is. Sodoende het hy vertrouwd geraak met sy plek en verpligtinge in die gemeenskapslewe. By die veepos het hy, weg van die sorg van sy moeder, geleer om selfstandigheid aan te kweek en take soos koskook self te behartig. Daarby het die lewe in die veld vir hom 'n wye natuurkennis meegebring en het hy ervaring opgedoen met die stel van wippe, jag van kleinwild en die versameling van veldplante.

By bereiking van hubare ouderdom is sy lewensmaat deur sy vader en lede van sy familiegroep gekeur. Na sy huwelik en veral na die bou van 'n eie hut, het hy meer op eie gesag gehandel, maar was steeds onderdanigheid aan die familiehoof verskuldig. Daar is van hom verwag om sy vader, of opvolger, in belangrike gesinsangeleenthede te ken.

Behalwe vir die algemene opvoeding wat beide seuns en dogters tuis ontvang het, was daar by die Rolong, soos tewens by alle Tswanavolke, die gebruik aanwesig om adolessensie te beëindig deur die hou van stamskole, na afloop waarvan seuns en dogters in verskillende ouderdomsregimente geplaas en seuns toegelaat is om wapens te dra.

Die vorming van 'n regiment is voorafgegaan deur verskil-

1)
 lende rites en seremonies : bogwêra in die geval van seuns en bojale in die geval van dogters. By hierdie rites was, in die geval van seuns, ingesluit die besnydenisseremonie, 'n noodsaaklike vereiste vir volwassenheid. Mans wat nie besny is nie, is nie in die kgotla toegelaat en kon ook geen stamvergadering bywoon nie.

Stamskole het bygedra om die kind op sy verantwoordelikeheid teenoor die kaptein en die stam te wys. Tydelik is hy wegge-
 neem van die sorg en toesig van sy ouers en op betreklik drastiese en hardhandige wyse selfdisipline en onverbiddelike gehoorsaamheid geleer. By die stamskole, waaromtrent strenge geheimhouding bestaan

---

1) Moffat, tydens sy besoek aan die Tswana, gee die volgende beskrywing van die inisiasieseremonies soos hy dit destyds aangetref het; p.66:

"This national ceremony is performed from the age of eight to fourteen, and even to manhood, though the children born previous to their parents being initiated cannot be heirs to regal power. There is much feasting and dancing on the occasion and every heart is elated at these festivities. The females have also their boyali at the same age, in which they are under the tuition of matrons, and initiated into all the duties of wives, in which it merits notice, that passive obedience is especially inculcated.

After these tedious ceremonies are over, the youth appears lubricated, assuming the character, and wearing the dress of a man, while he is considered able to bear the shield and wield the javelin. The girls also, when they have gone the round of weeks, drilling, dancing, singing, and listening to the precepts of grave old women, have a piece of iron rather hot put into their hands, which they must hold fast for a time, though painful, to show that their hands are hard and strong for labour. They are then anointed, and, having put on the usual female dress, the lower part of their hair is shaven off, and the upper part profusely bedaubed with a paste of butter and sebilo, black shining ochre..... They have reached nearly to a climax in their life, for they expect soon to be married, and to be a mother they considered the chief end of a woman's existence."

het, is 'n bepaalde roetine waarvolgens die geïnisieerde omtrent stamsake ingelig is, gevolg. Hulle is vermaan om die kaptein te gehoorsaam en te respekteer en aangemoedig tot bereidwilligheid om wanneer nodig, die stam tot die dood te verdedig. Stamwette, religieuse gebruike en gelowe, is o.a. deur stamliedere geleer. Verder is hulle gemaan om mekaar onderling te help, gereeld stamvergaderings by te woon, hulle ouers te gehoorsaam, beeste te waardeer en so te leef dat hulle gedrag kon getuig van volkome volwasseheid. Seksuele onderrig was 'n belangrike onderdeel van die algemene opleiding, in welke verband hulle gewys is op hulle verpligtinge in die huwelikslawe. Die gevare verbonde aan seksuele omgang met 'n onreine vrou en die nalewing van taboebepalings is deur ouer en ervare persone by hulle ingeskerp.

Die doelstelling van die inisiasie van dogters was ook primêr om hulle in te lyf in die gemeenskap van volwasse vrouens. Gedurende hulle inisiasieperiode is hulle afgesonder van die res van die gemeenskap en het instruksies omtrent huishoudelike- en landbou-aktiwiteite, naas seksonderrig, van ouer vrouens ontvang. Na afloop van die inisiasieseremonies is die name van regimente, wat nuut gevorm is, deur die kaptein bekend gemaak.

Die vorming van regimente het 'n belangrike konsoliderende effek op die stam as geheel en op die lede van die regimente in die besonder gehad. Hulle kon opgeroep word tot gesamentlike uitvoering van sekere werk, bv. vir 'n jagtog tydens reënseremonies of om die kaptein se lande te oes.

Beide die bogwêra en bojale vind nie meer, volgens die segspersone, plaas nie. Daar word natuurlik deur ander etniese

groepe, soos bv. die Xhosa, jaarliks inisiasieseremonies uitgevoer en dit het onder die aandag gekom dat selfs Rolongkinders deur hulle ouers na hierdie veldskole gestuur word. Wat die omvang daarvan is, kan weens die geheimhouding wat hierdie skole kenmerk, nie vasgestel word nie. Van stamowerheidsweë word gepoog om hierdie verskynsel te bekamp. Dit is een van die redes waarom veral Sothokinders vir die bogwêra na Basoetoland of soms na sommige plase vir inisiasieseremonies gestuur word.

2. DIE HUIDIGE PATROON

Die huidige lewenspatroon van die Rolong te Thaba'Nchu, het in baie opsigte veranderings meegebring in die aard van verpligtinge en kontrole van ouers, maar wesenlik geld dieselfde beginsels soos vroeër. Soos eertyds, is ouers verantwoordelik vir die algemene versorging van hulle kinders en is dit hulle eerste plig om hulle te voed en te klee, te versorg tydens siekte en hulle algemene welvaart en welsyn te bevorder. Ouers is steeds verplig om hulle kinders sodanig op te voed dat hulle kan inskakel by die huidige sosiale patroon, maar hulle verpligtinge behels in hierdie verband vandag heelwat meer as in vroeëre tye. Nie alleen is dit die plig en verantwoordelikheid van ouers om 'n kind sodanig op te voed en voor te berei dat hy as volwaardige lid van die gemeenskap aanvaar word, sy plek in die maatskappy kan inneem en kennis sal dra van sy verhoudinge en verpligtinge in die familiegroep nie, maar dit is ook hulle plig om toe te sien dat hy kennis maak met nuwe toevoegings tot tradisionele opvoeding, soos kerklidmaatskap en formele onderwys. Dit word allerweë vandag van ouers verwag om hulle kinders skool-toe te stuur, te sorg vir naskoolse opleiding en

aanneming as lidmaat van een of ander kerkgenootskap.

Inlywing van 'n kind in die tradisionele bedryfsvorme van die stam geskied nie meer tot dieselfde mate en op dieselfde wyse soos vroeër nie. Ouers wat oor vee en landbougrond beskik, dra sorg dat hulle kinders behoorlik in die beoefening van hierdie bedrywe onderrig en ingelyf word. Daar is egter diegene wat weens gebrek aan grond en selfs vee, nie in staat is om hulle kinders in hierdie opsig behoorlik op te lei nie, met die gevolg dat die jeug in 'n toenemende mate gebruik van onderwysfasiliteite maak. Die finansiële eise wat aan ouers vir die formele opvoeding van hulle kinders gestel word, is aansienlik en uitgawes vir skoolgelde, klere en boeke verg van hulle, in die meeste gevalle, groot opoffering.

Hoewel skole vandag baie bydra tot die opvoeding van die Rolongkind, is dit by sy ouerhuis waar die grondbeginsels van sy algemene gedrag en lewensopvattinge gelê word.

Soos vroeër, is die kind vir sy eerste lewensjare tuis waar hy onder gesag van sy ouers staan. Voordat hy skoolgaande ouderdom bereik, is sy lewe betreklik ongebonde en terwyl hy nog nie in staat is om met huishoudelike take te help nie, word by die huis, onder toesig van die moeder of ander inwonende verwante, gespeel. Ook vandag word kinders, veral dogters, ingelyf in menigvuldige huishoudelike pligte. By die waterpompe in die woongebiede is selfs dogtertjies van tussen drie en vyf jaar opgemerk wat kom water haal. Van jongsaf word hulle geleer om kos te kook, huis aan die kant te maak, kleiner kinders te versorg, te was en te stryk, inkopies te doen, klere te verstel, vloere te smeer en huismure te

verf of te versier. Hierdie werk word onder toesig van die moeder of ander vroulike persone verrig. Kennis in sake die versameling en voorbereiding van eetbare veldplante en die aanwending van tuismiddels vir die behandeling van kwale, vorm steeds 'n deel van die tuisonderrig. Ook van skoolgaande en werkende dogters word dit verwag om met die huiswerk te help. Gedurende die ondersoek was dit opvallend dat dogters altyd met huiswerk besig was. Baie ongetroude onderwyseresse is teëgekom wat gedurende die skoolvakansie druk besig was om hulle ouerhuis uit te verf, 'n maaltyd vir 'n werkparty voor te berei, vloere te smeer of om op die lande te werk. Veral in die geval van gesinne wat oor landbougronde beskik, word nog steeds van dogters verwag om gedurende die seisoen met skoffel en oes (werkzaamhede wat vandag nog grotendeels deur vroue gedoen word) te help.

'n Dogter se plek in die samelewing, haar verhouding tot lede van haar gesin en familiegroep, asmede haar verpligtinge teenoor hulle almal, word aan haar duidelik deur die voorbeeld wat haar moeder stel. Respekbetoning aan ouer getroude vrouens deur ongetroude dogters en van jonger getroude vrouens teenoor ouer getroudes, is kenmerkend. Ongetroudes word selde, indien ooit, in die geselskap van getroudes opgemerk.

Met haar eerste maandstonde verwittig 'n dogter haar moeder of neem haar grootmoeder of 'n getroude tante in haar vertroue. As teken van die taboebepalings verbonde aan menstruasie, word vars kraalmis aan haar middellyf en bokant die borste gesmeer. Daar word aan haar verduidelik dat sy gedurende enige maandstonde

mans en ook beeste en die beeskraal moet vermy. Na afloop van die periode moet sy haar deeglik was om sodoende alle onreinheid te verwyder. Moeders probeer om aan hulle dogters die nodige seksvoorligting te gee, maar, uit gesprekke met verskeie predikante, onderwysers en ouers, het geblyk dat daar groot onkunde by beide geslagte aangaande seksaangeleenthede bestaan. Die vryhede wat jongmense hulle vandag veroorloof, baar sorg en 'n behoefte aan wetenskaplike onderrig word algemeen deur ouers en opvoedkundiges aangevoel. Dit is duidelik dat die meer moderne stamlewe die ouerlike gesag laat afneem het en dat jongmense minder geneig is om hulle aan die gesag en „outydse" beskouinge te onderwerp.

Nogtans word tussen ouers en kinders 'n goeie verstandhouding gehandhaaf en is veral dogters ten spyte van verskillende faktore wat die gesins- en familielewe ondermyn, meer tradisievas.

Soos in die geval van 'n dogter, staan 'n seun gedurende sy eerste lewensjare tuis onder die gesag van sy ouers. In die praktyk is dit egter hoofsaaklik die moeder of die malome wat na die belange van seuns moet omsien, omdat 'n groot persentasie getroude mans buite die gebied werksaam en slegs by tye tuis is. 'n Gebroke gesinslewe veroorsaak gevolglik afname van vaderlike gesag en veral in gevalle waar die tradisionele bedrywe nie meer deur 'n gesin beoefen word nie, skep baie jong seuns na skoolverlating aansienlike probleme vir hulle ouers. In die lig hiervan poog ouers, dikwels met groot opoffering, om hulle seuns so lank as moontlik te laat skoolgaan en ook hoër skoolopleiding te laat geniet. Daar is egter altyd diegene wat of uitsak of onwillig is om te leer en

terwyl sulke seuns te jonk is om te gaan werk, skep hulle ledigheid talryke gesins- en gemeenskapsprobleme. Waar hierdie probleem veral in groot stedelike gebiede voorkom, is dit onrusbarend dat dit selfs in hierdie Bantoegebied in toenemende mate 'n vraagstuk word.

Seuns wat in die gebied werk of op skool is, bly aan by die ouerhuis of verwante. Indien hulle buite die Bantoegebied werksaam is of skoolgaan, probeer ouers merendeels om sulke kinders by familiebetrekkings te plaas.

Wanneer 'n seun reeds werk, word sy loon of 'n deel daarvan gewoonlik deur die gesinshoof ten behoeve van die gesin as geheel gebruik. Maar jong werkende mans ontduik dikwels hierdie verpligting deur elders te gaan werk en van baie seuns wat die gebied verlaat, word nooit weer deur die ouers gehoor nie.

Dit is duidelik dat meer moderne lewensomstandighede en die invloed van beskawing grootliks daartoe bygedra het dat die vroeëre sisteem van kinderopvoeding by die Rolong ingrypend verander is en dat die stedelike atmosfeer wat baie woongebiede kenmerk, naas die kerk en skool, veel daarmee te doen het. Waar ouers in die vroeë stamlewe gepoog het om kinders op te voed tot gehoorsame, respekterende en lojale lede van die familie en stam deur middel van 'n opvoedkundige sisteem, wat sekerlik deur baie gebreke gekenmerk is, het hulle daarin geslaag om die jeug tot bruikbare en onderdanige stamlede te ontwikkel. Vanselfsprekend streef ouers ook nog vandag dieselfde doel na, maar hulle besef dat hulle aandeel daarin meer beperk is as vroeër en dat hulle in 'n mindere mate 'n aandeel het in die regulering van die opvoeding van hulle

kinders. Ek het die „jeugprobleem“ met talryke ouers bespreek en is tot die gevolgtrekking gedwing dat verantwoordelike ouers diep bekommerd is, en dat hulle hul nie kan vereenselwig met die „losse“, „selfsugtige“ en „ongedissiplineerde“ houding wat kinders in hulle oë openbaar nie. Baie ouers leef natuurlik in 'n geestelike verlede en meet gevolglik die gedrag van hulle kinders met die waardes wat tydens hulle jeug gegeld het - 'n toestand, wat in baie gevalle, 'n byna onoorbrugbare kloof tussen ouer en kind veroorsaak. Aan die ander kant moet egter ook beklemtoon word dat jongmense ten spyte daarvan dat hulle in toenemende mate hulle eie kop volg en hulle probeer losmaak van „uitgediende tradisie“, tussen ouer en kind normaalweg 'n gesonde verhouding bestaan en dat kinders nie so onverskillig teenoor tradisionele verhoudings en verpligtinge teenoor familieleden en stam is, soos soms aangeneem word nie.

Die feit dat jong mans merendeels nie vrouens sonder die goedkeuring van hulle gesinshoofde kies nie, dat hulle nog steeds die vader in belangrike sake raadpleeg en dat die beginsel van wederkerige verpligting tussen 'n jong man en sy malome nog geld, is bewys genoeg dat baie jong mense steeds gehegtheid aan tradisie openbaar. Die gehegtheid aan familie het 'n behoudende faktor in die Rolongsamelewing gebly.

3. MODERNE JEUGOPLEIDING

In die bespreking van die tradisionele wyse van opleiding van die Rolongkind, is gewag gemaak daarvan dat die enigste vorm van georganiseerde onderrig wat hulle geken het, die stamskool was. Die posisie het namate hulle met blankes in aanraking gekom het aan-

merklik verander en die begin van evangelisasie deur Broadbent, Hodgson en Archbell, was dan ook die begin van formele onderwys. Die sendelinge se pogings is dikwels onderbreek deur die oorloë van daardie tyd en deur die daaropvolgende omswerwinge van die Rolongstam. Ten spyte van baie terugslae het hulle egter hulle werk onvermoeid voortgesit en nadat die Rolong te Thaba'Nchu rustiger gevestig geraak het, is spoedig meer vordering met die evangelisasie en die instelling van formele onderwys gemaak. So was daar reeds in 1837, 392 leerlinge²⁾ op skool en in 1841 kon eerw. Giddy berig „... (that) the schools are now in a more efficient state than they were at any former period. We lately commenced a sewing school for the native women, which promises favourably. Our Sabbath school is large; many can read well, and a considerable number are making great progress. Our writing school is also in a satisfactory state; several can write tolerably ... Several young men are under special tuition, apart from our ordinary school. Our object is to raise up and train native youths; who, we trust, may become efficient teachers of their fellow-countrymen.”³⁾

Die Wesleyaanse Kerk het reeds vroeg besef dat naturelle-evangeliste en -onderwysers nodig was vir die uitbreiding van die werk en het gevolglik in 1903 die bekende Moroka-Opleidingsinrigting gestig.

---

2) Broadbent, S.: (1865). p.182.

3) Ibid.: p.197.

Doeltreffende geboue is opgerig, o.a. deur besonder milde finansiële ondersteuning van die Staat, waardeur Thaba'Nchu 'n belangrike opvoedkundige sentrum vir die Bantoe geword het. Sedert 1937 tot 1958 het hierdie inrigting as hoërskool en op-leidingsinrigting vir onderwysers fungeer waarna die twee geskei is in die Moroka-Hoërskool en die Strydom-Gedenkskool.

Die Moroka-Hoërskool wat geleë is in die Ratlou-lokasie en onder die beheer van die Departement van Bantoe-Onderwys staan, trek nie alleen sy skoliere uit die Thaba'Nchu-gebied nie, maar akkommodeer ook leerlinge wat van ander provinsies van die Republiek afkomstig is.

Weens sy populariteit as inrigting vir hoër Bantoe-onderwys moet toelating streng gekeur word, ofskoon kinders wat van Thaba'Nchu afkomstig is, voorkeur geniet. Hiernaas speel skolastiese bevoegdhede en akkommodasiemoontlikhede in die koshuise by die keuring om toelating 'n gewigtige rol. Die skoolkoshuise wat onder die beheer van die Methodiste Kerk staan, mag tot 60% leerlinge met hierdie kerkverband akkommodeer. Slegs skoliere met 'n Vorm I- (st. VI) en Vorm III- (st. VIII) sertifikaat word toegelaat.

Die aantal leerlinge vir 1964 was as volg:

<u>KLAS</u>	<u>AANTAL LEERLINGE</u>		<u>TOTAAL</u>
VORM (ST.)	M	V	
I (VI)	127	138	265
II (VII)	99	58	157
III (VIII)	46	18	64
IV (IX)	67	35	102
V (X)	27	5	32
TOTAAL	366	254	620

Die toename van die aantal skoliere van Vorm III tot Vorm IV moet daaraan toegeskryf word dat skoliere wat elders die Junior Sert-

ifikaat behaal het, hulle skoolopleiding hier kom voortsit. Ten spyte daarvan dat die bevolking van Thaba'Nchu oorwegend Tswanasprekend is, is die meerderheid van die skoliere Suid-Sothosprekend, t.w. 334 teenoor 225 Tswanasprekendes, terwyl die res Ngoenitale (Xhosa en Zoeloe) praat. Kinders wat Xhosa- of Zoeloesprekend is, moet òf Setswana òf Sesotho as hooftaal aanbied. Skoliere, wat vroeër naas hulle moedertaal, een offisiële landstaal in 'n A-graad moes aanbied, kan nou 'n moedertaal in die A-graad en die twee landstale in die B-graad volg. Ander vakke wat vir die verskillende Vorms (I-V) gevolg en/of gekies kan word, is Algemene Rekenkunde, Handelsrekenkunde, Wiskunde, Sosiale Studies, Biologie, Natuur- en Skeikunde, Boekhou, Huisvlyt, Landbou, Geskiedenis, Aardrykskunde, ens. Alle vakke, behalwe die moedertaal, word in Engels of Afrikaans gedoseer. Oor die algemeen is skoliere egter Engels beter magtig, veral diegene wat uit groot stedelike sentra afkomstig is.

Oor die algemeen presteer skoliere beter in taalkursusse, maar vaar minder goed in vakke soos Wiskunde, Natuurwetenskappe en Rekenkunde. Tussen hierdie twee uiterstes val Biologie en Boekhou wat al meer gesogte vakke raak. Redelike prestasies word in Boekhou behaal wat waarskynlik toegeskryf kan word aan 'n groeiende kommersiële sin en gevoel vir geldwaardes. Dit is verder opmerklik dat die meeste skoliere wat matrikuleer ook universiteitsopleiding nastreef en vir graadkursusse inskryf, terwyl hulle minder aangetrokke voel tot diplomakursusse. Die Universiteitskollege van die Noorde (Turfloop) trek heelwat studente uit die Moroka-Hoërskool.

In die verskillende klasse bestaan 'n aansienlike ouderdomsverskil tussen seuns en dogters. Oor die algemeen is dogters

jonger omdat seuns meer dikwels hulle skoolopleiding weens ekonomiese redes moet onderbreek. So is manlike skoliere tussen die ouderdom van 20-23 jaar geen seldsaamheid in Vorms IV en V nie.

Heelwat minder dogters matrikuleer en die aantal inskrywings van dogters is laer na Vorm III (st. VIII) in vergelyking met dié van seuns. Dit moet o.a. daaraan toegeskryf word dat familieledede, veral die malome, tot die koste van opleiding vir dogters bydra omdat dit hulle bogadi-waarde verhoog. Dit is aan my gestel dat die Junior- en Matrikulasiesertifikate wat latere bogadi-waarde betref, gelyk gestel word. Vandaar dat dogters in groter getalle na behaling van die Junior Sertifikaat die skool verlaat om dan of 'n onderwysers- of verpleegkursus te volg. In elk geval hou skolasties goedopgeleide dogters deesdae 'n besondere aantrekkingskrag as huweliksmats in, omdat hulle, d.m.v. hulle kwalifikasies, wesenlik kan bydra tot die inkomste van die gesin.

Voorsiening vir die naskoolse opleiding van seuns en dogters word gemaak in die Strydom-Gedenkskool, geleë twee myl van die Thaba'Nchu-spoorwegstasie. Benewens opleiding tot die Junior Sertifikaat vir leerlinge wat die st. VI voortsettingssertifikaat verwerf het, word aan hierdie inrigting voorsiening gemaak vir 'n tweejarige kursus tot opleiding van onderwysers vir hoër primêre onderwys. Slegs leerlinge wat die Junior Sertifikaat behaal het, verkry toelating. Daarbenewens word voorsiening gemaak vir 'n eenjarige Diplomakursus in Huisvlyt vir kandidate in besit van die Junior Sertifikaat plus 'n Onderwyssertifikaat.

Hierdie inrigting trek sy leerlinge veral uit die verskil-

lende distrikte van die O.V.S. en die Transvaal. Uit die Bantoegebied van Thaba'Nchu is uit 'n totaal van 348 leerlinge slegs 77 studente, waarvan 50 Tswana is, afkomstig. Soos in die geval van die Moroka-Hoërskool, is die meeste studente aan hierdie inrigting Suid-Sothosprekend terwyl die Tswana ver in die minderheid is. As voorbeeld hiervan kan genoem word dat daar uit Bloemfontein 23 Sothosprekende kinders kom teenoor 9 Tswanasprekendes en uit die distrik van Senekal 18 Sothosprekendes en geen Tswana nie. Uit verskillende dele van Transvaal is die syfer ten gunste van die Tswanasprekendes, nl. 25 teenoor 22 Suid-Sotho. Wat die orige distrikte van die O.V.S. betref, is in alle gevalle Sothokinders in die meerderheid.

Die tendens dat in toenemende getalle Sothosprekende kinders hierdie inrigting besoek, word deur die volgende syfers vir die jaar 1962 t.o.v. Diplomakursusse aangetoon:

	<u>L.P. (Vr.)</u>	<u>H.P. (Vr.)</u>	<u>H.P. (Manlik)</u>	<u>TOTAAL</u>
SUID-SOTHO	45	20	18	83
TSWANA	<u>15</u>	<u>10</u>	<u>10</u>	<u>35</u>
TOTAAL	<u>60</u>	<u>30</u>	<u>28</u>	<u>118</u>

Inskrywing deur oorwegend Sothosprekendes word ook weer-spieël deur die aantal leerlinge vir die jaar 1964, t.o.v. alle leer-gange en kursusse. Soos Tabel XIII o.a. ook aandui, is slegs 'n ge-ringe aantal dagskoliere (van wie die etniese verband nie bekombaar was nie) uit die Thaba'Nchu-gebied afkomstig. (Vorm I tot III ver-teenwoordig gewone skoliere en L.P. II (Laer Primêre Onderwysser-

tifikaat) en H.P. I tot II (Hoër Primêre Onderwyssertifikaat) verteenwoordig naskoolse studente.)

TABEL XIII

AANTAL LEERLINGE STRYDOM-GEDENKSKOOL (1964)
VOLGENS KURSUSSE, MOEDERTAAL EN GESLAG

KLAS	AANTAL LEERLINGE (KOSHUIS- GANGERS)				DAGSKOLIERE		TOTAAL
	MANLIK		VROULIK		MANLIK	VROULIK	
	SOTHO	TSWANA	SOTHO	TSWANA			
VORM I A	-	-	46	-	-	3	49
I B	48	-	-	-	5	-	53
I C	-	27	-	24	15	12	78
II A	10	4	12	5	1	1	33
II B	12	2	13	7	-	-	34
III	6	7	8	6	1	-	28
L.P. II	-	-	12	11	-	1	24
H.P. I A	8	6	6	6	1	-	27
H.P. I B	25	-	-	-	-	-	25
H.P. II	17	1	3	5	-	-	26
HUISVLYT	-	-	6	5	-	-	11
TOTAAL	126	47	106	69	23	17	388

Ten spyte daarvan dat slegs Sesotho en Setswana as Bantoe-tale doseer word, woon ook leerlinge uit ander etniese groepe soos bv. Zoeloe, Xhosa en Pedi die skool by. Hulle vorm slegs 10% van die totaal en word verplig om Sesotho of Setswana as hooftaal aan

te bied.

Die kerkverband van die kinders is gelyk verdeel tussen die Methodiste en die N.G. Kerk met Suid-Sotho oorwegend N.G. Kerk-lidmate.

Wat skolastiese prestasies betref, is daar oënskynlik geen verskil tussen Sotho- en Tswanasprekendes nie en die verhouding tussen die leerlinge wat tot verskillende etniese groepe behoort, is goed. Daar heers in die Strydom-Gedenkskool 'n aangename skoolgees.

Die gemiddelde ouderdom van die leerlinge wat die onderwyskursus voltooi, is 19 en 20 jaar vir dogters en seuns respektiewelik. 'n Aansienlike persentasie leerlinge voltooi nie die kursusse in die voorgeskrewe tyd nie. In 1963 het bv. 20% van die Hoër Primêre II-klas en 50% van die Laer Primêre II-klas, hulle kursusse nie voltooi nie.

Na voltooiing van 'n kursus word ongeveer 10% van die studente direk deur bemiddeling van die skoolhoof in poste geplaas. Jong onderwysers toon egter besliste voorkeure veral vir poste in die stede, verkieslik naby hulle plek van herkoms, terwyl plaasskoolposte vanuit hulle oogpunt minder aantreklik is. Onderwyseresse raak makliker aan werk geholpe. 80% van die mans wat in 1963 hulle kursus voltooi het, het egter moeilikheid ondervind om dadelik onderwysaanstellings te kry met die gevolg dat sommige genoodsaak was om ander beroepe te volg.

Dit moet beseef word dat hoërskoolopleiding en verdere studie van kinders vir die gemiddelde ouer geen geringe opoffering is nie. Losiesgelde beloop gemiddeld R60 per jaar. Behalwe vir

skoolgelde (R4 per jaar per kind), skoolboeke (R16 tot R40 per jaar), reisgelde en sakgeld, moet ouers sorg vir uitrusting soos klere vir algemene en skooldrag, en beddegoed in die geval van koshuisgangers. In totaal beloop die uitgawes waarskynlik gemiddeld R150.00 per jaar.

Oor die algemeen behoort ouers van skoliere wat hoërskoolopleiding geniet, min of meer tot dieselfde ekonomiese groep. Merendeels, maar nie uitsluitlik nie, het ons hier te doen met kinders uit meer gegoede Bantoegesinne. Veral verteenwoordigend is kinders van staatsamptenare (polisie, spoorweë en onderwys). Uit 'n klas van 30 kinders was die ouers in die volgende bedrywe werksaam:

Onderwys en klerklike werk	10
Boubedryf	4
Gewone arbeider (dagloners)	4
Vervoer	3
Huishoudelike diens	2
Boer	1
Pensioenaris	1
Werkloses	2
Onbekend	<u>3</u>
Totaal	<u>30</u>

Uit bostaande, sowel as in ander gevalle wat nagegaan is, blyk dat gemiddeld 8%-10% kinders nie weet watter werk hulle vaders op 'n spesifieke tydstop doen nie. Dit moet daaraan toegeskryf word dat baie ouers elders werksaam is, soms vir lang periodes, so-

dat gereelde kontak met hulle kinders ontbreek. Heelwat van die kinders word in elk geval deur hulle grootouers en malome finansieel gehelp om hulle skoolloopbane te voltooi.

As opvoedkundige sentra kan die invloed en waarde van die Moroka-Hoërskool en Strydom-Gedenkskool nie oorskat word nie. Nie alleen het hulle as inrigtings van opleiding en opvoeding in die breedste sin van die woord, bygedra tot die opvoedkundige peil wat die Bantoebevolking van Thaba'Nchu kenmerk nie, maar hulle bekendheid en invloed strek wyd buite die grense van hierdie gebied.

Die ontwikkeling van hierdie inrigtings moet gesien word as direkte uitvloeisels van 'n intensiewe onderwysontwikkelingsbeleid wat oor baie dekades strek en soos reeds aangetoon, op die fondament van sendingonderwys berus. Deur die oprigting van verskeie sendingskole deur verskillende kerkgenootskappe, is in hierdie gebied deur die breë bevolking 'n skolastiese vlak bereik wat waarskynlik hoër is as dié van ander Bantoegebiede.

Kerk en Staat het deur die jare heen aktief op hierdie gebied saamgewerk, sodat meer as 90% van die totale Bantoebevolking van Thaba'Nchu vandag geletterd is.

Afgesien van bestaande hoër opleidingsfasiliteite is daar 35 Gemeenskapskole as volg oor hierdie Bantoegebied versprei:

Morago	2	Motlatla	1
Tala	1	Paradys	1
Gladstone	1	Moroka	2
Ratlou	3	Rietfontein	1
Seliba	1	Rooibult	1
Kgalala	3	Tala	1
Klipfontein	1	Tweefontein	1
Mokoena	2	Commissiedrift	1
Merino	1	Woodbridge	1
Mereto	1	Mokoto	1
Modutung	1	Plaasskole	7

Die eweredige verspreiding van skole oor die woongebiede en die aanwesigheid van 7 plaasskole stel die meeste kinders in staat om, ongeag waar hulle mag woon, skoolopleiding te geniet. Die daargestelde skoolfasiliteite word besonder goed benut soos blyk uit die aantal leerlinge per skool volgens Tabel XIV.

Die gemiddelde aantal kinders per skool beloop 25 $\frac{1}{4}$ waarvan 129 dogters en 125 seuns is.

Verskillende gemeenskapskole is verplig om, weens gebrek aan akkommodasie en onderwysers, twee sessies te volg. In totaal word 8,866 kinders deur 130 onderwysers onderrig wat die gemiddelde aantal leerlinge per onderwyser op 68 te staan bring.

Uit skoolbywoningsyfers wat nagegaan is, het geblyk dat die bywoning gemiddeld 90% tot 93% is. Namate kinders ouer word en hoër klasse (st. 3 tot 6) bereik, neem gereelder skoolbywoning egter af omdat ouer kinders gewoonlik tuis, veral gedurende die landbouseisoen, moet help. Oor die algemeen kan egter gesê word dat die meeste ouers toesien dat hulle kinders vir 'n paar jaar skoolopleiding geniet en begerig is om hulle in 'n skool te plaas.

TABEL XIV

AANTAL ONDERWYSERS EN LEERLINGE PER SKOOL
(MAART 1964)

NAAM VAN SKOOL	AANTAL ONDERWYSERS			AANTAL LEERLINGE		
	MANLIK	VROULIK	TOTAAL	MANLIK	VROULIK	TOTAAL
1. ARCHBELL	1	1	2	64	77	141
2. BROADBENT	1	1	2	70	64	134
3. CHARLESTON	4	2	6	191	220	411
4. ERESKULD	-	6	6	217	244	461
5. GAMABETWA	1	-	1	34	31	65
6. GOOD HOPE	1	-	1	29	34	63
7. KANA	2	3	5	205	189	394
8. KGALALA	2	1	3	63	103	166
9. BOTSIME	2	2	4	121	115	236
10. KLIPFONTEIN	2	1	3	75	85	160
11. KOBUE	7	1	8	159	212	371
12. LEEUWFFONTEIN	1	1	2	64	61	125
13. MELOENSDRIFT	1	1	2	69	75	144
14. MERINO	2	1	3	94	75	169
15. SETLOGELO	3	1	4	107	129	236
16. MODUTUNG	1	1	2	77	74	151
17. MOKOTO	2	1	3	114	87	201
18. MOKOENA	-	3	3	325	267	592
19. MOLACOANENG	1	1	2	43	61	104
20. MORAGO	1	2	3	67	68	135
21. MOROKA	5	3	8	283	319	602
22. MOTLATLA	2	3	5	138	141	279
23. NAAUWPOORT	1	2	3	91	97	188
24. NGAKANTSISPOORT	-	1	1	15	26	41
25. PARADYS	2	2	4	173	150	323
26. RAMAHUTSHE	1	-	1	34	26	60
27. RATAU	2	1	3	139	125	264
28. RIETFFONTEIN	2	1	3	127	145	272
29. ROOIBULT	2	1	3	125	107	232
30. ST. AUGUSTINE'S	5	5	10	250	280	530
31. ST. PAUL'S	6	3	9	325	360	685
32. TALA	2	1	3	86	79	165
33. TWEFFONTEIN	2	3	5	201	166	367
34. COMMISSIEDRIFT	2	2	4	115	145	260
35. WOODBRIDGE	1	2	3	74	65	139
TOTAAL	70	60	130	4364	4502	8866
%	53.8	46.2	100%	49.2	50.8	100%

Administratief resorteer die Gemeenskapskole onder die Bantoeskoolraad van Thaba'Nchu. Hierdie Raad bestaan uit 10 lede wat deur die Bantoestamowerheid, in samewerking met die Kringinspekteur, vir drie jaar benoem word. Elke skool het sy eie skoolkomitee wat vir drie jaar deur ouers verkies word.

Vir die oprigting van Gemeenskapskole word finansiële bydraes van Bantoe-ouers verwag. So is bv. in die geval van die Hoër Primêre Skool, Kobue, in die Mokoenalokasie, van elke gesins-
hoof met residensiële reg, verwag om R10-15 vir die oprigting daarvan by te dra. Oprigting van nuwe skole geskied op 'n R-vir-R-basis asook diesulkes wat op blanke eiendomsgrond sowel as op Bantoeplase opgerig word. In alle gevalle dra die Staat by tot die aanskaffing van die nodige uitrusting en besoldig die onderwyspersoneel. Omdat Bantoe-ouers in die reël die waarde van skoolopleiding besef, gaan die inisiatief vir die oprigting van nuwe skole heel dikwels van hulleself uit deur op stamvergaderings voorstelle in dier voege in te dien.

Baie van die huidige skoolgeboue behoort aan verskeie sendingkerke en word deur die Departement van Bantoe-Onderwys gehuur.

Skoolgelde wat deur ouers vir kinders in Bantoe-gemeenskapskole betaalbaar is, beloop vir sub. st. A tot st. II, R0.30 per jaar en vanaf st. III tot VI, R0.30 per kwartaal.

Die voertaal in alle Bantoe-gemeenskapskole, is ten spyte van die aanwesigheid van 'n groot en soms oorwegende aantal Sotho-sprekendes, Setswana en alle onderwysers (totaal 130) is Bantoe.

Die kwalifikasies van onderwysers/esse van gemeenskapskole

wissel van 'n:

Driejarige onderwysopleiding na st. VI (N.T.III);

Tweejarige onderwysopleiding na st. VIII (N.T.II);

Eenjarige onderwysopleiding na Matrikulasie.

Waar enigsins moontlik, word van owerheidsweë gepoog om Tswanasprekende onderwysers aan te stel. In die praktyk, veral by die hoërskole, is die onderwysers oorwegend Suid-Sotho: bv. uit 10 Bantoe-onderwysers aan die Moroka-Hoërskool, is 5 Suid-Sotho, 3 Tswana en 2 Xhosa, terwyl van 9 Bantoe-onderwysers aan die Strydom-Gedenkskool slegs 3 Tswana teenoor 6 Suid-Sotho is. Dit wil voorkom asof die Tswana, in teenstelling met die Sotho, meer dikwels hulle studies nie voltooi nie, waardeur 'n te kort aan Tswanasprekende onderwysers ontstaan. In die plaaslike hoërskole is dit die beleid van die Departement van Bantoe-Onderwys om blanke leerkragte geleidelik, en namate omstandighede dit toelaat, deur Bantoeleerkragte te vervang. Op die oomblik word uit 'n totale aantal van 43 poste by die twee hoërskole 19 deur Bantoe-onderwysers gevul.

'n Leemte wat beide deur onderwyspersoneel sowel as deur skoliere aan gevoel word, is die gebrek aan beroepsvoorligting. Dit het sy oorsprong in die beperkte beroepsfasiliteite wat tot nog toe vir die Bantoe bestaan. Hierdie feit is o.a. opvallend in die geval van skoliere wat die vakopleidingskool bywoon wat onder die Moroka-Hoërskool sorteer, waar tweejarige kursusse in die boubedryf, skrynwerkers- en loodgietersambagte aangebied word. Dit is nie vanselfsprekend dat hierdie skoliere later dié beroep beoefen waarvoor hulle opgelei is nie, omdat geskikte werkgeleenthede vir hulle nie altyd bestaan nie. Volgens die voorgeskrewe leerplan word baie

aandag bestee aan teoretiese opleiding en die kursus van twee jaar bied nie genoeg tyd vir behoorlike vakkundige en praktiese afronding nie.

4. SLOTOPMERKING

Dit is 'n onteenseglike feit dat die grootskaalse onderwys-ontwikkeling wat deur die jare heen in hierdie Bantoegebied plaasgevind het, in meer as een opsig 'n heel besondere karakter aan sy bewoners en die gebied verleen. Die groot massas skoolkinders, in netjiese skooldrag, wat van en na die skole stroom, veral in die meer digbewoonde woongebiede, verleen aan Thaba'Nchu 'n bedrywigheid wat feitlik alle ander aktiwiteite oorskadu. Dit laat 'n totaalindruk van 'n opvoedkundige sentrum met 'n eie atmosfeer. Onderwys lê die Rolong na aan die hart en uit talryke gesprekke met alle lae van die bevolking, is die indruk verkry dat byna geen ander aspek meer druk bespreek en groter belangstelling wek, as die onderwys nie.

Vir die opleiding en onderrig van die jeug bestaan omvangryke skoolfasiliteite wat vlytig benut word. Maar ook die ouere geslag het deur die jarelange bestaan en invloed van die skole 'n ontwikkelingspeil bereik wat m.i. as besonder goed bestempel kan word. Slegs 26.4% uit 500 gevalle (huishoudingshoofde) het geen formele onderrig ontvang nie, wat hoofsaaklik insluit dié huishoudingshoofde wat bo die ouderdom van 65 jaar is, terwyl die res, in onderstaande verhouding, laer en hoër onderwys ontvang het:

	<u>AANTAL</u>	<u>%</u>
Geen formele opvoeding	132	26.4
Sub. A - B	70	14.0
St. I	71	14.2
II	58	11.6
III	37	7.4
IV	39	7.8
V	23	4.6
VI	23	4.6
VII	4	0.8
VIII	5	1.0
IX	-	0.0.
X	1	0.2
Dipl. na st. VI	13	2.6
" " " VIII	5	1.0
" " " X	2	0.4
Universiteitsopleiding	1	0.2
Ongespesifiseerd	<u>16</u>	<u>3.2</u>
TOTAAL	<u>500</u>	<u>100.0</u>

As in aanmerking geneem word dat 82.4% van die huis-houdingshoofde, volgens die steekproefopname, bo die ouderdom van 40 jaar is, dan is dit duidelik uit vooraangaande syfers dat nie alleen die jeug nie, maar ook die ouere geslag, 'n skolastiese standaard bereik het wat as betreklik hoog beskou kan word.

Daar moet natuurlik beseef word dat die algemene peil van geestelike ontwikkeling nie alleen 'n funksie en die resultaat van formele onderwys is nie, maar dat ook ander faktore soos die kerk en die dekadellange intensiewe kontak met blankes, 'n geestelike opheffing te weeg gebring het wat nie onderskat mag word nie. Hierdie feit tree o.a. duidelik na vore uit die hoë persentasie Bantoe woonagtig in hierdie gebied wat 'n betreklik vlotte kennis van minstens een of albei landstale het. Onderzoek na hulle kennis van tale het bv. aan die lig gebring dat 26% slegs hulle huistaal (Setswana of Sesotho en ander Bantoetaale) magtig is, maar dat 74% Afrikaans en/of Engels, behalwe hulle huistaal, kan praat en/of lees en/of skryf. Daarnaas is 55.6% bo en behalwe hulle huistaal nog een ander Bantoetaal en 17.6% selfs twee of meer ander Bantoetaale magtig. Dit is opmerklik dat 73.2% van die steekproef beide Sesotho en Setswana kan praat, wat natuurlik aan jarelange kontak en saamwone toegeskryf moet word. Daarby is dit opvallend dat skoolkinders meer geneig is om Sesotho ondermekaar te praat, 'n neiging wat sterk deur kultuurbewuste Tswanasprekende ouers teëgegaan word. Die invloed van Sesotho op Setswana in hierdie gebied is klaarblyklik en bied 'n vrugbare studieveld vir Bantoetaalkundiges.

'n Doelgerigte strewende by die Rolong om Afrikaans of Engels of selfs albei magtig te raak, is algemeen. Die waarde van 'n goeie kennis van die landstale word beseef omdat dit bydra tot beter werksmoontlikhede.

Dit kom dikwels voor dat jonger opgevoede stamlede Engels of Afrikaans met mekaar praat en wanneer Setswana of Sesotho ge-

besig word, van Afrikaanse en Engelse woorde en terme gebruik
gemaak word.

HOOFSTUK VIIIKERKLIKE AKTIWITEITE ENMAATSKAPLIKE DIENSTE1. SENDINGAKSIE ONDER DIE ROLONG

'n Eeu en 'n half gelede het blanke sendelinge in alle erns begin met die prediking van die evangelie onder die inboorlinge van suidelike Afrika. Vir baie Bantoevolke het dit nie alleen bekendstelling met die Christelike leer ingehou nie, maar ook hulle eerste kontak met die westerse lewensaard en -beskouinge beteken.

Soos in hoofstuk II vermeld, het sendingaksie deur die Wesleyaanse Sendinggenootskap onder die Rolong reeds vroeg gedurende die negentiende eeu 'n aanvang geneem, en was dit veral Samuel Broadbent wat hier 'n leidende rol gespeel het. Verskeie sendingstasies is deur die Wesleyaanse Kerk opgerig, onder andere te Thaba'Nchu, Lesuoane (ook Leshoane in die dokumente van daardie tyd¹⁾ geskryf), Meru Metso (of Mpoukane) en Platberg, naby die Caledon. In 1837 was daar volgens 'n Algemene Verslag 4 stasies, 4 sendelinge en 254²⁾ lidmate. Daarnaas is by Marabeng 'n vyfde sendingstasie³⁾ opgerig.

---

1) Ellenberger, V.: "A century of mission work in Basutoland (1833-1933). (1938). p.23.

2) Broadbent, S. (1865): p.182.

3) Ellenberger, V.: p.24. Vir 'n algemene beskrywing van die Wesleyaanse Sendingstasies te Thaba'Nchu sien ook: Moister, W.: Conversations on the rise, progress, and present state of Wesleyan Missions in various parts of the world. London. (1869): p.180-181.

Naas die Wesleyaanse Kerkgenootskap het geleidelik ook ander Sendinggenootskappe gedurende die vorige eeu met die geestelike bearbeiding van die Rolong begin. So is in 1891 'n N.G. Kerkgemeente gestig en het sendingaksie onder die Bantoebevolking van die gebied deur hierdie kerkgenootskap in 1892 'n aanvang geneem. Op hierdie tydstip was die Wesleyaanse Kerk reeds goed gevestig, waarvan baie gemeentes met klein kerkies en verskillende skole op Bantoegrondgebied en -plase getuig het. Terselfdertyd het ook die Anglikaanse Kerk aansienlike vordering onder die Bantoebevolking gemaak.

Aanvanklik het sendingwerk van die N.G. Kerk, met die oudste gemeentes te Kgalala en op die plaas Goschen, onder die toesig van die Moedergemeente gestaan, totdat deur die Sinodale Algemene Sendingkommissie in 1928, die eerste N.G. Kerk-sendeling na Thaba'Nchu beroep is. In samewerking met die Moedergemeente en met die hulp van baie belangstellendes, is die bekende „ERESKULDKERK" opgerig, om 'n ereskuld van die Afrikanerdom aan die Rolong van Thaba'Nchu vir hulle hulp aan die Voortrekkers, te vereffen.

Die reaksie van die kant van die Rolong teenoor hierdie gebaar was egter nie so gunstig as wat gehoop is nie. Relatief min Rolong het by die N.G.Kerk as lidmate aangesluit en die gemeente bestaan teenswoordig byna uitsluitlik uit Sothosprekendes. Dr. F. Krüger⁴⁾ skryf dit veral daaraan toe, dat in die begin die Christe-

---

4) Krüger, F. dr.: Thaba'Nchu. (1949-1950?) (Ongepubliseerde stuk beskikbaar gestel deur wyle eerw. A.J. Vogel).

like Rolong by die Wesleyaanse of Anglikaanse Kerk aangesluit het. Hy wys verder daarop dat weens ondertrouing, gesinslede dikwels aan verskillende kerke behoort, sodat bv. die vader 'n Wesleyaanse-, die moeder 'n N.G.Sendingkerk- en die kinders Anglikaanse kerklidmate is. Teenswoordig beskik die N.G.Sendingkerk oor 7 buiteposte met 4 evangeliste waarvan elk tussen 3-4 lokasies bedien. In die hele Bantoegebied is daar 1,200 N.G.Kerklidmate waarvan slegs 60 Rolong is.

Heelwat sterker as die N.G.Kerk is die Anglikaanse en die Wesleyaanse Kerke verteenwoordig. Eersgenoemde beskik oor 16 gemeentes met elk kerkgeboue, 2 geordende en 7 leke-predikers wat die gemeentes in die omgewing van Thaba'Nchu bedien, terwyl nog 27 leke-predikers in die ander lokasies van die gebied werksaam is. Die etniese verdeling tussen die 3,000 lidmate (bo die ouderdom van 12 jaar) is ongeveer gelyk verdeel tussen Sotho- en Tswanasprekendes. Opvallend is egter dat ofskoon die meerderheid van die predikers Rolong is, tog by die meeste kerkdienste, met die uitsondering van die St. Augustine Kerk op Thaba'Nchu, in Sesotho gepreek word.

Die Wesleyaanse Kerk is ongetwyfeld die sterkste verteenwoordig en die meerderheid van die Tswanabevolking is Metodiste.

Daar bestaan tans 41 gemeentes met 6,567 lidmate wat deur 4 predikante, 2 evangeliste, 250 leke-predikers en 225 leke-beamptes en klasleiers bearbei word. Die etniese getalleverhouding tussen Tswana en Suid-Sotho is 4,900 (74.6%) teenoor 1,667 (25.4%) onderskeidelik.

Die invloed van die Rooms Katolieke Kerk is, volgens verskillende segspersone, aanmerklik aan die toeneem. Veral kinders wat Katolieke skole op ander plekke bywoon, is geneig om tot hierdie kerk toe te tree.

Naas voorgenoemde bestaan in hierdie Bantoegebied verskeie Separatistiese kerkbewegings. Hulle aanwesigheid in feitlik alle Bantoegebiede van Suid-Afrika, die redes vir hulle ontstaan, wyse van organisasie en die algemene kerklike ritueel wat deur hulle gevolg word, is o.a. noukeurig beskryf deur Sundkler⁵⁾, Pauw⁶⁾, Schlosser⁷⁾ en andere en hoef nie hier in besonderhede behandel te word nie. Dit is voldoende om daarop te wys dat Separatistiese kerkbewegings in hierdie gebied aktief werkzaam is en dat hulle getalle, volgens my inligting, voortdurend wissel maar tog toeneem.

In die geheel genome is dit kenmerkend van hierdie Bantoegebied dat 'n buitengewoon aktiewe kerklike lewe gelei word. Daar bestaan reeds 30 kerkgeboue waarvan 3 op Bantoeplase en 27 op Trustgrond opgerig is. Oor die algemeen word kerkdienste goed bygewoon, veral deur vrouens wat 60% tot 70% van die gereelde kerkgangers uitmaak. Met die uitsondering van relatief klein getalle is die hele bevolking by die een of ander erkende Kerk of Separatistiese kerkbeweging ingeskakel. My opname van kerklidmaatskap van

---

5) Sundkler, B.G.M.: Bantu Prophets in South Africa. (Second Edition), London. (1961).

6) Pauw, B.A.: Religion in a Tswana Chieftdom. London. (1960).

7) Schlosser, Katesa: Eingeborenenkirchen in Süd- und Südwestafrika. Ihre Geschichte und Sozialstruktur. Kiel. (1958).

huishoudingshoofde toon in hierdie verband die volgende aan:

TABEL XV

KERKLIDMAATSKAP VAN HUISHOUDINGSHOOFDE
VOLGENS KERKGENOOTSAP

KERK EN SEPARATISTE	HUISHOUDINGSHOOFDE			
	M.	V.	TOTAAL	%
Anglikaanse	50	38	88	17.6
Metodiste	159	94	253	50.6
Lutherse (Berlynse Sending)	12	7	19	3.8
N.G.Sendingkerk	34	8	42	8.4
Rooms Katolieke	8	6	14	2.8
Apostoliese Geloofsendingkerk	7	5	12	2.4
Bantu Methodist Church	10	5	15	3.0
Bantu Reform Church	2	-	2	0.4
A.M.E. (Ethiopiese Kerk)	13	2	15	3.0
Ethiopian Church of Christ in S.A.	2	2	4	0.8
Five Missions of Zion	4	1	5	1.0
African Independent Mission Church	3	1	4	0.8
Presbyterian Church of Africa	2	1	3	0.6
Congregational Church of Christ	3	-	3	0.6
St. Peter's Apostolic Church	2	-	2	0.4
United National Church in Africa	2	-	2	0.4
Full Gospel Church	2	-	2	0.4
Seventh Day Baptist Church	-	2	2	0.4
New Apostolic Church	1	-	1	0.2
Geen Kerklidmaatskap	5	-	5	1.0
Ongespesifiseerd	2	5	7	1.4
TOTAAL	323	177	500	100.0%

Die syfers hierbo toon aan dat in orde van belangrikheid die Metodiste, Anglikaanse en N.G.Sendingkerk die belangrikste is. 75% Rolong en ander Tswanasprekendes is Metodiste, die Anglikane is gelyk verdeel tussen Sotho- en Tswanasprekendes terwyl 95% van die N.G.Sendingkerklidmate Sotho is. Khosa en ander Ngoenigroepe is merendeels by Sektariese bewegings ingeskakel.

2. DIE INVLOED VAN DIE KERK

Dit kan aanvaar word dat in die Bantoegebied van Thaba'Nchu in huidige tye verskillende Christelike kerkgenootskappe deur hulle werksaamhede 'n dominerende rol in die daaglikse lewe van die inwoners speel. Daar moet egter ook besef word, dat ten spyte van dekadellange verkondiging van die evangelie, tradisioneel religieus-magiese gelowe en praktyke nog geensins totaal vernietig of uitgewis is nie en dat by sommige lae van die bevolking die leerstellinge van die Christelike kerk miskien meer uiterlik as innerlik posgevat het. In die lig hiervan is dit dus besonder moeilik om te evalueer in hoeverre en tot watter mate „alle“ tradisioneel religieus-magiese gelowe en gebruike, eie aan die vroeëre stamkultuur, deur Christelike beginsels en norme oorskadu word.

Die Rolong-Seleka het, soos ook ander Tswanavolke, in vroeëre tye geglo aan 'n Opperwese (modimo), ten opsigte waarvan weinig of selde 'n bepaalde ritueel nagevolg is. Belangriker daarenteen was die geloof in voorvadergeeste (badimo) wat in der waarheid die hele religieuse lewe oorskadu en invloed uitgeoefen het op alle terreine van die daaglikse lewe. Volgens Rolonggeloof het afgestorwenes in 'n soort onderwêreld voortgeleef van waar hulle 'n aktiewe belangstelling in die doen en late van hulle familiebetrekkinge behou het. Volgens Tswanageloof moes voorvaders gereeld in gedagte gehou, vereer, versoen en gedien word om voorspoed en algemene welvaart te verseker. By verbreking van stamtradisies en -kodes en verontagsaming van hulle wense, het siekte en ekonomiese agteruitgang gevolg - ongewenste toestande, wat slegs na die normale teruggebring kon word deur op tradisioneel voorgeskrewe wyse boete

te doen.

Aangesien elke indiuiduele familie onder die direkte gesag en leiding van sy eie voorvadergeeste gestaan het, het die hoof van elke familie as die senior lewende verteenwoordiger van die voorvadergeeste, opgetree wanneer spesiale rites noodsaaklik was. Hiernaas is die voorvadergeeste van die kaptein in besonder in nagedagtenis gehou omdat geglo is dat hulle beskik het oor die mag om die stam as geheel te beskerm, te vrywaar teen gevare en rampe, en om hulle welvaart in die algemeen te bevorder. Waar die gesinshoof opgetree het as die geestelike leier van sy eie familie, was dit die kaptein wat hierdie funksie vir die hele stam vervul het.

In samehang met die geloof in modimo (God) en badimo (voorouergeeste), was die geloof in towery (witchcraft) en toordery (magic) onder die Rolong algemene verskynsels. Volgens die ouer segspersone wat ondervra is, is towery (boloi) vroeër veral beoefen deur towenaars, (baloi), mans sowel as vrouens. Hulle sou snags nakend rondgeloop het, versier met uilverre, uilkoppe en dele van menslike geraamtes. Toestande van abnormale aard is merendeels aan boloi gewyt. Dit was dan ook die algemene gebruik om in ernstige noodgevallen bv. ten tye van siekte, veevrekke ens., asook ter voorkoming van ongewenste toestande soos hael, droogte of swak oeste, die hulp en raad van 'n toordokter (ngaka) as vernaamste beoefenaar van „wit" toordery te verkry.

Naas die geloof in towery en toordery is bygelowe geheg aan sekere natuurverskynsels soos bv. diep kulle water wat die woonplek van die waterslang (gôgela) sou wees. Aan die Thaba'Nchu-berg word selfs vandag nog verskeie bygelowe gekoppel. Volgens somiges is dit die woonplek van „Mmakhabeya", 'n ou vrou, wat soms droogtes veroorsaak en aan wie by tye 'n bees as offer gebring moet word.

Andere glo weer dat daar op die Thaba'Nchu-berg 'n ou man woon. Hierdie bygelowe boesem veral vrees vir die berg by kinders in.

Soos reeds daarop gewys, is dit uiters moeilik om te bepaal in hoeverre tradisionele geloofsuitinge deur Rolongkerklidmate afgelê is. So 'n beoordeling kan slegs deur waarneming en dan ook net by benadering geskied. 'n Persoon mag 'n lidmaat van 'n kerk wees, gereeld kerkdienste bywoon en volgens alle uiterlike tekens 'n „Christelike lewe" lei, maar tog nog onder sekere omstandighede, ongewenste toestande aan die werk van boloi toeskryf en gebruik maak van die hulp van 'n toordokter. Na sulke gevalle en op watter terreine hierdie verskynsels nog voorkom, is reeds in vroeëre hoofstukke verwys.

Die beïnvloeding van die kerk maar ook die wyse waarop sommige tradisionele ritueel vandag nog beoefen word, kan miskien by wyse van voorbeeld die beste illustreer word deur 'n beskrywing van vroeëre en huidige begrafnisseremonies en -ritueel te gee.

3. BEGRAFNISSEMEREMONIES EN -RITUEEL

Die geloof in voorvadergeeste asook 'n diepgewortelde vrees vir enige abnormale toestand, het by die Rolong teweeggebring dat met die dood van 'n persoon, by 'n begrafnis en daarna op voorgeskrewe wyse gehandel is.

Die Rolong het vroeër, sodra 'n persoon gesterf het, 'n net van gevlegte gras oor die liggaam gegooi en dit in 'n sittende houding met die ken op die knieë gedwing. In die geval van 'n man is die lyk versorg deur senior manlike familieleden en in geval van 'n vrou, deur getroude vrouens. 'n Persoon wat by 'n veepos oor-

lede is, is vir die begrafnis teruggebring na sy woonplek. Tot tyd en wyl die oorledene begraaf is, is gedurende die nag by die lyk gewaak. Hierdie nagwag het bestaan uit manlike en vroulike getroude familieleden wat rondom die liggaam plaasgeneem het. In die geval van 'n afgestorwe man het sy vrou by die koppenent gesit, of wanneer 'n vrou te sterwe gekom het, het haar moeder of skoonmoeder of een van haar senior vroulike familieleden hierdie taak verrig.

Die wykshoof is altyd eerste van 'n sterfgeval in kennis gestel en daarna familieleden wat in ander wyke woonagtig of by die veeposte werksaam was. Na 'n sterfgeval is alle werksaamhede in die bepaalde huishouding en soms in die hele wyk gestaak. Daar was geen beperking of taboebepalings in verband met die gebruik van voedsel en bier nie.

Vrouens is in die sekgotlo begraaf, terwyl vir 'n man by die ingang van die beeskraal, langs die heining rondom die beeskraal of daarbinne, 'n graf gemaak is. Grafte was van vier tot ses voet diep, ongeveer drie voet wyd met een van die wande uitgehol. Grafte is gegraaf op dieselfde dag van die begrafnis aangesien geglo is dat 'n oop graf onheil vir die agtergeblewenes sou meebring. 'n Lyk is nooit by die ingang van die omheining rondom die hut uitgedra nie, maar deur 'n spesiale opening wat vir die doel gemaak is. Lyke is in 'n sittende posisie in die uitgeholde wand van die graf geplaas. Voorwerpe van die oorledene soos eetgereedskap en wapens, graan en saad van verskillende landbouprodukte, is in die graf van 'n man gesit terwyl in die graf van 'n vrou van haar huishoudelike artikels geplaas is. Grafte is slegs gelyk gemaak en nooit versier nie.

Die Rolong het vir grafte 'n besondere respek gehad en gereeld vermy om daaroor te loop.

Die begrafnis self het, volgens die informante, sonder enige verdere seremonie plaasgevind, maar onmiddellik na afloop daarvan, het alle aanwesiges hulle seremonieel gereinig deur hulle te was. Volgens Moffat⁸⁾ was dit ook gebruikelik om by hierdie geleentheid om reën te vra, maar my informante het geen kennis hieromtrent gehad nie.

Die dag na die begrafnis is die hut van die oorledene deeglik uitgesmeer en 'n ngaka ingeroep om 'n reinigingsritueel uit te voer. In die meeste gevalle is 'n skaap geslag en van sy pensmis (mošwang) aan die aanwesiges gesmeer sodat almal wat aan die hut van die oorledene behoort het, „gewas” kon word. Persone wat nie ritueel gereinig is nie, was 'n gevaar vir die gemeenskap in soverre as wat hulle droogtetoestande kon meebring. Die hare van ongetroude kinders wat tot die huishouding behoort het, is afgeskeer om die onreinheid (sehihi) te verwyder en belemmering van hulle liggaamlike groei te voorkom. Volgens my segspersone het die dood van 'n persoon onreinheid oor sy agtergeblewenes gebring en was dit noodsaaklik dat hulle seremonieel gereinig moes word.

Die geloof in voorvadergeeste het vereis dat na 'n tyd een van die oorledene se beeste op seremoniële wyse geslag moes word om hom „te laat leef”, (go tshedisa). Naasbestaandes is op die vleis getrakteer, terwyl die vel van die bees, as 'n laaste geskenk

---

8) Moffat, R. (1842): p.80-81.

van die oorledene, aan sy malome gegee is. Die slag van hierdie bees en die seremonie wat daarmee gepaard gegaan het, word „matshedišô" genoem. Volgens sommige segspersone was die slag van 'n bees 'n offer aan die voorvadergeeste terwyl andere beweer het dat dit eintlik meer 'n aankondiging van die dood van 'n persoon was.

Selfs na hierdie seremonies het 'n weduwee of wewenaar hulle van vrylike omgang met ander persone weerhou. Sekere voor-sorgmaatreëls moes getref word wanneer ander plekke, landerye of die veeposte besoek is. Die rouperiode het ongeveer een jaar ge-duur gedurende welke tyd seksuele omgang deur die wewenaar of we-duwee vermy moes word. Na afloop van die rouperiode is die weduwee of wewenaar weer seremonieel gedokter waarna 'n normale lewe voort-gesit is, maar geslagsomgang met 'n ander man of vrou kon slegs plaasvind indien 'n toordokter hulle „bloed" „verbind" het. Ver-ontagsaming van hierdie rites het nie alleen gevaar vir die betrok-ke persone ingehou nie, maar ook vir die gemeenskap as geheel.

Ten spyte van die invloed van die kerk het sekere tradisio-nele seremonies onder alle lae van die bevolking bly voortbestaan. Dit blyk o.a. uit begrafnisgebruike soos hierna beskryf in welke verband egter in aanmerking geneem moet word dat die gegewens nie uitsluitlik betrekking het op die gebruike van één bepaalde kerkge-nootskap of sekte nie. Elke kerk of sekte volg sy eie bepaalde patroon en gevestigde seremonie by begrafnisse. Sover noodsaaklik word hier dus 'n oorsig van algemeen bestaande begrafnisseremonieel

gegee.

Wanneer 'n persoon by sy huis te sterwe kom, mag van sy naasbestaandes, maar ook bure en vriende, teenwoordig wees. In die reël is laasgenoemdes egter nie gretig om die kamer van 'n sterwende, veral as sy siekte aan boloi toegeskryf word, binne te gaan nie. Kinders word onder geen omstandighede toegelaat nie. Tewens, dood word aan kinders verklaar deur aan hulle te sê dat 'n hiëna die persoon gevang en verslind het.

Sodra 'n persoon gesterf het, word sy oë deur 'n aanwesige toegemaak. Sy liggaam word op die rug gedraai en die arms en bene reguit gemaak. Die arms word nie oor die bors gevou nie, maar reguit langs die sye geplaas. In die geval van 'n vrou word die nodige aan die liggaam deur vroulike familieleden gedoen en in die geval van 'n man deur mans. 'n Aansienlike aantal Rolong maak ook vandag van begrafnisondernemers gebruik.

Gesinne wat dit nie kan bekostig om die oorledene na 'n dodehuis te laat verwyder nie, plaas die lyk op koue riviersand. Daarna word in die sterftekamer 'n afskorting van wit lakens gemaak en die liggaam daaragter geplaas om te verhoed dat vreemde persone of kinders dit sien. Kinders word toegang tot die kamer verbied. Alle meubelstukke word uit die vertrek verwyder en portrette omgedraai of weggeneem. Die bestaande geloof dat die dood 'n „skaduwee” m.a.w. 'n potensieel gevaarlike toestand (sehihi) vir gesinslede inhoud, is so sterk dat geglo word dat die dood selfs op 'n portret kan inwerk, en daardeur op die persoon van wie 'n foto in die dodekamer mag wees.

Nadat die lyk na behore versorg is, word familieleden wat

in ander lokasies woon, asook bure, verwittig. Familielede besluit wanneer die begrafnis sal plaasvind en bespreek ook die onkoste daaraan verbonde. Baie opmerklik is die wederkerige hulp wat die Rolong onder sulke omstandighede aan mekaar verleen. 'n Kollektelys word rondgestuur en persone wat nie 'n kontantbydrae kan maak nie, skenk selfs voedsel of ander benodighede.

'n Nagwag (tebelô) waak by die liggaam gedurende die nag. Hulle waghou word beskryf as 'n voorsorgmaatreël teen ongewenste persone en skyndood. Soos vroeër bestaan die tebelô uit beide mans en vrouens. Hulle neem plaas in die dodekamer kort na sons-
ondergang en sing gedurende die nag tot kort voor sonop gewyde liedere. Tot tyd en wyl die begrafnis plaasvind, word op hierdie wyse by 'n oorledene gewaak.

Vroeg die oggend, op die dag van die begrafnis, word die graf deur mans gemaak omdat, netsoos vroeër, grafte nie oornag mag oopstaan nie. Aan huis van die oorledene word die aand voor die begrafnis 'n bees of skaap geslag: soms ook meer as een dier, maar dit hang af van die grootte van die veestapel en finansiële vermoë van die oorledene en sy naasbestaandes. Die slag van 'n dier simboliseer die voortlewing van die oorledene in die hiernamaals en dien verder om die oorledene in die gedagtes van die agtergeblewenes te laat „voortleef“.

Rouklere word vandag algemeen gebruik en vroulike familieledede is met 'n begrafnis in swart geklee. 'n Diens word aan huis van die oorledene deur 'n predikant of leke-prediker waargeneem, waarna die kis met 'n beskikbare vervoermiddel na die begraafplaas vervoer word. In teenstelling met vroeër word 'n persoon nie meer

by sy beeskraal of agter die hut (in die geval van 'n vrou) begraaft nie, maar in die gemeenskaplike begraaftplaas van elke lokasie. Sover vasgestel kon word, is daar geen etniese verdeling in begraaftplase nie, behalwe in die geval van die Moroto-lokasie waar die begraaftplekke van Khosa, Sotho en Rolong geskei is.

Ooms aan vaders- en moederskant sowel as getroude broers en neefs kan as draers optree. Die begrafnisstoet, bestaande uit familieleden, vriende en bure, word in die reël ook gevolg deur die biduurgroep waaraan die oorledene behoort het. Hulle is geklee in die spesifieke drag van die biduurgroep waaraan hulle behoort. Indien die oorledene 'n persoon van aansien of 'n ywerige gemeentelid was, word deur een van die aanwesiges aan huis van die oorledene voordat die stoet na die begraaftplaas vertrek, 'n kort toespraak gehou.

Na 'n diens by die graf, word die kis neergelaat en onder die sing van gewyde liedere, gooi elke familielid 'n bietjie grond op die kis. Kinders word oor die algemeen nie toegelaat om 'n begrafnis by te woon nie. Sodra die mans die graf toegooi, verlaat die aanwesige vrouens die begraaftplaas en volg dieselfde roete soos hulle gekom het. Die mans wat die graf gegraaf en ook toegegooi het, dra spesiale sorg dat hulle die grond wat aan hulle skoene of hande mag vaskleef, sorgvuldig afkrap voordat hulle die begraaftplaas verlaat. Ook die grawe wat gebruik is, word deeglik skoongemaak. Dit verhoed dat alle kontak met die dood sover moontlik uitgeskakel word. 'n Persoon dra ook slegs één graaf huistoe omdat die geloof bestaan dat iemand wat twee grawe dra, die volgende sal wees wat sal sterf: „hy dra één graaf vir die oorledene en één vir homself“.

Reinigingsritueel na afloop van 'n begrafnis is by die Rolong 'n noodsaaklike vereiste. Alle persone wat 'n begrafnis bygewoon het, moet hulle hande na afloop daarvan deeglik was. Vir hierdie doel word 'n skottel water buite die huis van die oorledene gesit. Volgens die voorskrif van sommige sektes moet die aanwesiges hulle in groepe van drie of ses verdeel. Na afloop hiervan ontvang die aanwesiges voedsel, veral stywe pap, kluitjies, vleis of 'n bykos van groente, met 'n ekstra porsie vir die mans wat die graf gegrawe het. Welgestelde persone bedien naas genoemde voedsel, tee en koek.

Die aanwesiges word deur 'n ouer familielid bedank vir hulle teenwoordigheid en deelname aan die verrigtinge, asmede vir hulle bydrae tot die kollekte.

Die eerste dag ná die begrafnis word alle klere van die oorledene gewas en weggepak. Wanneer 'n persoon gedurende die somer te sterwe kom, word sy klere in die daaropvolgende winter aan sy malome gegee. Dit mag nooit gedurende die somer en aan niemand anders as aan die malome geskenk word nie. Dogters ontvang die klere van 'n afgestorwe moeder. Na 'n sterfgeval word die huis deeglik skoongemaak en uitgesmeer.

Die rouperiode duur ongeveer een jaar en gedurende die eerste ses maande mag 'n weduwee of wewenaar geen funksies bywoon nie. Na die dood van 'n kind is die rouperiode korter. Vrouens dra gewoonlik gedurende hierdie tyd 'n swart romp of rok en mans 'n swart band om die baadjiemou. Dit is ook nog vandag gebruiklik dat die gesinslede van 'n oorledene se hare kol-kol geskeer word.

Na ongeveer 'n jaar vind 'n verdere reinigingseremonie vir die lede van 'n gesin waar 'n sterfgeval voorgekom het, plaas.

By hierdie geleentheid word 'n skaap geslag en van die pensmie (mošwang) aan die gesinslede gesmeer. Die oorledene se „kop" word deur hierdie seremonie „gewas". Daarby glo die Rolong dat verdere sterfgevalle, ongeluk en teenspoed deur hierdie ritueel afgeweer word. Dit is noodsaaklik dat alle gesinslede teenwoordig moet wees. 'n Geval is teëgekome van 'n wewenaar, wat by die plaaslike hospitaal daarop aangedring het om sy ernstig ongestelde kind uit die hospitaal te neem, sodat laasgenoemde die reinigingseremonie vir die afgestorwe moeder kon bywoon. Hy was hewig ontstel toe sy versoek geweier is. Die reinigingseremonie beëindig die routydperk waarna gesinslede na hulle gewone leefwyse terugkeer.

Soos uit voorafgaande blyk, het ten spyte van die invloed van die kerk, sekere ritueel, hoewel in gewysigde vorm, sy inslag by die Rolong behou. Respek vir die dood en 'n vrees vir kontaminasie of besmetting deur aanraking daarmee asook die onderliggende vrees vir towery, spreek uit die voorafgaande. Die steeds aanwesige geloof in die uitwerking van die dood, het meegebring dat verskeie tradisionele ritueel behoue gebly het. Wat beskouinge omtrent voortlewing na die dood betref, kan beweer word dat die geloof in voorvadergeeste deur die invloed van die kerk besig is om totaal te disintegreer en dat vandag slegs hier en daar gebruike voorkom wat hieraan herinner.⁹⁾

4. DIE INVLOED VAN KERKLIKE AKTIWITEITE

Primêr was dit die doel van die sendelinge, om deur middel van evangelisasie, alle heidense gelowe en gebruike te onwortel en

---

9) Vgl. ook Deel III.

om in die plek daarvan Christelike ideale en beginsels en 'n Christelike lewe, in die algemeen, daar te stel. Daar is natuurlik besef dat met die verspreiding van die Woord van God alleen hierdie doel nie bereik sou kon word nie en dat haas alle fasette van tradisionele lewensaard verander moes word ten einde die aanvaarding van Christelike leerstellinge moontlik te maak. Gevolglik het sendingaksie homself nie uitsluitlik op 'n verandering van die geloof van die inboorling toegespits nie, maar ook gepoog om instellinge soos bogadi, die gebruik van poliginie, stamskole, reënseremonies ens. af te takel. In die geval van die Rolong-Seleka van Thaba'Nchu is hiermee, volgens alle aanduidinge, merkbare sukses behaal en het die kerk reeds vroeg gedurende die negentiende eeu daarin geslaag om sommige beskouinge en gebruike van sosiale, religieuse en ekonomiese aard te wysig. Dit is egter vanselfsprekend dat die kerk nie alleen die enigste faktor tot kultuurbeïnvloeding was nie. Saam met die kerk het skole, en deur die aanvanklike beywering van die sendelinge, ook hospitale en algemene mediese dienste ontstaan. Deur die koms van die Voortrekkers en latere ander blankes na die Thaba'Nchu-gebied, die indiensneming van Rolong deur blankes en kennismaking met 'n westerse ekonomiese sisteem, is kultuurbeïnvloeding bewerkstellig. Tewens, aanvaarding van westerse materiële kultuurgoedere, kennismaking met meer moderne landboumetodes, benewens administratiewe beheermaatreëls was, en is steeds, agente vir die skepping van 'n nuwe kultuurpatroon. Dit is haas ondenkbaar om die invloed en welslae van die kerk te beoordeel sonder om hierdie faktore in aanmerking te neem en hulle waarde ter bereiking van die doelstellinge van die kerk, buite rekening te

laat. Dit was egter eerstens die kerk wat, met die doel voor oë om 'n Christelike gemeenskap, sonder heidense gewoontes en gebruike en volgens Christelike standaarde te skep, die aftakeling van die sosiale orde gepropageer het. So het bv. die vroeëre sendelinge in bogadi en die daarmee gepaardgaande gebruike, instellings gesien wat teenstrydig is met Christelike beginsels. Bogadi is as 'n kommersiële gebruik vertolk wat die bekamping van ander „heidense" gewoontes soos poliginie en leviraatverhoudings bemoeilik het. Vandaar dat doelbewuste pogings aangewend is om die bogadi-instelling te probeer ontwortel. Soos ons egter reeds gesien het, is m.b.t. die afskaffing van bogadi die minste sukses deur die kerk behaal. Die houding van die Rolong ten opsigte van leviraat en poliginie is teenswoordig dat hierdie gebruike nie meer onder hulle geledere tuis hoort nie aangesien hulle hulleself as 'n opgevoede en Christelike gemeenskap beskou. Die afkeer van die kerk teenoor hierdie gebruike maar ook 'n veranderde houding by die Rolong self en die openbare mening veroorsaak dat waar hierdie instellings nog beoefen word, dit op bedekte wyse geskied.

In medewerking met ander faktore het kerklike beïnvloeding en die inskakeling van Rolongstamhoofde by die kerk langsaam daartoe bygedra dat nasionale gebruike soos die bojale en bogwêra, fees van die eerste vrugte en reënseremonies in onbruik geraak het. As 'n faktor vir die skepping van 'n veranderde sosiale patroon het die kerk verder 'n veranderde sosiale orde en groepering in die stamlewe laat ontstaan. Kerklidmaatskap hou vandag besondere sosiale aansien en status in en vorm in baie opsigte 'n nuwe basis vir sosiale verhoudinge. Die stigting van kerklike organisasies om die gemeenskap op allerlei wyses te dien, het daartoe aanleiding gegee dat nuwe

sosiale groepering plaasgevind het. Veral belangrik is in hierdie verband die volgende:

(a) Biduurgroepe van verskillende kerkgenootskappe en sektariese bewegings, vir mans sowel as vrouens, kan as nuwe sosiale groeperings beskou word. Deur spesiale kleredrag word hierdie biduurgroepe van mekaar onderskei. Die drag van die Metodiste bestaan bv. by vrouens uit 'n swart romp, rooi baadjie met 'n wit kraag, swart skoene en kouse en 'n wit hoedjie. Lede van vrouebidure van die Anglikaanse Kerk dra, op hulle beurt, 'n swart romp, blou baadjie, swart kouse en skoene asmede 'n swart fluweelhoedjie. So ook word lede van biduurgroepe van ander kerkgenootskappe en sektariese bewegings aan hul besondere drag uitgeken. Uit ondervraging het geblyk dat veral ouer vrouens aangetrokke voel tot hierdie byeenkomstes omdat dit afleiding aan 'n andersins taamlik eentonige leefwyse verskaf.

(b) Vroue-organisasies. Die instelling van die Y.W.C.A. (Young Women's Christian Association) deur sommige kerke is van godsdienstige aard, maar terselfdertyd word vir lede van die organisasie demonstrasies i.v.m. kook, huisvlyt en kinderversorging naas lesings van opvoedkundige aard gehou, en geleentheid vir onderlinge verkeer geskep.

Die St. Augustine Ladies Guild of the Anglican Church is 'n soortgelyke organisasie, wat afgesien van sy werksaamhede, geleenthede aan sy vroulike lede verskaf om op gesellige wyse met mekaar te verkeer. Hulle werksaamhede sluit o.a. in die hou van konserte om fondse vir hulpbehoewendes in te samel, bidure, en voorlesings waar ook demonstrasies i.v.m. aangeleenthede soos huisvlyt gegee word.

Hiernaas bestaan ook 'n „Mother's Union" van die Angli-
kaanse Kerk met verskeie takke in die buitewyke. Behalwe vir bid-
ure reël hierdie organisasie funksies om fondse vir die kerk in te
samel. So ook het die meeste ander kerkgenootskappe en sektariese
bewegings dergelike organisasies in die lewe geroep deur middel waar-
van gemeentelede in kerklike aktiwiteite ingespan word. Afgesien
van die godsdienstige en opvoedkundige waarde hiervan, is hulle be-
staan ook belangrik om nuwe gemeentelede te werf.

(c) Organisasies vir mans. Manlike kerklike verenigings is oor die
algemeen minder aktief as dié van vrouens. Dit moet o.a. daar-
aan toegeskryf word dat mans as gevolg van hulle werksomstandighede
tot 'n mindere mate 'n behoefte het om lede van 'n kerklike liggaam
te word. Met die uitsondering van die „Church of England Men's
Society" is daar weinig aktiwiteit. Mans, so wil dit voorkom, is in
elk geval traag en ongeneë tot aktiewe lidmaatskap en hulle bydrae
tot kerklike aktiwiteite bly beperk tot die instandhouding van kerk-
geboue en begraafplase.

(d) Jeugorganisasies. Afgesien van verenigings soos die „Boy Scouts"
en „Girl Guides" word deur kerklike instansies gepoog om deur mid-
del van gebedsgroepe soos die „St. Agnes Guild for Girls" of die „St.
John's Guild for Boys", jeugkampe en jeugklubs te organiseer. Be-
halwe vir hulle opvoedkundige waarde werk hierdie instellinge gesonde
sosiale verkeer in die hand. Dit is egter 'n feit dat die belangstel-
ling by baie kinders ontbreek en dat bedrywighede van hierdie aard
merendeels beperk is tot diegene wat in die omgewing van die dorpie
Thaba'Nchu woon.

5. MAATSKAPLIKE DIENSTE

Die instelling van maatskaplike dienste deur die kerk (veral die N.G.Kerk) vir die gebied as geheel, asook noodleniging van owerheidsweë en hulpskemas van ander instansies, het reeds veel daartoe bygedra om uitkoms te verleen aan nooddruftiges of fisies belemmerdes wat weens ekonomiese omstandighede nie na behore deur hulle naasbestaandes, volgens Rolonggewoonte, versorg kan word nie. Van die maatskaplike dienste en hulpskemas wat vir die gebied bestaan, kan die volgende genoem word:

(a) Bartimeaskool vir Dowes en Blindes. Deur die inisiatief

van die N.G.Sendingkerk is hierdie skool in 1962 gestig en bied teenswoordig akkommodasie aan 63 Bantoekinders van Thaba'Nchu en ander distrikte van die O.V.S. Voorlopig word slegs doofstom kinders onderrig. Oor die algemeen is dit opvallend dat ouers, ten spyte van voorligting en reklame, teësin openbaar om hulle kinders aan die sorg van hierdie inrigting toe te vertrou.

Die skool word vir 100% deur die Staat gesubsidieer ten opsigte van salarisse, vervoer van leerlinge en mediese dienste; 50% t.o.v. algemene uitrusting en $66\frac{2}{3}\%$ t.o.v. instandhouding en ander uitgawes. Ofskoon die helfte van die kinders Tswanasprekend is, is die voertaal Sesotho.

(b) Boiketlong (Plek van Rus) Tehuis vir Oues. Hierdie inrigting, ook deur die inisiatief van die N.G.Sendingkerk in 1962 opgerig, en wat binnekort deur 'n weeshuis opgevolg sal word, bied 'n heenkome aan oues van dae wat aan enige kerkgenootskap mag behoort. Soos in die geval van die Bartimeaskool word hierdie inrigting deur die Staat gesubsidieer. Alle dienste, insluitende mediese versorging, is

gratis.

(c) Pensioene en Toelaes. Teenswoordig trek 2.79% van die Bantoebevolking van die reservaat pensioene en ander toelaes van die Staat. In 1962 is bv. R21,547 vir hierdie doel uitbetaal.

In totaal het 735 persone ouderdomspensioen, 43 blindespensioen, 242 ongeskiktheidstoelae en 13 ad-hoc-toelaes getrek.

6. MEDIESE VERSORGING

(a) TRADISIONELE BESKOUINGE

In die vroeëre stamlewe, voor aanraking met die blanke, het die Rolong in die reël 'n siektetoestand (veral wanneer 'n siekte nie self diagnoseer kon word nie of wanneer 'n bekende siekte 'n ernstige wending geneem het) toegeskryf aan towery (boloi). In so 'n geval is die hulp van 'n toordokter (ngaka) ingeroep om die aard van die ongesteldheid te diagnoseer en die sieke te behandel. Vir die diagnose het 'n ngaka dolosse (ditaola) geraadpleeg en die nodige medisyne (ditlhare) (enkv. setlhare) voorgeskryf. Meesal is medisyne gemaak van plante, met medisinale waarde, aan 'n pasiënt gegee, maar indien dit nie die nodige uitwerking gehad het nie, het die ngaka aanbeveel dat vir die voorvaders geslag moes word.

Naas siektes, is ook ongelukke, wanneer 'n persoon deur 'n weerligstraal gedood is of skielik geestelik versteurd geraak het, aan towery gewyt. Verdrinking was daarenteen, volgens die Rolong, die toedoen van 'n waterslang (gogêla) wat, volgens geloof, in diepwater gewoon het. Die gogêla sou in die vorm van 'n voëltjie aan kinders in die veld verskyn en hulle na diep water lok deur voor hulle uit te vlieg.

Gedurende die ondersoek het ek probeer vasstel in hoeverre die Rolong-Seleka steeds siektes aan towery toeskryf en veral tot watter mate nog gebruik gemaak word van sommige plante wat vroeër vir die behandeling van siektes aangewend is. Ter illustrasie van my bevindinge die volgende:-

By 'n groot aantal Rolong bestaan die geloof in towery en toordery nog steeds. Veral welgestelde persone in die gemeenskap sou, volgens my segspersone, besonder trefbaar wees vir towery omdat hulle onderhewig is aan moontlike jaloesie van minderbevoorregtes. 'n Sekere hardwerkende en vooruitstrewende persoon, so is aan my meegedeel; is deur 'n buurman uitgenooi en het kort daarna gesterf. In die omgewing is algemeen aanvaar dat hy as gevolg van getoorde voedsel omgekom het. Soortgelyk was die geval van 'n gekwalifiseerde landbou-instrukteur wat 'n paar dae voor sy dood 'n vriendin besoek het. Na sy besoek het hy hewige maagkrampe ontwikkel en op sy siekbed kort-kort die naam van sy vriendin geprewel. Dit was volgens my segspersone 'n duidelike teken dat hierdie vrou aandadig was vir sy ongesteldheid en uiteindelijke dood.

Die geloof dat dood deur weerlig deur baloi veroorsaak word, is nog baie algemeen asmede die geloof in die gogêla.

In samehang met die geloof in towery word ook toordokters (dikwels Sothotoordokters) by verskillende geleenthede geraadpleeg. Daar bestaan nog steeds diegene wat ongewenste toestande of siekte probeer vermy met doktering van bv. die woonperseel, of wat 'n toordokter raadpleeg in gevalle van siekte, onvrugbaarheid, swak oeste of veevrekke.

Baie Rolong maak ook nog aansienlike gebruik van medisinale

veldplante wat volgens eie goëddunke aangewend word. 'n Paar van die belangrikstes vir die behandeling van bekende kwale, is die volgende:

(i) SATANEKHU^vDU (Vingerpol).

Die sap van hierdie plant is 'n aanvaarde middel teen sere;

(ii) MOSALA^vSUPING (Malva parvifolia).

Die blare word opgekook en die vloeistof aan persone ingegee wat masels het. Soms word ook die blare fyngestamp, met suring gemeng en op sere gesit;

(iii) LENGANA (Wilde-als. Artemisia afra).

Wilde-als opgekook tesame met bokmis word as hoesmiddel gebruik. Soms word 'n paar gekneusde wilde-als blare in die neusgate as middel teen verkoue of 'n borsandoening gedruk;

(iv) MOSHOKELO (Bossie).

Dit is 'n soort bossie met rooi wortels wat gedroog en gemaal word as 'n middel teen maagaandoenings. Aan kinders word dit tesame met pap gegee;

(v) KONGOANE (Wortelplant).

'n Soort wortel wat teen hoofpyn gebruik word;

(vi) SELOMI (Bolplant).

'n Bolplant wat met water opgekook en vir maagpyn gebruik word.

Patente medisyne het reeds tot 'n groot mate genoemde tuismiddels vervang.

Wat die behandeling van siekes betref, was en is dit nog steeds 'n vername funksie van die vrou en moeder. In die vroeëre Rolongstamlewe was daar geen persone wat hulle dienste in geval van siekte teen vergoeding aangebied het nie. Slegs die toordokter het vir die behandeling van 'n pasiënt vergoeding in die vorm van 'n skaap, tuisgemaakte artikels, landbouprodukte of 'n bees ontvang. Verpleging het altyd tuis geskied en siekes is met sorg en simpatie behandel. Dit skyn egter of in uitsonderlike gevalle, veral wanneer iemand in 'n geveg swaar gewond was, hy van die gemeenskap afgesonder is. In hierdie verband verwys Moffat¹⁰⁾ na 'n geval waar 'n jong jagter, erg beseer deur 'n buffel, buite die stat gelaat is en later die prooi van 'n leeu geword het.

(b) HUIDIGE MEDIESE DIENSTE

Aanraking met die blanke en kennismaking met moderne mediese dienste wat deur bemiddeling van Kerk en Staat in die Thaba'Nchu-gebied daargestel is, het veel daartoe bygedra om tradisionele verplegingsmetodes, behandeling van siekes en beskouinge oor siektes te wysig. Mediese dienste en opleidingsfasiliteite vir verpleegsters wat vandag beskikbaar is, sluit die volgende in:

- (i) Moroka Methodist Mission Hospital. Sedert 1935 het hierdie inrigting tot 'n belangrike opleidings- en mediese sentrum ontwikkel wat die Bantoebevolking van Thaba'Nchu en van omliggende distrikte bedien. Die mate van vooroordeel van die kant van die breë Bantoebevolking is egter nog steeds aansienlik en in baie ge-

---

10) Moffat, R.: (1842). p.121.

valle maak die gemiddelde Bantoe eers van mediese hulp gebruik wanneer reeds 'n kritieke stadium bereik is.

Van besondere betekenis is hierdie hospitaal vir die opleiding van verpleegsters waarmee in 1949 'n begin gemaak is en waar sedertdien 79 gekwalifiseer het. In die gebied bestaan egter nog steeds 'n groot tekort aan opgeleide hospitaalpersoneel omdat in die reël slegs 20% - 25% van die leerlinge hulle kursus voltooi;

(ii) Klinieke. Twee klinieke, te Petra en Kgalala, staan onder

beheer van die Bantoestamowerheid en een te Merino, onder beheer van die N.G.Sendingkerk van die O.V.S.. Mediese dienste word deur Bantoestafverpleegsters verskaf wat ook pasiënte by hulle huise besoek en kraamgevalle behartig;

(iii) Teringhospitaal. Op die Trustplaas Nieuwe Vogelstruiskooi

is die Claudius Brink Teringhospitaal opgerig wat onder die beheer van SANTA staan;

(iv) Kliniek-Boiketlong. Inwoners van die Ouethuis ontvang gratis mediese behandeling by die kliniek verbonde aan hierdie inrigting;

(v) Polio-inenting. Polio-veldtogte word in die verskillende lokasies gehou en immunisering deur personeel van die klinieke vind by skole plaas. Oor die algemeen is die houding van die bevolking hierteenoor bevredigend.

7. SLOTOPMERKING

Volgens alle uiterlike tekens het die Rolong-Seleka die Christendom aanvaar. Hiervan getuig die groot aantal lidmate van verskillende denominasies asmede algemene belangstelling in en deel-

name aan kerklike bedrywighede. Baie Rolong poog, om volgens hulle siening, 'n ware Christelike lewe te lei, maar soos uit gesprekke met hulle geblyk het, is hulle begrip van die Christelike leer en waarvoor dit staan, verward en onseker. Nogtans het die kerk deur die jare heen daarin geslaag om 'n nuwe geloofsvorm by die Rolong te laat posvat waardeur tradisionele religieuse beskouinge, handelinge en instellings, ten dele of geheel-en-al, in onbruik geraak het. Aan die ander kant is egter duidelik dat by sommige Rolong, die geloof in toordery en towery nog bestaan en dat hulle dit, hoewel in gewysigde vorm, op bedekte wyse beoefen.

Die invloed van die kerk het egter wyer gestrek en nie slegs die geloofslawe van hierdie bevolking geraak nie. Deur toewyding, en deurdronge van 'n ware sendinggees, het en is die sending steeds besig en verantwoordelik vir die daarstelling van nuwe instellings wat in die vroeëre stamlewe onbekend was. As gevolg van sendingaksie het kerke, skole, hospitale en talryke ander institusies ontstaan wat almal daartoe bydra om nuwe idees, gebruike en konsepte t.o.v. die sosiale, religieuse en ekonomiese lewe te weeg te bring.

D E E L   I I I

EKONOMIESE   ORGANISASIE

EN   AKTIWITEITE

HOOFSTUK IXDIE VEETEELTBEDRYF1. DIE BELANGRIKHEID VAN LEWENDE HAWE

Hoewel die Rolong-Seleka, soos ook ander Tswanavolke, vir hulle bestaan meer op die landboubedryf aangewese was, het vee 'n belangrike aandeel in hulle vroeëre ekonomie gehad.¹⁾ Na die aanvalle van die Mantatees is die landboubedryf weens onstabiele omstandighede tydelik op die agtergrond geskuif, sodat hulle gedurende daardie tyd vir hulle daaglikse voedselbehoeftes meer van hulle vee afhanklik was. Hulle dieet het dan ook meesal uit melk en vleis bestaan. Na hulle vestiging in die omgewing van Thaba'Nchu is die ewewig tussen hierdie twee bedrywe nie alleen by die Rolong-Seleka nie, maar ook in ander Tswanabewoonde gebiede herstel, sodat Trekkers wat naby die Oranjerivier gewoon het, in 1844 Tswanagebied²⁾ kon binnegaan met die doel om koring te koop.

Ofskoon hulle nie tot so 'n groot mate vir hulle daaglikse voedsel van veeboerdery afhanklik was nie, het vee die Rolong op aller-

---

1) "... the Kaffir tribes, more to the westward are very considerable horticulturists. The commissioners, sent out by the British Government in the year 1801 to endeavour to procure a supply of drought oxen, found extensive fields of a species of *Holcus* near the city Leetakoo, the capital of a tribe of Kaffirs called the Booshooanas, situated at the distance of sixteen day's journey beyond the Orange River in the direction of north-east from the Cape." Barrow, J.: An account of travels into the interior of Southern Africa. Vol. II. London. (1801, 1804). p.56-7.

2) Broadbent, S.: (1865). p.105-106.

lei wyses in 'n groot aantal van hulle behoeftes voorsien. Pluimvee - die hoender was aan hulle bekend voor die koms van die blanke - het hulle voorsien van vleis en eiers. Skape en bokke is aangehou vir hulle vleis en velle, en beeste vir melk, vleis en velle waarvan melksakke, mantels, klere en slaapvelle gemaak is. Beeshorings was handige houters, terwyl mis gebruik is om vloere te smeer en te pleister. Die bees was daarnaas hulle vernaamste vervoermiddel en het as pakkier (pakos: pelesa) hierdie funksie vervul. Melksakke vol melk is soms van die veeposte na die stat op 'n pakos gebring³⁾ en wanneer mandjies graan of selfs boumateriaal vervoer moes word, is van 'n pakos gebruik gemaak.

Afgesien van die ekonomiese waarde wat die Rolong aan vee in die algemeen geheg het, het veral die bees by talryke sosiale aktiwiteite 'n baie prominente rol gespeel en inderdaad 'n inherente deel daarvan uitgemaak. Dit was hulle vernaamste betaalmiddel, skadevergoeding is daarmee betaal en bogadi het daaruit bestaan. Daarnaas was die grootte van 'n man se veestapel die maatstaf by die bepaling van sy sosiale posisie en aansien. Hoe meer beeste 'n man besit het, hoe ryker was hy in die oë van die gemeenskap. Selfs die sluiting en bekragtiging van 'n ooreenkoms het vroeër met die slag van 'n bees gepaard gegaan. Moffat berig in dié verband die volgende interessante voorval: „When a covenant is made between parties, or a mutual treaty entered into, one animal or more must be killed ... When Sibonelo, a chief of the Barolong, made a covenant

---

3) Vgl. Arbousset, J.T. (1846). „The young men lead their father's flocks to pastures in the neighbourhood of the town, to which they return every two or three days with leathern bottles full of milk, which they make the pack oxen, called lipelesa, carry." p.332.

with Buys, who fled to him from Kafir-land, the paunch of a large ox was taken, with its contents, and an incision being made in each side of the stomach, the one forced his body through it, and the other followed, intimating by this ceremony that they were henceforward one people."⁴⁾

Ook was die bees van besondere religieuse betekenis. Veral ten tye van siekte of wanneer veevrekke voorgekom het, is 'n bees vir rituele doeleindes geslag. Onder sulke omstandighede het dit as 'n offer gedien om die goeie gesindheid van die voorvadergeeste te herwin aangesien abnormale toestande soms aan die ontevredenheid van die voorvadergeeste gewyt is. Tydens veevrekke is 'n vee-eienaar deur die gemeenskap daarop gewys dat hy sy verpligtinge teenoor die geeste moes nakom. Daar is gesê: „jy gee nie genoeg aan die voorvaders nie." Na die rituele slag is vleis snags buite die hut geplaas sodat, volgens die Rolong, die geeste stukkies daarvan kon gebruik.

Soos reeds daarop gewys, is na die afsterwe van 'n man 'n bees geslag om hom te laat „voortleef". Hierdie en ander voorbeelde kan ter illustrasie dien van die besondere plek wat die bees in die geesteslewe van stamlede ingeneem het. Die bees was vir die Rolong sy onderhoud en sy bank, sy hulpmiddel om sy plek in die gemeenskap te vind en te volstaan, en sy offer aan die geeste in tye van nood.

In die opsig dat die Rolong se hele kultuurpatroon deur 'n beeskultus en -kompleks⁵⁾ gekenmerk is, onderskei by hom geensins

---

4) Moffat, R. (1842). p.73.

5) Vgl. Herskovits, M.J.: The cattle complex in East Africa. American Anthropologist. 28.

van ander Bantoevolke van Oos- en Suid-Afrika nie, en was en is dit nog steeds 'n kenmerk wat by 'n ontleding van sy kultuur in gedagte gehou moet word.

Vanweë die besondere sosiale, religieuse en ekonomiese waarde wat die Rolong aan beeste geheg het, is dit ook verstaanbaar dat hierdie dier in die gevoelslewe van die stam 'n oorheersende rol gespeel het, en dat hierdie faktor tot aansporing vir die verkryging daarvan gedien het. Daarbenewens is op allerlei ritueel-magiese wyses gepoog om hierdie kosbare besitting te beskerm. Hieroor was die kaptein, sy toordokters, maar ook elke individuele veebesitter ewe besorg en het rituele gebruike en nakoming van talryke taboe-bepalinge sorg gedra dat hierdie bate, wat die grondslag van hulle welvaart was, beskerm is.

2. WYSES VAN VERKRYGING EN BESITREG

Vroeër, soos trouens ook vandag, hoewel in gewysigde vorm, het Rolongtradisie en -gebruike voorsiening gemaak dat elke individuele persoon kon deel in hierdie bate. Dit was 'n persoon se reg om 'n veebesitter te wees en stamwette en -tradisie het bepaal dat 'n min of meer eweredige verdeling plaasgevind het soos blyk uit die volgende:

(a) MAFIŠA-GEBRUIK

In die reël was die stamhoof se kudde die grootste en was dit gebruiklik dat hy, naas welgestelde onderhoofde en andere, wat ook oor groot veestapels beskik het, beeste aan medestamlede kon uitleen (dikgomo tša mafiša). Hierdie leengebruik was egter nie noodwendig altyd 'n wyse deur middel waarvan die lener sy veestapel kon vergroot nie. Nietemin was dit 'n belangrike bate in sy besit.

Hy het oor hulle gebruik beskik, maar kon hulle nie as sy eiendom beskou of as bogadi en vir ander doeleindes vervreem nie. Indien die lener hierdie vee egter getrou versorg en behoorlik beskerm het, het die eienaar soms as beloning aan hom 'n kalf (kgomo ya madi-sa) geskenk.

Waar die mafiša-gebruik vroeër algemeen aangetref is, kom dit vandag weens beperkte veestapels minder voor.⁶⁾ Persone is kieskeurig en slegs familieleden of besonder goeie vriende kom daarvoor in aanmerking. Indien die lening oor 'n lang periode strek, veroorsaak deur die eienaar se afwesigheid uit die gebied, ontvang die lener soms 'n aanteelbees.

(b) ERF VAN BEESTE

Een van die belangrikste wyses deur middel waarvan 'n persoon beeste kon bekom, was deur hulle te erf. Volgens Rolong-erfreg het die seuns van 'n oorledene voorrang bo alle ander persone geniet, ongeag of die seuns getroud of ongetroud was. In enkelvoudige gesinne was die vernaamste erfgenaam die oudste seun van die gesins-hoof en daarna ander seuns, volgens rangorde, uit dieselfde hut. Die hooferfgenaam (mojabošwa) het in besit gekom van alle vee en ander goedere wat nie reeds deur sy vader gedurende sy leeftyd aan ander persone uitgedeel of beloof was nie. Hy het verder in besit van dié beeste gekom wat aan sy moeder se hut deur sy oorlede vader toegewys was, maar was verplig om sy moeder te onderhou.

---

6) In die nuwe woongebied Silošeša wat tans opgerig word, sal die aanhou van vee verbied word. Verskillende persone het in die verband egter te kenne gegee dat indien hulle daar sou gaan woon, hulle hul beeste aan andere sal uitleen.

Tradisie het voorts bepaal, dat ofskoon die hoouerfge-naam in besit van sy vader se veestapel gekom het en daaroor kon beskik, hy nie onthef was van die verpligting om die erfbeeste op 'n billike wyse onder sy broers te versprei nie. Die mening van my informante was verdeel oor die vraag of dogters in vroeëre tye erfgename van beeste kon wees. Die mees algemene mening was dat hulle, streng genome, geen reg op beeste gehad het nie tensy die oorledene voor sy dood spesifieke instruksies dienooreenkomstig gegee het. Dit was eerder die gebruik dat 'n vader aan sy dogters gedurende sy leeftyd beeste geskenk het om hulle deel te laat hê aan sy besittings.

Beeste wat deur 'n poliginis aan sy onderskeie hutte toegeken is, het in besit van daardie hutte gebly en is vererf deur die oudste seun van elke hut, maar die erfgename van die verskillende hutte was onder verpligting om na hulle jonger broers en susters om te sien. By die afsterwe van 'n gesinshoof was dit egter by die Tswanavolke 'n algemene gebruik dat die oudste seun van elke hut aan die hoouerfopvolger 'n bees gegee het ter erkenning van hom as nuwe kraalhoof. Indien die seuns van die onderskeie hutte van 'n poliginis nog minderjarig was, het die hoouerfopvolger toesig gehou oor die eiendom; maar as hy self nog minderjarig was, het die rramagolo hierdie funksie vervul.

Wanneer 'n wewenaar hertrou het, was sy tweede vrou na sy afsterwe afhanklik van die oudste seun van haar man se eerste vrou en moes hy vir haar en haar kinders sorg deur beeste aan hulle toe te wys tensy die oorledene voor sy dood beeste aan sy tweede vrou toegeken het. Eweneens was dit 'n hoouerfgenaam se plig om vir sy vader se eerste vrou te sorg indien sy slegs dogters gebaar het.

Soos in hoofstukke V en VI verduidelik, het na die dood van 'n man met minderjarige kinders, 'n ouer of by voorkeur jonger broer van die oorledene die hut van die weduwee „binnegegaan" ten einde vir die oorledene kinders te verwek. Ook in hierdie geval het 'n seun wat uit so 'n leviraatverhouding gebore is, gedeel in die erfporsie van die oorledene. Indien die oorledene geen seuns gehad het nie, het die eerste seun wat uit 'n leviraatverhouding verwek is, die hoferfgenaam van die oorledene geword.

In gevalle waar die broers van 'n oorledene geweier het om 'n leviraatverhouding met die weduwee aan te gaan, of wanneer daar geen manlike familielid was om die hut „binne te gaan" nie, kon die wykshoof iemand benoem om oor die eiendom van die oorledene toesig te hou tydens die minderjarigheid van die erfgenaam.

Beeste wat 'n vrou van haar vader present gekry het, is na haar dood deur haar kinders geërf. Haar man het daarvoor toesig gehou maar kon dit nie as sy eiendom beskou nie. Die man het ook nie die reg gehad om hierdie beeste aan 'n tweede vrou toe te wys nie. Aan die ander kant kon 'n vrou gedurende haar leeftyd met die toestemming van haar man 'n bees aan iemand beloof, maar in die reël was haar kinders die vernaamste erfgename van die beeste wat aan haar behoort het. Indien 'n vrou egter kinderloos gesterf het, het die beeste wat deur haar vader of deur haar familie aan haar geskenk is, die eiendom van haar vader of sy wettige opvolger geword, terwyl beeste wat aan haar deur haar man geskenk is, sy eiendom na haar afsterwe gebly het.

Ooms aan vaderskant het gewoonlik 'n wakende oog oor die verdeling van beeste na die dood van 'n persoon gehou. Oor die alge-

meen is hulle nie onmiddellik verdeel nie, maar toegelaat om aan te teel. Daarna het die verdeling, ingeval 'n erfgenaam nog minderjarig was, eers geskied wanneer hy volwassene was.

(c) BEESTE AS GESKENKE

Beeste was in die Rolongstamlewe te alle tye „beweeglike kapitaal" en die gebruik om dit as geskenk aan te bied het veel daartoe bygedra om 'n redelike ewewig van welvaart te verseker. Afgesien van 'n goed deurdagte erfregstelsel, het die gebruik om beeste as geskenke te gee, meegebring dat tot 'n aansienlike mate verspreiding van beweeglike eiendom in die hand gewerk is. So bv. kon 'n vader gedurende sy leeftyd beeste aan sy seuns of ander persone skenk. Dit het gedien as die kern vir die opbou van 'n eie veestapel en het gevolglik latere ekonomiese selfstandigheid beteken. Skenkings het gewoonlik saamgeval met 'n belangrike gebeurlikheid in 'n persoon se lewe. So het 'n seun na afloop van sy inisiasie van sy vader en van sy malome verse of koeie as geskenk ontvang. 'n Vrou se vader het in die reël besondere toegeneentheid teenoor haar kinders openbaar en dit het dikwels voorgekom dat 'n grootvader aan 'n kleinseun 'n kalf geskenk het. Ook dogters het beeste as geskenk ontvang. Vir hulp tydens 'n bevalling, begrafnis, werk op lande en by talryke ander geleenthede, is deur middel van 'n geskenk van 'n skaap, kalf of bees dankbaarheid betoon. Veral belangrik was geskenke, meesal beeste as 'n gebaar van erkentlikheid vir gelewerde dienste, wat 'n kaptein as mees vermoënde lid, van sy stam van tyd tot tyd aan adviseurs, krygsmanne en ander begunstigdes uitgedeel het.

(d) BOGADI

In ons uiteensetting betreffende die lewering van bogadi deur die familie van die man aan dié van die vrou, is daarop gewys van watter fundamentele belang hierdie instelling in die lewe van die Rolong is en 'n beskrywing van die sosiale waarde van die bees as bogadi hoef nie hier herhaal te word nie. Dit is egter belangrik om te onthou dat by die lewering van bogadi die bees gedien het as skakel waarmee die gemeenskap en veral families aan mekaar gebind is, asmede as 'n middel om verpligtinge soos bv. ten opsigte van voor-egtelijke kinders, na te kom. Die lewering van bogadi met al sy sosiale implikasies was, en is nog steeds, 'n belangrike wyse vir die verkryging van beeste, sodat die ekonomiese betekenis daarvan nie onderskat mag word nie. Verskillende familieleden van die vrou het in die bogadi-beeste wat vir haar ontvang is, gedeel, o.a. haar vader, malome, ooms aan vaderskant en haar moeder. Selfs 'n vrou wat 'n dogter na die moeder se dood versorg het, het 'n bogadi-bees ontvang. Die afstammeling het in die besit van haar hut gekom en is vererf deur die betrokke erfgenaam van die hut.

(e) DIENSLEWERING

In 'n gemeenskap wat geen ander betaalmiddel geken het nie, het veral die bees in hierdie behoefte voorsien. Veebesitters wat geen seuns van hul eie gehad het nie, het dikwels jong mans of seuns in diens geneem om hulle vee op te pas. As vergoeding het hierdie veewagters gewoonlik 'n vers ontvang, die afstammeling waarvan hulle eiendom geword het. Algemeen gebruiklik was dat ryker persone, asmede die kaptein self, mense gehuur het om hulle beeste op te pas

teen vergoeding van 'n vers (kgomo ya madisa). Hiernaas was 'n bok, skaap of bees 'n vername vorm van vergoeding aan toordokters vir gelewerde dienste.

Met betrekking tot dienslewering as wyse tot die verkryging van lewende hawe kan in hierdie verband terloops vermeld word dat, nadat die Rolong by Thaba'Nchu gevestig geraak het, sommiges deur boere langs die Modderrivier in diens geneem is. Vir 'n diensperiode van ongeveer agt maande het hulle meesal 'n bees as beloning ontvang.⁷⁾

(f) SKADEVERGOEDING

By die Rolong kon beeste verder verkry word deur betaling van skadevergoeding. Nie alleen het die bees gedien as 'n middel tot die verkryging van 'n vrou se baarvermoë nie, maar deur die lewering van beeste is o.a. in gevalle van deflorasie of onwettige geslagsgemeenskap, restitusie verkry en is die ewewig in die sosiale orde herstel. So bv. kon 'n vader of sy wettige opvolger wanneer sy verloofde dogter van iemand anders as haar verloofde verwag het, skadevergoeding wat tot vier beeste kon beloop, eis. In geval van deflorasie asook in gevalle waar 'n man geslagsgemeenskap met 'n jong vrou, wat reeds gedefloreer was, gehad het, is die skuldige persoon met twee beeste beboet. Hierdie boetebeeste het in alle gevalle in die besit van die vader van die jong dogter gekom. Selfs in gevalle waar 'n verloofde vrou van 'n ander man 'n kind verwag het, het die verloofde man of sy familie geen aanspraak op die

---

7) Backhouse, J. (1844). p.414.

boete gehad nie.

'n Man kon ook beeste as skadevergoeding van iemand wat onwettig met sy vrou verkeer het, eis, mits hy reeds bogadi vir die vrou oorgedra het. 'n Impotente man sou egter nie skadevergoeding eis nie, maar eerder om sy impotensie te verbloem, voorgee dat 'n kind uit sy vrou se buite-egtelike verhouding, syne was.

In geval van ontvoering van 'n getroude vrou is streng teen die skuldige opgetree en moes hy skadevergoeding, volgens die segspersone van 10 tot 15 beeste, betaal selfs al het die vrou na haar wettige man teruggekeer.

(g) RUILHANDEL

Ook ruilhandel was 'n middel tot die verkryging van beeste. Persone wat koring en/of skape as beloning of as geskenk ontvang het, het dit dikwels vir beeste verruil. Diegene wat besonder bedrewe was in die vervaardiging van huishoudelike artikels en implemente het soms hulle ware aan andere verruil vir graan of 'n skaap wat op 'n latere stadium vir beeste verruil kon word. Ook nadat die Rolong by Thaba'Nchu gevestig is en terwyl wild nog volop was, het sommiges pelse en karosse van die velle van wilde diere⁸⁾ gemaak en dit verruil vir kafferkoring en vee by die Sotho.

(h) NATUURLIKE AANWAS

Ongeag op watter wyses beeste verkry is, het hulle natuurlike aanwas aan die eienaar behoort tensy hy dit vooraf aan iemand anders beloof het. Vee wat aan 'n gesinshoof behoort het, se natuurlike aanwas het sy eiendom geword. Dieselfde reël het gegeld vir

---

8) Arbousset, J.T. (1846). p.330.

beeste wat aan 'n hut toegewys was (vir onderhoud en later as erfgoedere), beeste van 'n getroude vrou en van ongetroude seuns en dogters.

'n Gesinshoof kon egter 'n kalf aan 'n neef, broer, oom of kind belooft, hetsy in die vorm van 'n geskenk of as vergoeding vir gelewerde dienste. 'n Getroude vrou wat beeste besit het, was nie geregtig om sonder die toestemming van haar man vooraf 'n kalf aan iemand te belooft nie. Ofskoon die natuurlike aanwas van haar beeste in haar en haar hut se besit gekom het, kon sy nie daarvoor beskik sonder om haar man te raadpleeg nie. Dieselfde het gegeld vir ongetroude seuns en dogters, wat ten spyte van die feit dat hulle vee besit en aanspraak gehad het op die aanteelbeeste, nie daarvoor kon beskik sonder toestemming van hulle vader of sy opvolger nie. Die natuurlike aanwas van beeste wat aan 'n hut toegesê is, het in besit van die hut gekom, maar lede van die hut kon nie van hierdie beeste se afstammelinge as geskenke weggee of belooft sonder om die gesinshoof te raadpleeg nie. Na die dood van die gesinshoof het sy opvolger, indien die erfgename van die hut nog minderjarig was, oor die aanteelbeeste van die hut toesig gehou.

Samevattend kan ons sê dat beeste op verskillende wyses vroeër deur die Rolong verkry kon word en dat daar altyd sekere bepalinge was waarvolgens hulle in die besit van 'n persoon gekom het. Elke gesinshoof was die vernaamste eienaar van vee wat hy kon verdeel onder sy verskillende hutte en waarvan hy 'n deel vir homself kon hou. Beeste wat hy aan sy verskillende vrouens toegesê het, het in die besit van die bepaalde hut gebly ofskoon hy die heerreg daarvoor behou het. Die vernaamste doel hiervan was om elke

hut 'n selfversorgende ekonomiese eenheid te maak. Na die dood van die gesinshoof is hierdie beeste oorgeneem deur die erfgename. Oor die beeste wat 'n man nie aan bepaalde hutte toegewys het nie, kon hy beskik soos hy wou, maar in die meeste gevalle het so 'n man tog sy vader i.v.m. enige transaksies waarby beeste betrokke was, geraadpleeg. Aangeleenthede rakende sy beeste is nooit deur 'n man met sy vrou of vrouens bespreek nie.

'n Getroude vrou se beeste, d.w.s. dié wat sy van haar vader of ander familieleden present gekry het, is nie geskei van dié van haar man of haar hut nie. By die veeposte en ook wat algemene versorging betref, is geen onderskeid tussen hierdie beeste gemaak nie. Wanneer sy van hulle wou vervreem of laat slag, was sy verplig om haar man te raadpleeg, terwyl hy nie daarvan as geskenke, vir bogadi of vir enige ander doel kon gebruik sonder haar toestemming nie. By 'n egskeiding het haar beeste in besit van haar hut gebly en is na die dood van die gesinshoof, deur die erfgenaam van die hut oorgeneem. Sy kon egter nie beeste wat sy van haar man present gekry het, by 'n egskeiding saam neem nie aangesien hulle in die besit van haar hut gebly het. Dit het verder geblyk dat ongetroude seuns en dogters beeste kon besit maar dat oor hierdie beeste en hulle afstammelinge deur die gesinshoof of sy opvolger toesig gehou is.

Watter persentasie van die bevolking vroeër beeste besit het en hoe groot die kuddes per veebesitter was, is moeilik om te bepaal. Informante wat geraadpleeg is, was van mening dat die meeste gesinshoofde wel veebesitters was en dat die groottes van

hul veestapel gewissel het van 20-40 stuks grootvee.

3. VERSORGING VAN BEESTE

Weens die besondere waarde wat die Rolong aan sy beeste geheg het, en aangesien alle lewensfasette op een of ander wyse deur die besit van vee geraak is, is dit vanselfsprekend dat hy talryke voorsorgmaatreëls getref en taboebepalinge nagekom het, ten einde vee teen vrekte, diefstal, en die inwerking van towery (boloï) te beskerm. Weens die ingewortelde vrees vir die onreinheid van 'n vrou, is vrouens nie toegelaat om beeste uit die kraal te jaag, op te pas, met hulle te werk of die beeskraal te betree nie. Hoewel dit die taak van vrouens was om veewagters by die veeposte van voedsel te voorsien, het hierdie togte na die veeposte sonder die hulp van die pakos geskied.⁹⁾

Spesiale voorsorgmaatreëls wat ter beveiliging en algemene versorging van beeste getref is, het veral met die volgende in verband gestaan:

(a) BOU EN GEBRUIK VAN DIE BEESKRAAL

Met die oprigting van 'n hutte-aanleg, is die bou van 'n beeskraal (lesaka) en die terrein wat daarvoor nodig was spesiaal in aanmerking geneem. Volgens sommige segspersone is by die aanlê van 'n nuwe stat die hutte en beeskrale gelyktydig gebou, terwyl andere

---

9) Vgl. ook Arbousset, J.T.: "... it is on them (vrouens) alone that falls the work of providing the shepherds with bread and beer: they make flour of the millet which they carry in earthen pots and baskets on their heads, without ever making use of one beast of burden in any of those numerous journeys which they make." p.332.

beweer het dat eerstens gesorg is vir die oprigting van krale. Alvorens veekrale en hutte aangelê is, is 'n toordokter ingeroep om die terrein te beveilig. Afbakening het geskied deur die inkap van stokkies wat met spesiale medisyne (dipheku) behandel is ten einde vee-siektes en boloi af te weer. Selfs by die ingang van die beeskraal is van hierdie gedokterde stokkies ingestamp sodat hulle ongeveer 'n duim bokant die grond uitgesteek het. By sommige Rolong-Seleka van Thaba'Nchu kom dit vandag nog voor dat 'n toordokter ingeroep word om die perseel te beveilig waardeur nie alleen die huismense beskerm word nie, maar ook die veekraal wat later op die perseel opgerig mag word. Dit kom ook voor dat onder abnormale omstandighede, tydens siekte of veevrekte, die hulp van toordokters verkry word wat met medisyne kruise op deure en vensters van 'n woning aanbring as afweermiddel teen kwaadwillige invloede.

Elke indiwiiduele veebesitter het nie sy eie kraal gehad nie aangesien die vee van 'n familiegroep saam in gemeenskaplike krale gehou en versorg is. Die beeskraal of -krale asook 'n kleiner kraal vir kleinvee is in die middel van die hutte-aanleg aangebring met die doel om toegang vir ongewenste persone onmoontlik te maak. Die hutte het 'n soort skans rondom die krale gevorm.

Slegs mans het met die bou van 'n beeskraal gehelp. Vir boumateriaal was die Rolong aangewese op wat die natuur hulle gebied het, en die meeste is dan ook gebou deur klippe in 'n sirkel op te stapel of deur die inplant van pale en takke. Die hek het gewoonlik uit twee sparre wat met bas aan die hekpale vasgedraai is, bestaan.

Afgesien van sy praktiese waarde, nl. om die beeste snags daarin te hou en koeie daarin te melk, was die beeskraal die middel-

punt van verskeie sosiaal-religieuse aktiwiteite. Dit was die begraafplaas van mans en wanneer geslag is, hetsy vir die voorvadergeeste of by 'n ander geleentheid, het dit in die beeskraal plaasgevind. Dit is klaarblyklik dat die beeskraal vandag nie meer dieselfde rituele funksies soos vroeër vervul nie. Oor die algemeen is dit swak strukture van klippe of pale wat op die woonpersele opgerig word en waarin koeie wat in die melk is en trekdier, gedurende die ploegseisoen, gehou word. Soos vroeër word in die kraal gemelk terwyl alle ander funksies wat die kraal vroeër vervul het in onbruik geraak het.

Veranderde lewensomstandighede van die Rolong het teweeggebring dat taboebepalings i.v.m. die werk met beeste verval het of gewysig is. So word baie vrouens vandag deur die afwesigheid van mans verplig om met beeste te werk en te melk. Wanneer 'n vrou egter menstrueer, is dit vir haar streng verbode om met beeste te werk. Hierdie taboebepaling word streng nagekom aangesien die geloof bestaan dat koeie hulle kalwers sal weggooi as 'n vrou wat menstrueer met beeste werk of deur 'n trop beeste loop.

Die tradisionele gewoonte dat vrouens beeskrale moet vermy, word nog aangetref. Hoewel alle Rolong hierdie taboebepaling nie meer so streng nakom nie, is dit vir 'n vrou wat menstrueer onder alle omstandighede verbode om die kraal te betree terwyl beeste daarin is; gewoonlik loop sy 'n wye draai om die kraal en beeste.

(b) NAME, KLEURE EN MERK VAN BEESTE

Ofskoon die gemiddelde Rolong nie meer alle ou gevestigde ritueel t.o.v. sy beeste nakom nie, is hy nietemin besonder trots as hy 'n mooi bont kudde besit. Waar mans in vroeëre tye saans wanneer

beeste na die krale gejaag is met welgevalle na hulle vernaamste besitting gekyk en oor en weer met die besondere hoedanighede van hulle beeste gespog het, het ek min van hierdie gebruik by hulle bespeur. Aan die ander kant is 'n bespreking oor beeste steeds met groot erns gevoer waaruit 'n diepgewortelde liefde, eerbied en selfs verering gesprek het. Elke vee-eienaar kan van sy beeste in kleurvolle taal 'n noukeurige beskrywing gee en vir byna elke kleurskakering, tipe horing en ander hoedanighede bestaan spesifieke terminologie. 'n Paar voorbeelde hiervan is die volgende:

Kgwèba (M) : bees met 'n wit rug vanaf die neus tot stert. Die Kgwabana (V): liggaam is verder bruin of swart.

Phachwa (M) : bees met groot wit en swart patrone; 'n baie Phachwana (V): gesogte kleurpatroon.

Nala (M) :
Nalana (V): bees rooi-wit gestreep oor die liggaam;

Khunou (M) :
Khunwana (V): rooi bees met wit kolle oor die liggaam;

Kgomo e pududu (M):
Puducwana (V) : donker blougrys bees;

Tshetlha (M) :
roomkleurige bees;
Tshetlhana (V):

Kgomo ea pholo: sterk geboude bees.

Die Rolong onderskei ook hulle beeste volgens verskillende tipe horings en die wyse waarop hulle groei. Tipe horings word deur

die volgende benaminge onderskei:

Dinakatšša di molēma - horings wat in teenoorgestelde rigtings groei.

Dinakatšša marumō a kua godimo - bees met regop horings.

Kgomo e chocha (M) : poenskop.

Kgomo e chochana (V):

Beeste se horings is nie gebrand nie maar soms afgesaag. Nadat die Rolong beeste as trekdieren begin gebruik het, het dit algemene gewoonte geword om gate in die horings van voorosse te boor. Rieme is dan deur hierdie gate gestee om die osse te lei.

Ten spyte daarvan dat elke veebesitter sy beeste baie goed uitken, is dit gebruikelik dat oormerke (mashushu) in 'n V-, swaeltart-, snit-, gaatjie- of halfmaanvorm aangebring word. Soms word albei ore gemerk, maar sorg word gedra dat vee-eienaars in dieselfde omgewing nie eenderse oormerke gebruik nie.

Allerhande bygelofies word vandag nog aan beeste gekoppel. Sommige Rolong glo dat koeie wat ongeduldig is om by die kraalhek in te gaan of wat baie rondhardloop baie melk het. Ander glo dat wanneer ouer beeste bokspring, reën naby is.

(c) WEIDING EN WATERVOORSIENING

Die Rolong het in die reël 'n deel van hulle vee in die onmiddellike omgewing van hulle statte laat wei indien genoegsame weiding voorhande was. Merendeels was dit dié beeste wat vir huishoudelike doeleindes gemelk of as pakosse en later as trekdieren gebruik is. Wanneer beeste in die omgewing van die statte gewei het, is hulle soggens nadat gemelk is, uit die kraal gejaag. Die veewag-

ters moes toesien dat beeste namiddae suip en teen die laat namiddag is hulle aangekeer na die krale wat onder toesig van mans behoorlik toegemaak is vir die nag. Sodra weiding in die omgewing van 'n stat skaars en swak geword het, is grond deur die kaptein aan elke wyk vir die oprigting van veeposte toegewys. By so 'n veepos (moraka), is tydelike krale van takke gemaak asook skuillings of takskerms waar die veewagters kon oornag. Netsoos tuis, is afsonderlike krale vir elke familiegroep opgerig.

Gedurende die dag moes seuns die beeste laat wei, en toesien dat hulle nie afdwaal nie. Indien die weiding goed was en water naby, het die seuns tyd gevind vir jag en speletjies. Getroude mans het die veeposte gereeld besoek en aansienlike gedeeltes van die jaar daar deurgebring. Voedselvoorrade vir die veewagters is deur vrouens van tyd tot tyd na die veeposte gebring.

Veevoer is nooit spesiaal vir beeste of ander vee geproduseer nie; 'n feit wat met inagneming van die primitiewe en moeisame wyse van grondbewerking, verstaanbaar is. Na die oes is beeste toegelaat om die lande te beweï wat egter gou uitgeput is. Om aan alle stamlede die geleentheid te gee om hul oes in te bring, het die kaptein beheer uitgeoefen oor die weiding van beeste op afgeoeste lande. Slegs hy kon, nadat hy verseker was dat klaar geoes is, toestemming verleen aan stamlede om van afgeoeste lande as weiding gebruik te maak.

Die keuse van geskikte veeposte het saamgehang met die aanwesigheid van voldoende water. Bogrondse water het aan die stam as geheel behoort en elke stamlid kon vryelik daarvan gebruik maak. In die droë streke van Betsjoeanaland en omgewing was ge-

noegsame watervoorrade vòòr die Rolong met die blanke in aanraking gekom het en nuwe metodes vir watervoorsiening aan hulle bekend geword het, 'n groot probleem. Gedurende 'n droogte of voorplanttyd het die stam opgesien na die kaptein wat die belangrike taak gehad het om die reënseremonies te lei. Soms het hy toordokters wat die kuns verstaan het om reën te maak, in diens geneem, maar sy gewildheid by die stam het ook baie afgehang van sy eie vermoë om reën te maak. Die reënseremonies was dan ook die belangrikste metode vir die verkryging van water. Genoegsame reën was 'n byna oorheersende gedagte en word weerspieël in die feit dat by talle geleenthede die uitroep Pula! Pula! (reën) was. Wanneer 'n kind gedurende 'n besondere goeie reënjaar gebore is, het die naam van die kind dié omstandigheid weerspieël.

Die geloof in reënmakery het tydelik bly voortbestaan selfs nadat die Rolong onder die invloed van blanke sendelinge gekom het en vandag nog glo sommige dat indien 'n bees na die Thaba'Nchu-berg gedurende 'n droogte gebring word, dit sal reën. Dit wil voorkom asof daar 'n ooreenkoms is met 'n dergelike gebruik wat by die Rolong-Rratlou bestaan. Volgens Breutz word die volgende aangetref: „Formerly the chief's ancestors had an important function in the prayers and the sacrifices for rain and good crops. ... There is one place, Setlhatlhwe, on the boundary of the Setlagole Reserve where in times of severe drought occasional rainprayers are still held in the traditional way. ... In prayers the nearest ancestors are addressed and asked to carry the wishes of the people to the more remote (sic) ancestors. In ancient times the people gathered at Setlhatlhwe, led by the chief. They brought food for the

ancestor spirits and a beast, called kupe. The beast was not slaughtered but left at this place as noman's property. The chief beseeched the spirits for their help in the troubles which had befallen the tribe, such as drought, locusts, epidemics etc. The men shouted and the women clapped their hands, and when the rock echoed the noise it was taken as a sign that the spirits of the chief had heard the prayers."¹⁰⁾

Of daar vóór die aanraking met die blanke ook ander metodes vir waterverkryging bestaan het, is moeilik om vas te stel, weens die onsekerheid van informante in verband hiermee. Broadbent maak daarvan melding dat die inboorlinge erg verbaas was, nadat hy aan hulle bewys het, dat water ook ondergronds gevind kon word. In teenstelling hiermee sê Schapera: "However, in the old days, the Tswana also employed more practical methods than rainmaking in order to improve their water position. Long before coming into contact with Europeans, they had begun to dig pits in the beds of rivers, on the edges of pans, and at other suitable places where underground waters could be tapped."¹¹⁾

In die Thaba'Nchu-gebied word vandag op allerlei wyses van owerheidsweë voorsiening vir water gemaak. Op hulle woonerwe het sommige bewoners 'n klein gronddam wat veral vir pluimvee, melk-koeie en trekdier gebruik word. In die weikampe word van owerheidsweë voorsiening vir suipingsdamme gemaak waarvan daar 121 in die

---

10) Breutz, P.-L.: Ethno. Publ. No.32. p.75-76.

11) Schapera, I.: (1943). p.240.

gebied is.

Watervoorsiening vir die gebied (d.w.s. op Trustgrond)
bestaan uit:

Gronddamme	=	121	Windpompe	=	167
Boorgate	=	421	Masjienpompe	=	2
Handpompe	=	17	Dierekragpompe	=	6

Hierby is ingesluit watervoorsiening vir diere sowel as vir die bevolking self wat in elke woongebied hulle daaglikse water-voorraad by 'n handpomp, stoordam of windmeul gaan haal.

(d) OMHEINING EN VELDBEHEER

In die vroeëre stamlewe is beeste toegelaat om te wei tot-dat die weivelde kaalgevreet en uitgetrap was waarna beter weivelde gesoek is. Hoewel weivelde en lande nie omhein was nie, is 'n sekere mate van veldbeheer deur die Rolong toegepas. Die kaptein het slegs sekere veld vir die oprigting van veeposte aan elke wyk toegeken, wat 'n redelike verspreiding van vee oor die stamgebied in die hand gewerk het. Wykshoofde het toesig gehou dat oorbeweidning van bepaalde weigebiede voorkom is; maar gebrek aan genoegsame watervoorrade het tog veroorsaak dat die veld in die omgewing van waterbronne uitgetrap en erosie veroorsaak is. Daarnaas was dit ook gebruiklik dat veld soms aan die brand gestee is voor die eer-ste reëns. Ook hieroor is 'n mate van beheer uitgeoefen deurdat 'n persoon slegs dié veld mog brand wat hy vir sy eie beeste gebruik het. Hy was verplig om enige brand deur homself veroorsaak, behoer-lik te beheer. Veldbrande gedurende die droë seisoen was verbode.

Onder blanke beheer het die tradisionele stelsel van beweiding en regulering daarvan deur die kaptein in totale onbruik gekom. Van owerheidsweë word veel gedoen t.o.v. omheining en veld-beheer. Behalwe vir die toekamping van tot dusver 10,061 morges grond deur die S.A.Bantoetrust, is 186 myl kontoerwalle gegooi en 966 myl grasstroke aangebring om gronderosie te voorkom en te bekamp.

Deur die beskikbaarstelling van weikampe, gemiddeld 3-4 myl van die woonbuurtes geleë, omheining, watervoorsiening d.m.v. damme of sementstoordamme, word die oppas van vee vandag uitgeskakel. Elke residensiële gebied beskik oor 3-4 gemeenskaplike weikampe wat vir grootvee gebruik word.

Die algemene beleid van owerheidsweë is om die beeste van elke lokasie in groepe te verdeel, nl. osse, en koeie wat nie in die melk is nie; en melkkoeie en kalwers. Meestal word eersgenoemde groep in weikampe wat die verste van die residensiële gebied geleë is, laat wei, terwyl melkkoeie en kalwers in kampe nader aan die woon-gebied geplaas word. Skape beweë kampe wat reeds deur grootvee afge-vreet is.

In teenstelling met vroeër waar weivelde deur die gemeenskap gratis gebruik kon word, moet vee-eienaars vandag vir die weiding van hulle vee betaal. Volgens Proklamasie 92 van 1949 word R0.25 per stuk grootvee en R0.05 per stuk kleinvee per jaar betaal met 'n basiese afslag van R1.50 op die totale bedrag betaalbaar. Weifooie word ingevorder deur die Bantoesakekommissariskantoor as krediet vir die Trust.

Beeste beweë nog soos vroeër afgeoste lande met die verskil

dat dit nie meer op 'n gemeenskaplike basis geskied nie. Beheer daarvoor word uitgeoefen deur die eienaar van die land. Soms word afgeoeste lande teen geringe vergoeding aan andere vir weiding verhuur. Hooi word in toenemende mate as veevoer gebruik.

(e) KENNIS EN BESTRYDING VAN VEESIEKTES

Teen die bestryding van aan die Rolong bekende veesiektes soos bv. lewersiekte (sebete), miltsiekte (lebâtê), galsiekte (santlhokwe), sponssiekte (tšorotsšwane), tering (mafahla), wurmbesmetting (lotsšêga) en swelsel (lepôrowane), kon weens die gebrek aan kennis weinig gedoen word. Sommige siektes is deur hulleself „gediagnoseer”. Volgens die segspersone is en word bv. lewersiekte vasgestel wanneer 'n bees „snaaks loop” en vinnig asemhaal; milt-siekte kon daarenteen slegs vasgestel word aan die bloed by 'n dier se mondhoeke nadat hy reeds gevrek het; en sponssiekte was en word uitgeken aan 'n sweer aan die agterbeen van 'n dier.

Hoewel hulle veesiektes tot 'n mate self kon diagnoseer, het die Rolong wanneer veevrekke voorgekom het 'n toordokter geraadpleeg. Hy het medisyne gegee, die kraal gedokter of die dier op 'n spesiale wyse met 'n stuk warm yster gebrand. Oor die algemeen is diere wat aan een of ander siekte gevrek het, geëet, behalwe in gevalle van miltsiekte wat aansteeklik (phetê) vir die mens beskou is.

In huidige omstandighede word van owerheidsweë streng teen veesiektes gewaak. Inenting teen miltsiekte is verpligtend en inenting teen sponssiekte word gedoen vir dié Bantoe-vee-eienaars wat daarop aandrang en daarvoor betaal. In die gebied is daar 3 dipbakke en gedurende 1963 is 960 stuks grootvee gedip.

Dit is egter 'n algemene verskynsel dat die gemiddelde Rolong weens gebrek aan kennis nie in staat is om siekte onder sy vee vroegtydig te diagnoseer nie. Veeverliese van 150-200 per jaar is volgens die landboubeamptes geen ongewone verskynsel nie.

(f) VEEVERBETERING

Volgens my informante het die Rolong vroeër 'n mate van keuring toegepas t.o.v. bulle wat vir aantelddoeleindes gebruik is. Daar is veral gelet op die geslagsdele van 'n bul; as sy saadsak 'n taamlike divisie getoon het, is aangeneem dat koeie wat deur hom gedek word, tweeling sou kalf. Gewoonlik is een of twee bulle aangehou vir 10-20 koeie. Bulle wat weens hulle ouderdom nie meer vir aantelddoeleindes gebruik kon word nie, is aan 'n malome gegee om te slag wat op sy beurt van die vleis aan die skenker teruggestuur het. Oor die algemeen het die Rolong egter t.o.v. veeverbetering en vrugbaarheid min werklike kennis gehad. 'n Algemene gebruik om die vrugbaarheid van diere te stimuleer, was om koeie in die beeskraal te „rook”. Droë mis is met medisyne in die kraal verbrand terwyl die dier gedurig daarin moes rondbeweeg. Indien koeie na herhaalde „beroking” onvrugbaar gebly het, is hulle geslag. Dubbelslagtige diere is as 'n goeie teken van die voorvadergeeste en 'n aanwys vir die eienaar en sy kraal beskou. Volgens Rolonggewoonte is koeie en veral dié wat besonder produktief was, (die fondament van die kraal (kgomo la losika)), met besondere sorg behandel. Vee-wagters moes die eienaar onmiddellik in kennis stel wanneer 'n koei gedek was, maar dragtige koeie is eers van die kudde afgesonder

wanneer hulle kalftyd nader gekom het. By die veeposte is hulle soms 'n bietjie van ander vee apart gehou, o.a. omdat die Rolong besonder lief vir biesmelk is. Indien 'n koei moeilik gekalf het, is gewoonlik die hulp van besonder vaardige persone ingeroep.

'n Ander wyse deur middel waarvan gepoog is om beeste vrugbaar te maak, was om 'n horing (lonaka) met medisyne by die ingang van die beeskraal vas te maak. Slegs die eienaars van krale was toegelaat om hierdie horings te hanteer, terwyl dit vir vrouens en kinders taboe was. In die gebied het ek min tekens van hierdie vroeëre gebruik gesien ofskoon dit in die volksmond bly voortleef deurdat die uitdrukking „hy het 'n goeie horing“, gebruik word wanneer iemand mooi beeste en skape besit.

Afgesien van hierdie metodes tot „veeverbetering“ was dit gebruikelik dat die Rolong ondermekaar bulle vir teeldoelindes uitgeleen het in welke geval die lener 'n geskenk aan die eienaar gegee het. In die reël is bulkalwers op die ouderdom van 3-4 maande gekastreer (hagola of go fagola).

Thaba'Nchu is vandag 'n veeverbeteringsgebied¹²⁾ en stoet-vee word op Trustplaasgronde aangehou. Stoetvee wat op 31 Des. 1962 aangehou is, was 28 bulle, 148 koeie, 137 kalwers, 10 osse en 10 perde terwyl die aantal stoetvee gedurende 1963, 170 diere beloop het. In terme van die beleid van die Departement van Bantoe-adm. en Ontwikkeling word veral die Bruin-Switserse beesras geteel wat hom goed aanpas by die hoëveldse gemengde boerderystreke met koue winters en gemengde suurveldtoestande. Verder word 'n stoet Arabiese hingste

---

12) G.K. No.1232. Gazette 18.8.1939. Prokl. 31/39.

vir teeldoeleindes by Ratabane aangehou om perde wat deur Bantoe hoofsaaklik vir karweiwerk aangehou word, te verbeter. Volgens inligting ingewin, openbaar die gemiddelde Bantoe geen besondere belangstelling in die aankoop van stoetvee nie, met die uitsondering van enkele Khosa wat oor die algemeen, in hierdie gebied, meer geïnteresseerd is in veeverbetering as die res van die bevolking.

4. KLEINVEE

Die ekonomiese betekenis van skape is vir die bevolking van die gebied tot op die huidige nog betreklik gering. Volgens my opname/^{besit}slegs ongeveer 10% van die bevolking skape met 'n gemiddelde aantal van 9 tot 10 per huishoudingshoof (vgl. veebesit). Aan die ander kant is dit egter belangrik om daarop te let dat, afgesien van skape se ekonomiese betekenis as vleis- en woldier, hulle vroeër en ook vandag nog die bevolking op allerlei wyses dien. In vroeëre tye was skape vir die Rolong 'n taamlike belangrike slagdier en is hulle velle vir mantels en komberse verwerk. Hiernaas was dit 'n betaalmiddel waarmee 'n toordokter, vroedvrou of enige ander persoon vir sy dienste vergoed is. Wanneer familieleden mekaar besoek het, is 'n skaap geslag of as geskenk aangebied. So ook is skape as mokwele by verlowings gegee of na afloop van 'n rouperiode is 'n skaap geslag ten einde gesinslede van die oorledene te reinig. Feestelike geleenthede, na die geboorte van 'n kind of na goeie reëns en oeste, is altyd deur die slag van 'n skaap gekenmerk.

Hierdie gebruike het almal tot 'n groot mate bly voortbestaan en dit wil my voorkom of die waarde wat die gemiddelde

Rolong vandag aan kleinvee heg merendeels van 'n sosiale aard is, ofskoon hy natuurlik die ekonomiese waarde daarvan nie oor die hoof sien nie.

Netsoos vroeër word skape in klein krale langs die beeskraal aangehou en bedags na welkampe gejaag wat op rotasiebasis beweï word. Die oppas van kleinvee wat vroeër deur jong seuns gedoen is, het verval.

5. VARKE EN PLUIMVEE

Varke en pluimveeboerdery is van ondergeskikte ekonomiese belang in die gebied. Slegs $\pm 30\%$ van die bevolking besit 1-2 varke terwyl $\pm 70\%$ van die inwoners 7-8 hoenders aanhou. Slegs 4 uit 500 huishoudingshoofde is aangetref wat tussen 30-50 hoenders aanhou en 'n poging aanwend om hierdie onderneming op 'n winsgewende basis te bestuur.

Die gewone Rolongman stel hoegenaamd geen belang in die aanhou van varke en pluimvee nie en beskou dit benede sy waardigheid om enigiets daarmee te doen te hê. Hoenderboerdery word op baie klein skaal deur vrouens beoefen; in die eerste plek vir huishoudelike gebruik en tweedens om, indien moontlik, 'n geringe inkomstetjie te verdien.

6. HUIDIGE VEEBESIT

Die gehegtheid aan vee vanweë die ekonomiese en sosiale waardes daarvan is steeds by die meeste Rolong aanwesig. Verskeie faktore het meegebring dat alle Rolonggesinshoofde nie vandag vee-eienaars is nie, maar dit neem geensins die feit weg dat die strewe na veebesit onverwyl voortleef nie. Dit moet egter in gedagte gehou word dat die gehegtheid aan veeteelt as tradisionele bedryfsvorm

nie by almal tot dieselfde mate voorkom nie en dat kontantverdienste eerder as vee die vernaamste bron van inkomste beskou word. By die oorgrote meerderheid van die Rolong word vee egter as 'n vername belegging beskou en baie streef daarna om deur middel van kontantverdiensies 'n vee-eienaar te word.

Die wyses waarop vee vandag verkry word, het uit die aard van die saak weens verskillende faktore verandering ondergaan. By die meeste geskied die verkryging daarvan op tradisionele wyse - deurdat bv. 'n vee-eienaar se oudste seun die besitter van sy vee word en dat die verdeling daarvan onder sy broers op tradisionele wyse geskied soos reeds beskryf. Die uitlewing van hierdie sisteem word egter bemoeilik deurdat familieleden nie meer soos vroeër as familiegroep saamwoon nie waardeur die uitoefening van gesag en toesig oor erfgoedere deur die rramagolo verminder het. Daarnaas verlaat baie erfgename van vee die gebied, bly feitlik permanent weg en maak soms hulle erfbeeste tot kontant vir die aankoop van huishoudelike benodigdhede, en heel dikwels, luukse artikels soos radios of vertoonkaste. Aan die anderkant word ook gevind dat die tradisionele erfregstelsel nie meer deur alle Rolong nagevolg word nie en uiteenlopende wyses van verdeling van erfgoedere vind teenwoordig plaas. So kan 'n vader bv. voor sy dood op individuele wyse sy eiendom en beeste onderverdeel waarmee beoog word dat dogters 'n gelyke deel van die erfporsie ontvang. Ek het bevind dat so 'n reëling veral by meer gegoede inwoners aangetref word.

Die ekonomiese omstandighede van die bevolking bepaal vandag tot 'n groot mate die aard van die erflating en die verdeling daarvan. Dit is moontlik dat indien 'n man net dogters het, die huis

en ameublement deur sy vrou geërf word en na haar dood deur haar dogters. Wanneer hy vee besit, bly hulle na sy afsterwe in besit van die weduwee en dogters. In die meeste gevalle is die oudste dogters die vernaamste erfgenaam of die beeste en ander besittings word gelykop verdeel. Dit blyk hier veral dat die verdwyning van poliginie en die feitelike verdwyning van go tsenela tesame met die residensiële afwesigheid van die familiegroep tot 'n groot mate veral die erf van beeste beïnvloed het.

Die wyse van verkryging van beeste as geskenk het bly voortbestaan en die reëls i.v.m. die toesig daarvoor geld nog steeds. Daarnaas het die verkryging van beeste d.m.v. dienstelewering verminder aangesien kontant tot 'n groot mate die huidige betaalmiddel geword het. In teenstelling met vroeër maak die huidige vee-eienaar weens die wyse van weiding, minder of glad nie van veewagters gebruik nie. Hoogstens word touleiers voor waens, ploë, sleë ens. gebruik maar ook hier word kontant gegee of van die dienste van eie familie gebruik gemaak.

Soos vroeër word beeste d.m.v. bogadi en as skadevergoeding verkry. Ook ruilhandel kom taamlik algemeen voor. 'n Ander bykomende wyse om beeste te verkry, geskied deur die aankoop daarvan. Veevendusies word gereeld gehou. Daar is 2 sentrums waar veevendusies plaasvind en gedurende 1962 is 17 veeverkopings gehou.

Soos vroeër behoort aanteelvenn aan die eienaar. Toesig oor aanteelvenn wat aan 'n getroude vrou of aan ongetroude seuns of dogters behoort, word deur 'n gesinshoof gehou. 'n Groter mate van persoonlike vryheid en afname in die gesag van ouers, bring mee

dat gevalle voorkom waar jongmense self en volgens eie goeddunke oor hulle eie lewende hawe beskik. Jongmense wat die gebied verlaat tref dikwels self reëlins i.v.m. toesig oor hulle vee of sit dit van die hand.

In die lig van 'n kombinasie van genoemde en ander faktore is dit dus moeilik om 'n vaste patroon te bepaal waarvolgens vee teenswoordig verkry word en tot watter mate tradisionele toesig en beheer daaroor uitgeoefen word.

(a) STATISTIESE GEGEWENS

In die Bantoegebied van Thaba'Nchu was die veebevolking gedurende 1962 as volg saamgestel:

Beeste	20,462
Skape	16,125
Varke	1,100
Perde, donkies, muile	1,879
Bokke	140
Pluimvee	20,900

In totaal was daar 25,051 grootvee-eenhede in die gebied bereken op 'n basis van 6 stuks kleinvee gelyk aan 1 grootvee-eenheid.¹³⁾ Die gemiddelde oppervlakte beskikbaar per grootvee-eenheid is op Trustgrond 5 tot 8 en op Bantoe-eiendomsplase ongeveer 4 morg.

Onderzoek na veehesit en die verspreiding daarvan oor 500

---

13) Volgens landboubeampte, Thaba'Nchu.

huishoudingshoofde toon aan dat 141 (28.2%) (eienaars van varke en pluimvee uitgesluit) geen veebesitters is nie. Vee wat deur 359 (71.8%) huishoudingshoofde besit of beheer word, is as volg onder hulle versprei:

TABEL XVI

FREKWENSIEDISTRIBUTIE VAN VEE ONDER
HUISHOUDINGSHOOFDE (Hh)

AANTAL VEE	AANTAL VEEBESITTERS (Hh)						
	KOEIE	OSSE	KALWERS	SKAPE	PERDE	VARKE	PLUIMVEE
1	107	68	105	5	72	103	23
2	125	65	89	2	58	27	31
3	47	41	48	6	14	4	31
4	33	16	29	3	4	3	29
5	8	7	14	3	1	2	50
6	2	3	4	3	-	-	26
7	2	1	7	2	1	2	19
8	2	3	3	3	-	1	20
9	-	1	2	7	-	-	10
10	3	-	-	5	-	-	37
11	1	-	-	1	-	-	8
12	-	3	-	1	1	-	17
13	-	-	-	1	-	-	2
14	-	-	-	1	-	-	5
15	-	-	-	2	-	-	5
16	-	-	-	4	-	-	4
17	-	-	-	1	-	-	2
18	-	-	-	-	-	-	3
19	-	-	-	-	-	-	-
20	-	-	-	2	-	-	22
21	-	-	-	1	-	-	-
22	-	-	-	-	-	-	-
23	-	-	-	1	-	-	-
24	-	-	-	-	-	-	-
25	-	-	-	-	-	-	-
26	-	-	-	1	-	-	-
29*	-	-	-	1	-	-	-
30	-	-	-	-	-	-	1
35*	-	-	-	1	-	-	2
50*	-	-	-	-	-	-	1
TOTAAL	330	208	301	57	151	142	348

Voorafgaande syfers toon aan dat die gemiddelde aantal vee per veebesitter (huishoudingshoof) besonder laag is en dat die oorgrootte meerderheid slegs 4 stuks vee en minder besit. Hierdie feit blyk ook uit Tabel XVII wat 'n berekening aantoon van: (a) die totale veebesit van voorgenoemde 359 veebesitters; (b) die aantal veebesitters per tipe vee in besit; (c) die gemiddelde aantal vee in besit per vee-eienaar.

TABEL XVII

GEMIDDELDE AANTAL VEE IN BESIT PER
HUISHOUDINGSHOOF (Hh)

	KOEIE	OSSE	KALWERS	SKAPE	PERDE	VARKE	PLUIMVEE
AANTAL VEE IN BESIT	753	514	728	558	270	213	2658
AANTAL VEEBESITTERS	330	208	301	57	151	142	348
GEMID. IN BESIT	2.3	2.5	2.4	9.8	1.8	1.5	7.6

Indien 'n vee-eienaar gedefinieer word as 'n persoon wat slegs koeie of osse of kalwers besit, dan beskik volgens bogenoemde syfers 359 vee-eienaars in totaal oor 1995 sulke diere wat die gemiddelde per eienaar op 5.5 stuks te staan bring. As egter, aan die ander kant, 'n berekening gemaak word van die totale aantal grootvee-eenhede waaroor genoemde veebesitters beskik, dan kom die aantal grootvee-eenhede (waarby ingesluit word koeie, osse, kalwers,

skape en perde ¹⁴⁾ op 1979.3 te staan, met 'n gemiddelde van 5.51 per vee-besitter.

Soos uit die grafiese voorstelling op bl. 318 blyk, wissel die aantal grootvee-eenhede tussen 0.5 tot 26.0 en is as volg onder veebesitters versprei:

TABEL XVIII

VERSPREIDING VAN GROOTVEE-EENHEDE
ONDER VEEBESITTERS

VEE-EENHEDE	VEEBESITTERS	%
GEEN	141	28.2
0.5 - 2.5	71	14.2
3.0 - 5.5	148	29.6
6.0 - 8.5	99	19.8
9.0 - 11.5	21	4.2
12.0 - 14.5	8	1.6
15.0 - 26.0	12	2.4
TOTAAL	500	100.0%

Hieruit blyk dat 72% onder 5.5 grootvee-eenhede en slegs 28% vee-eienaars tussen 12.0 tot 26.0 besit.

7. EKONOMIESE BETEKENIS VAN VEEBOERDERY

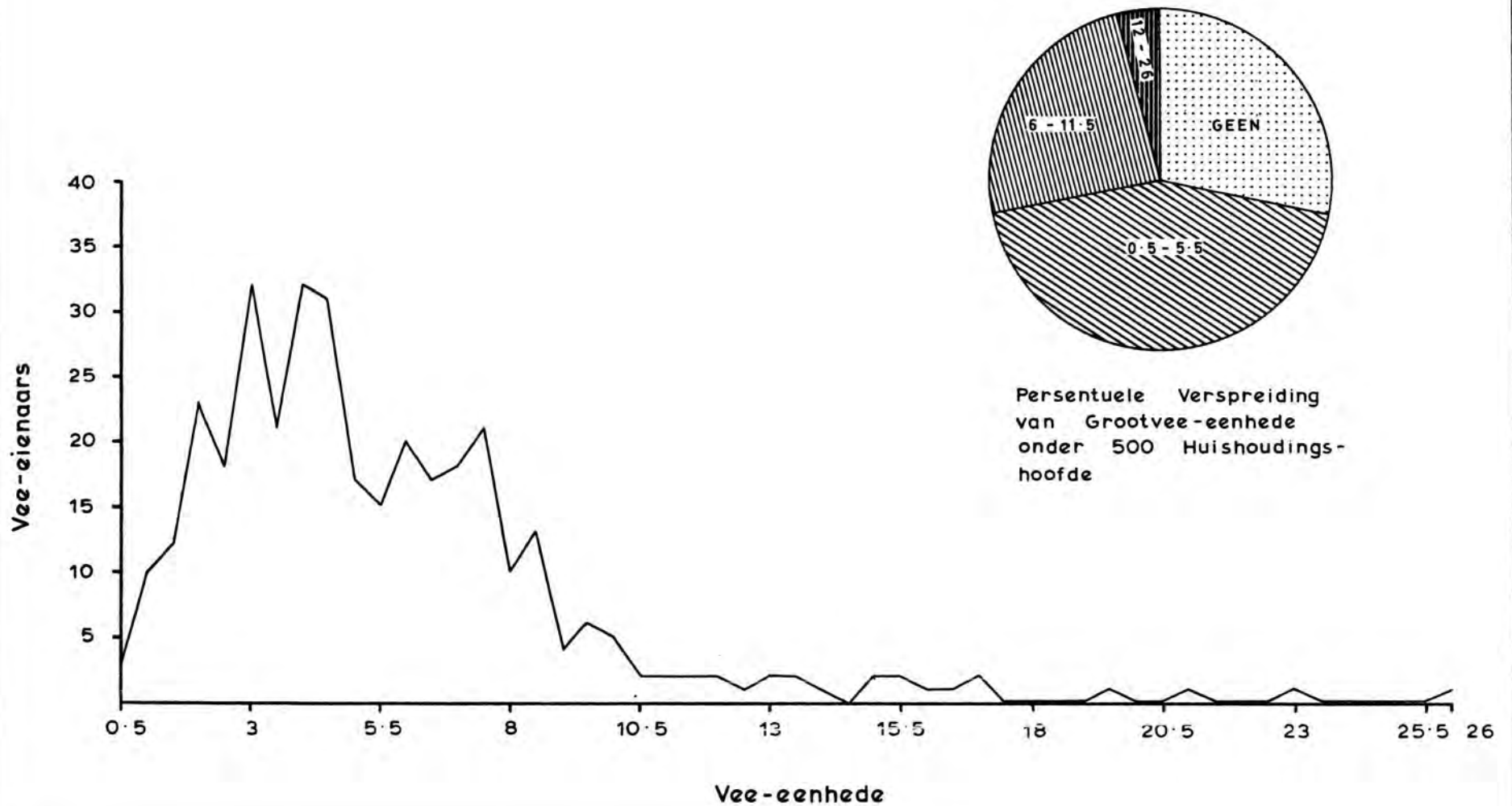
As in aanmerking geneem word dat die Bantoebevolking in die algemeen vee as hulle belangrikste bate beskou, dan blyk uit voorafgaande syfers dat veeboerdery in vergelyking met die landbou en ander

14) Varke en pluimvee is nie hierby ingesluit nie. Vir berekeningdoeleindes van een grootvee-eenheid is gebruik gemaak van die volgende formule:

1 koei, 1 os, 1 perd (elk) = 1 grootvee-eenheid;
 6 skape = 1 " " ;
 1 kalf, 1 vul (elk) = $\frac{1}{2}$ " " .

VERSPREIDING VAN GROOTVEE-EENHEDE

bronne van bestaan, vandag by die bevolking van Thaba'Nchu van ondergeskikte betekenis is. Prakties gesproke word in hierdie gebied, d.w.s. op Trustgrond, geen persone aangetref wat uit veeboerdery alléén 'n bestaan kan maak nie. Dit is hoogstens 'n aanvullende bedryfsvorm wat merendeels beoefen word vanweë 'n diepge wortelde beeskompleks waarby die winsmotief van sekondêre belang is. Ook by die Rolong geld nog steeds eerder aantal as kwaliteit, in teenstelling met die blanke wat die winsmotief vooropstel. „Hierdie verskil in benadering word ... weerspieël in die Thaba'Nchugebied ... waar in die Bantoereservate, die verhouding tussen beeste, skape, bokke, hoëdiere op 30 Junie 1953, 83:5:0:12 was terwyl die vergelykbare verhouding op die blanke plase in dieselfde gebied ¹⁵⁾ 49:44:0:7 was."

Veeboerdery word hoofsaaklik in kombinasie met die landboubedryf beoefen en relatief min vee-eienaars (11.4%) word aangetref wat nie ook oor landbougrond beskik nie. Die kombinasie van veebesit met landboubewerking word deur die volgende tabel aangedui:

TABEL XIX
VEEBESITTERS EN LANDBOUERS

	AANTAL	%
Slegs Landbouer	43	8.6
Slegs Veebesitter	57	11.4
Landbouer en Veebesitter	302	60.4
Beskik oor GEEN Landbou- grond of vee nie.)	98	19.6
	500	100.0%

15) U.G. 61/1955. p.80.

Dit kan aanvaar word dat 'n groot persentasie van die Bantoebevolking wat slegs landbou beoefen of slegs veebesitters is, afgesien van diégene wat nòg grond nòg vee besit, 'n gebreksbestaan¹⁶⁾ voer. My ondersoek het egter daarby ook aan die lig gebring dat selfs diégene wat wel die landboubedryf en veeboerdery beoefen ook nie in alle gevalle 'n volle bestaan uit boerdery kan maak nie en dat die trekarbeidstelsel, naas die beoefening van ander beroepe, 'n wesenlike en noodsaaklike bydrae lewer in die voorsiening van hul lewensbehoefes.

Dit is uit die aard van die saak besonder moeilik om 'n onfeilbare berekening te maak van inkomste uit, en/of kommersiële waardes van veeboerdery vir die gemiddelde Bantoeboer. Nietemin behoort onderstaande gegewens in hierdie verband 'n redelike aanduiding te gee van inkomste en/of waarde wat veeboerdery inhou.

Daar sal onthou word dat uit 500 huishoudingshoofde 359 (71.8%) van die steekproef veebesitters is. Hiervan het 152 (42.3%) oor 'n periode van twaalf maande sekere vee en produkte verkoop of self verbruik.¹⁷⁾ Vir berekeningdoeleindes van die waarde daarvan word dus hierdie 152 gevalle as voorbeeld gebruik. Die besonderhede is as volg:

---

16) Vgl. definisie U.G. 61/1955. p.78.

17) Gemiddelde markwaarde Junie-Julie 1964.

18) TABEL XX
 WAARDE VAN LEWENDE HAWE VERKOOP EN
 PRODUKTE VERBRUIK

	BEESTE	PERDE	SKAPE	VARKE	PLUIMVEE	HUIDE/ VELLE	LB. WOL	GEL. ROOM
VERKOOP	86	12	5	3	-	63	650	270
VERBRUIK	48	-	26	11	87	-	-	-
TOTAAL	134	12	31	14	87	63	650	270
WAARDE.R.	5360	480	186	126	39.15	78.75	195	405

Die totale waarde van lewende hawe van genoemde 152 gevalle en die verkoop en verbruik van diere of -produkte deur hulle, beloop R6,869.90 wat die gemiddelde kontantwaarde per geval op R45.20 te staan bring. As verder in berekening gebring word dat die gemiddelde melkopbrengs 1 gelling per dag is (bereken teen 'n gemiddelde van 2.3 koeie per eienaar en teen R0.20 per gelling), kom die totale kontantwaarde wat hierdie huishoudingshoofde uit veeboerdery „verdien” op R118.20 per jaar te staan. Daar moet natuurlik in ag geneem word dat hierdie bedrag nie werklik in kontant verdien is nie maar 'n waardebepaling verteenwoordig van vee, en produkte wat verbruik en van die hand gesit is. Daar moet verder in gedagte gehou word dat hierdie 152 gevalle 30.4% van die totale steekproef verteenwoordig en juis diégene insluit wat meer intensief veeboerdery beoefen. Na

---

18) Vir berekeningdoeleindes is die volgende pryse vir vee en veeprodukte gebruik: 1 Bees R40.00; 1 Perd R40.00; 1 Skaap R6.00; 1 Vark R9.00; 1 Pluimvee R0.45; 1 Huid/Vel R1.25; 1 lb. Wol R0.30. Gegewens volgens dr. A.J. Nieuwoudt, Proefplaas Stellenbosch.

sorgvuldige berekening kom ek tot die gevolgtrekking dat die gemiddelde kontantwaarde van veeprodukte wat die deursnee Bantoe in die gebied van Thaba'Nchu uit veeboerdery „verdien" nie meer as R50-R60 per jaar is nie.

Ten slotte moet beklemtoon word, dat ofskoon die gemiddelde Bantoe van die gebied van Thaba'Nchu, in westerse sin, reeds ver ontwikkel het, hy nog steeds by uitnemendheid sy vee en die waarde daarvan met 'n tradisioneel abstrakte maatstaf bepaal. Hy het nog nie die stadium van ontwikkeling bereik om 'n veeteler in die westerse sin van die woord genoem te kan word nie, omdat vee, deur die eeue heen, in sy sosiaal-religieuse lewe 'n dominerende rol gespeel het wat die suiwer ekonomiese waarde daarvan, volgens sy lewensbeskouing, heeltemal ondergeskik maak.

WERKPARTY (LETSEMA) EN TREKDIERE.

HOOFSTUK XDIE LANDBOU- EN VERSAMELBEDRYWE1. INLEIDING

Die landboubedryf eerder as veeboerdery was die Rolong-Seleka se vernaamste bron van voedselvoorsiening. Hoewel veeboerdery in baie van hulle behoeftes voorsien het en melk en vleis gewild en gesog was, is vee nie primêr aangehou vir voedselvoorsiening nie en het die gehegtheid aan vee en die religieus-sosiale waardes wat daaraan gekoppel is, meegebring dat slegs by spesiale feestelike geleenthede geslag is. Eerder was kafferkoring waarvan pap op verskillende wyses voorberei is, die basiese voedselsoort. Slegs by tye is hierdie dieet van pap aangevul met melk en vleis. Vir die grootste gedeelte van die jaar is pap en bykosse van ander landbouprodukte soos pampoene en bone of eetbare veldplante geëet.

Ten spyte daarvan dat aan die besit van landbougrond, in teenstelling met die besit van vee, geen sosiaal-religieuse waarde en weinig sentiment geheg is, was weens die belangrikheid van akkerbou verskeie gebruike daaraan verbonde om in die eerste instansie die stam teen hongersnood te vrywaar. Die beoefening van akkerbou was onder primitiewe omstandighede geensins 'n maklike taak nie. Dit het meer arbeid as veeboerdery meegebring en veral gereelde arbeid geverg. Gebrek aan behoorlike landbou-implemente, aan kennis van bemesting en van bestryding van plae het landbou-aktiwiteite bemoeilik. Tog het hierdie bedryf 'n integrale deel van hulle bestaans-ekonomie bly vorm en is daar op allerlei wyses gepoog om 'n bestaan

uit die grond vir elke stamlid moontlik te maak. Deur 'n billike wyse van grondtoekenning en deur verskeie gebruike verbonde aan die bewerking van landbou en oes en berging van produkte, is verseker dat aan elke getroude stamlid landbougrond toegeken is en dat produkte wat lewensnoodsaaklik vir die stam se bestaan was, jaar na jaar verbou is. Om die stam teen hongersnood te beskerm, het veral die kaptein 'n leidende rol gespeel. Deur sy optrede by geleenthede soos die reënseremonies of fees van die eerste vrugte waar op paslike wyse aan die voorvaders gedink is, is goeie oeste verseker. Daarnaas was dit sy taak om te bepaal wanneer gesaai, geskoffel en geoes moes word. Die lande van die kaptein moes altyd eerste deur sy onderdane bewerk word en alvorens hierdie taak afgehandel was, is niemand toegelaat om sy eie lande te bewerk nie. Daarbenewens sou volgens tradisie, hierdie reëling goeie oeste ten gevolg hê aangesien geglo is dat die kaptein en sy raadslede die beste oordeel kon vel oor die aangewese tyd vir saai en oes.

2. KEUSE VAN LANDBOUGROND

By die keuse vir 'n bouterrein vir 'n nuwe stat was die aanwesigheid van geskikte landbougrond 'n belangrike oorweging. Dit was nie nodig dat goeie landbougrond in die onmiddellike nabyheid van 'n stat moes wees nie, maar tog só geleë dat die eienaar 'n oog daaroor kon hou sodat wilde diere dit nie kon vertrap of vyande koringlande aan die brand steek nie. 'n Stat is altyd aangelê in die nabyheid van water, maar vir landboudoeleindes was die aanwesigheid van bogrondse water geen oorweging nie, aangesien besproeiing aan hulle onbekend was.

Volgens my segspersone het die Rolong van vroeër ook kennis van grondvrugbaarheid gehad. Die weelderige groei van struikgewasse was 'n aanduiding van grondvrugbaarheid en dele van die veld waar gras en ander struikgewasse besonder goed gegroei het, was gesogte plekke om lande aan te lê. Die klammerigheid van grond veral teen die hange van effense skuinstes of heuwels is in aanmerking geneem, maar aan die anderkant is 'n land waar moontlik nooit teen 'n baie skuins heuwel of helling aangelê nie. Brakkolle en sanderige grond (motlhaba) is vermy en swart turf en klei (selôkô), asook sanderige rooi leem (makata), is verkies.

3. TOEKENNING VAN LANDBOUGGROND

Soos in die geval van toekenning van grond aan wyke vir boudoeleindes, is deur die kaptein aan elke wyk grond vir bewerking toegeken. Die wykshoof was op sy beurt verantwoordelik vir die toewysing van landbougrond aan gesinshoofde wat op hulle beurt hiervan aan hulle seuns wat in die huwelik getree het, moes toeken. Indien die vermeerdering van die bevolking sodanig was dat die beskikbare landbougrond van 'n wyk onvoldoende geword het, is 'n kaptein om verdere toekenning genader.

'n Getroude man het aan elkeen van sy vrouens 'n land (phatše) toegeken wat sy vir die onderhoud van haar hut kon bewerk. Dit het in haar besit gebly tot haar dood waarna haar dogters dit kon gebruik totdat hulle getrou en by hulle skoonfamilies gaan woon het. Na die dood van 'n vrou het haar land in besit van haar kinders gebly. Die mening van my informante was verdeeld oor die vraag of die oudste of die jongste seun van 'n hut prioriteit op so

'n land gehad het en of 'n dogter die land van haar oorlede moeder geërf het. Die meerderheidsmening was dat in gevalle waar 'n vrou geen dogters nagelaat het nie, of wanneer haar dogters getrou en weggetrek het, haar land in die besit gekom het van haar oudste seun. Hy kon dit egter aan een van sy broers gee as hy reeds oor genoegsame landbougrond beskik het. Oor die vraag watter persone eerste aanspraak op die land van 'n oorlede vrou gehad het, is daar ook by ander Tswanavolke verdeeldheid van opinie. Volgens Schapera is beheer daaroor uitgeoefen deur haar man en kon 'n toekenning daarvan slegs na sy dood geskied. Verder sou die jongste seun op die land van sy moeder eerste aanspraak hê. Die Kgatla daarenteen beweër dat die jongste kind, seun of dogter, die eerste reg op hierdie land het: „The general rule in practice, seems to be that the fields are inherited by those children who have not yet obtained any of their own, the youngest child having the first claim. If provision has already been made for all the children, the eldest son inherits all the fields, but can, and usually does, distribute some of them among his younger brothers and sisters.”¹⁾

Die gebruik dat 'n getroude man ook oor lande wat nie aan 'n bepaalde vrou of vrouens toegeken is nie, kon beskik, is volgens my segspersone by die Rolong aangetref.²⁾ Oor die opbrengs van

---

1) Schapera, I. (1938). p.235.

2) Hierdie gebruik word ook by die Kgatla en Ngwato aangetref. „Many men of rank and wealth also have one or more masimo a Kgotla (Kgatla) or masimo a monna (Ngwato), common household fields, as distinguished from the fields set aside for a wife's private use.” Schapera, I.: (1938). p.202.

sulke lande wat deur sy vrouens op 'n gesamentlike basis bewerk is of deur persone wat deur die man vir die doel in diens geneem is of deur 'n letšema, het die man seggenskap gehad, en het hy daaroor beskik soos hy verkies het.

In die reël het slegs 'n getroude seun van die gesinshoof grond ontvang wat eersgenoemde na goeddunke aan sy vrou/ens kon toewys. Dit kon egter ook gebeur dat aan 'n ongetroude seun 'n land deur sy vader toegeken word. Gewoonlik was dit 'n land wat reeds skoongemaak was. By die toekenning van so 'n land van vader aan seun, is die hele huishouding asook ander familiebetrekkings en bure wat in dieselfde deel van die stat as die seun en vader gewoon het, of wat lande in dieselfde omgewing bewerk het, van die oordrag in kennis gestel om moontlike latere rusies oor afbakening te voorkom. Die seun het voorts die reg gehad om so 'n land te bewerk en oor die opbrengs te beskik. Nadat hy getrou het, kon so 'n land deur hom aan een van sy vrouens toegeken word of hy het dit vir homself uitgehou en 'n onbewerkte land van sy vader aangevra. Wanneer die vader nie oor verdere landbougrond beskik het nie, is grond by die wykshoof of van ander persone, bv. die rramagolo of rrangwana aangevra. By die toekenning is sorg gedra dat belanghebbendes vooraf van so 'n oordrag in kennis gestel is en dat potensiele aanspraakmakers hulle toestemming daartoe verleen het.

By die Rolong kon 'n land ook aan 'n ongetroude dogter deur haar vader of sy wettige opvolger toegeken word. Sy het die land bewerk vir die onderhoud van die hut waartoe sy behoort het. Gedurende die go ralala-periode is daarmee voortgegaan en het sy

ook, met die toestemming van haar vader, van die opbrengs as geskenk aan haar skoonouers gegee. Sodra sy egter by haar skoonfamilie gaan inwoon het, het hierdie land weer vir bewerking in besit van haar vader gekom wat dit weereens aan 'n ander ongetroude dogter of een van sy vrouens kon toeken. Wanneer 'n getroude dogter na 'n egskeiding na die woonplek van haar ouers teruggekeer het, is deur die vader of sy opvolger 'n land aan haar toegeken vir haar en haar kinders se onderhoud indien hulle saam na die woonplek van haar ouers verhuis het.

Die gebruik dat lande uitgeleen kon word, het, soos in die geval van ander Tswanastamme, ook by die Rolong voorgekom. Wanneer 'n vrou oor meer as een land vir die onderhoud van haar hut beskik het, het 'n man soms met haar toestemming een van haar lande, of een van sy eie, aan 'n ander persoon uitgeleen. Meesal is die leentydperk definitief bepaal. 'n Persoon kon 'n land leen vir die saai van kafferkring of plant van bone, maar na die oes het die oorspronklike eienaar weer die reg gehad om die land self te bewerk. Lande is ook vir onbepaalde tye deur andere bewerk indien die oorspronklike eienaar tydelik die woongebied verlaat het.

Met sy terugkoms het die leenooreenkoms verval en was hy geregtig om die grond terug te eis met dien verstande dat die lener eers die lande kon afoes en reëlins vir die toekenning van 'n ander stuk grond deur die wykshoof kon tref. Waar persone egter permanent die wyk verlaat het, het hulle aanspraak op grond wat aan hulle toegeken is, verval en is dit beskikbaar gestel aan andere met inagnam van die belange van ander wykslede. Van enige lener van grond is verwag

om die eienaar vroegtydig te verwittig indien hy nie wou voortgaan om die geleende lande te bewerk nie.

Die grootte van die lande wat deur die Rolong bewerk is voor hulle aankoms te Thaba'Nchu, kan slegs geskat word. Dit moet in gedagte gehou word dat alle landbou-aktiwiteite met handearbeid geskied het en my informante was van mening dat lande selde een morg oorskry het. 'n Duidelike grensafbakening is in die teenwoordigheid van belanghebbendes waargeneem. 'n Groot sloot, heuwelrug of ander natuurlike baken het as grens gedien. Lande van verskillende vrouens of huishoudings in dieselfde omgewing is van mekaar geskei deur grasstroke of ander struikgewasse. 'n Gesinshoof het die bakens en grense van die lande van sy verskillende hutte duidelik onder die aandag van die inwoners van sy wyk gebring, om moontlike rusies te voorkom.

Die verskillende wyses waarop grond vir bewerking in 'n persoon se besit gekom het, het teweeggebring dat sy lande soms nie aanmekaar gegrens het nie. Hulle kon oor die gebied versprei wees, hoewel verkies is dat hulle in dieselfde lokaliteit moes wees. Die patroon daarvan het afgehang van die geskiktheid van die terrein. 'n Groot boom of baie digte struikgewasse is gewoonlik nie verwyder nie en die lande eenvoudig rondom aangelê.

Dit moet beklemtoon word dat oor alle grond en natuurlike hulpbronne nie vryelik beskik kon word nie en dat die kaptein as hoogste stamgesag beheer daaroor uitgeoefen het. Landbougrond kon nie vervreem word nie en alle stamlede het uitsluitlik 'n gebruiksreg geniet.

Na die Rolong se vestiging in die gebied van Thaba'Nchu, het die vroeëre sisteem van grondtoekenning bly voortbestaan. Grond word steeds kommuun besit, maar met die anneksasie van die gebied en latere beheermaatreëls, het verandering ingetree t.o.v. grondtoekenning en beheer daaroor. Die vroeëre magte en bevoegdhede wat 'n kaptein uitgeoefen het, is geensins vergelykbaar met dié onder huidige omstandighede nie. Ten dele moet dit daaraan toegeskryf word dat met die dood van Moroka in 1880, m.b.t. kapteinsopvolging baie onstabiliteit geheers het en dat daardeur, in toenemende mate, gesag en beheer deur die blanke administrasie uitgeoefen is. Gevolglik het tradisionele stambeheer, nie slegs t.o.v. grondtoekenning nie, maar oor die algemeen, in 'n groot mate verval en word die vroeëre funksies van die kaptein vandag vir alle praktiese doeleindes deur die Bantoestamowerheid uitgeoefen.

Wat die teenswoordige sisteem van grondtoekenning betref, word van owerheidsweë voorsiening gemaak vir volle sowel as halwe ekonomiese eenhede wat onderskeidelik uit 6 en 3 morge bestaan. Persone wat aansoek doen om landbougrond, rig hulle aansoek aan die Bantoestamowerheid. Faktore soos die stamverband van die aansoeker (Tswanasprekendes geniet voorkeur) asook of die aansoeker 'n boerende boer is of sal wees, word in aanmerking geneem alvorens toekenning oorweeg word. In die gebied is daar teenswoordig (Junie 1964) 6141 afgebakende bewerkbare persele wat almal toegeken is. Die totale oppervlakte ploeggrond beslaan 22070 morge. Dit gee 'n gemiddelde van 3.6 morge per perseel. (Die beperkte grondoppervlakte beskikbaar belet toekenning van 'n landbouperseel aan elke individuele gesin soos Tswanatradisie bepaal. Baie huishoudings bestaande uit twee en

dikwels selfs drie gesinne, beskik oor geen landbougrond nie.)

Deur die afwesigheid van ander bedrywe vir die voorsiening van voedsel (behalwe veeboerdery, jag- en versamelbedryf) was elke Rolonggesin vroeër vir sy voedsel hoofsaaklik afhanklik van die landboubedryf. Die hoeveelheid vee wat 'n man besit het, het geensins sy landbou-aktiwiteite beïnvloed nie, en elkeen moes sy eie lande bewerk en genoegsame voedsel produseer. In teenstelling hiermee vind ons, soos in hoofstuk IX aangetoon, dat deur slegs 345 (69%) huishoudings uit 500, landbou op 'n vol- of deeltydse basis beoefen word. Die feit dat, volgens my opname, 31% van die huishoudingshoofde oor geen grond behalwe woonpersele beskik nie, skep teenswoordig ernstige probleme vir die bevolking self en vir die administrasie.

Die afstande van die woongebiede na lande word uitsluitlik bepaal deur die beskikbaarheid van grond en die doeltreffendheid van die beskikbare grond vir landboudoeleindes. Daar word gepoog om grond so toe te ken dat dit betreklik naby die woongebied van die aansoeker sal wees. In 120 gevalle is bevind dat 67.5% van die lande tussen 3-6 myl, 17.5% tussen 7-9 myl, en 0.75% tussen 10-16 myl van die woonpersele geleë is; (0.75% ongespesifiseerd).

Onder huidige omstandighede is Prok. 166 van 1949 en 13 van 1945 i.s. die afsterwe van 'n persoon aan wie landbougrond toegeken is, van toepassing op die gebied. In die praktyk kom dit daarop neer dat die lande vakant word en nie soos vroeër geërf kan word nie. Met betrekking tot die woonperseel het die erfopvolger of 'n weduwee egter die eerste aanspraak.

Indien persone met landbougrond die gebied verlaat en versuim om die grond te bewerk, word hulle grondregte na 2 jaar gekanselleer.

4. PRODUKTE, GEWASSE EN INKOMSTE UIT AKKERBOU

Voor aanraking met die blanke was die Rolong met verskillende landbouprodukte bekend. Die vernaamste wat verbou en gekweek is, was die volgende:

- (a) Kafferkring (mabêlê).³⁾ Aangesien hulle stapelvoedsel uit geregte van kafferkring en veral kafferkringmeel bestaan het, was dit die vernaamste gewas wat vroeër verbou is;
- (b) Giers (lebêlêbêlê). 'n Kleiner soort kafferkring waarvan die korrels soms rou geëet is, is op kleiner skaal en slegs deur sommige verbou;
- (c) Kafferbone (dinawa). As 'n bykos gebruik en was naas kafferkring die vernaamste gewas wat verbou is. Die gebruik om bone tussen kafferkring te plant het vry algemeen voorgekom, of 'n aparte stukkie grond is vir bone afgesonder. Selfs vandag is dit opmerklik

---

3) Broadbent, S. (1865) meld dat hulle bekend was met kafferkring, soetriet, bone, waatlemoene en pampoene. p.104. Arbousset (wat sy reis tussen die Oranje- en Vaalriviere in die maande Maart, April en Mei 1836 onderneem het) meld dat giers (millet), indian corn en pampoene deur die Tswana verbou is. Omtrent die landboubedryf by Thaba'Nchu berig hy as volg: "A labor is a common expression amongst the Bechuanas for a year. I am not aware that they have any other name for summer, which clearly shows that their habits must always have been as much agricultural as pastoral; yet the tribe of Moroko (sic.) devote themselves but little to agriculture, excepting that they cultivate a little millet, indian corn, and pumpkin, which work devolves on the women." Arbousset, J.T.: (1846). p.331.

hoeveel Rolong bone en mielies deurmekaar of in rye langsmekaar op dieselfde stuk grond plant;

- (d) Pampoene (senwane). 'n Langerige soort swart pampoen waarvan die klein groen pampoentjies en groen ranke meesal as bykos gebruik is. Ook pampoene is op kleiner skaal verbou;
- (e) Waatlemoene (legapu). 'n Lekkerny wat op klein skaal verbou is;
- (f) Soetriet (nche). Meesal gebruik as 'n lekkerny wat op baie klein skaal geplant is; gewoonlik tussen kafferkoring op dieselfde land.

Nadat hulle met die blankes in aanraking gekom het, het die Rolong meer gewasse veral koring, mielies en aartappels leer ken. Geregte van mielies en meliemeel het die huidige stapelvoedsel geword en die produksie van mielies is gewoonlik groter as ander gewasse. Algemene beswaar teen die saai van kafferkoring is dat voëls die gesaaides te veel skade aandoen en dat die produktiwiteit van kafferkoring laer is as dié van mielies. In 1963 is bv. koring op veel groter skaal verbou as kafferkoring. Pampoene word op 'n baie klein skaal gekweek o.a. omdat pampoene maklik weens die ligging van die lande gesteel kan word.

In 1963 is die volgende produkte deur Bantoelandbouers (produkte deur Bantoepaasbesitters gekweek, uitgesluit) geproduseer:

TABEL XXI⁴⁾

PRODUKSIE VAN GEWASSE 1963

GEWAS	AANTAL MORG BEWERK	PRODUKSIE GESKAT (200 LB SAKKE)	PRODUKSIE PER MORG
MIELIES	5476	24562	4.5 (sak)
KAFFERKORING	602	1782	2.9 (")
KORING	4072	12216	3.0 (")
PEULGEWASSE (BONE)	357	593	1.6 (")
GROENTE	2	8000 lb	4000 lb)

Die geskatte produksiesyfers soos hier aangetoon oor 'n periode van 12 maande, verteenwoordig 'n opbrengs van 10,509 morg bewerkte grond. By wyse van kontrole van genoemde syfers is 'n steekproef van 100 Rolongboerdery-eenhede gemaak waar die eienaar van die grond homself in hoofsaak op boerdery toelê. Die grootte van die boerdery-eenhede het gewissel van 2-6 morg waarop die volgende gewasse in onderstaande hoeveelhede geproduseer is:

TABEL XXII

LANDBOUPRODUKSIE VAN 100
GEMENGDE BANTOEBOERDERY-EENHEDE

GEWAS VERBOU (200 LB SAKKE)	VOOR OES VERBRUIK	GEOES	TOTALE OES	VERKOOP	% VAN TOTALE OES VERKOOP
MIELIES	66	1172	1238	499	40.3
KORING	20	1342	1362	874	64.2
AARTAPPELS	-	11	11	10	90.9
BONE	3	40	43	24	55.8
ERTE	-	3	3	1	33.3
KAFFERKORING	-	22	22	1	4.5

4) Gegewens, Landboubeampte, Thaba'Nchu.

Bereken teen 'n gemiddelde oppervlakte van 3 morg bewerkte grond per eenheid, kom die produksie per morg t.o.v. die twee vernaamste gewasse, nl. mielies en koring op 4.12 en 4.5 sak per morg onderskeidelik te staan. Dit moet natuurlik in aanmerking geneem word dat die produksie van jaar tot jaar verskil en dat weers- en ander omstandighede 'n invloed uitoefen. Die gemiddelde produksie per morg soos hier aangetoon kom in elk geval baie nou ooreen met dié wat deur die landboubeamptes as gemiddeld aanvaar word, t.w. 12 tot 16 sak per 4 morg-eenheid; koring en mielies lewer min of meer dieselfde opbrengs. Groenteprodukte is nie deur die opname gedek nie vanweë die wisselvallige verbouing daarvan.

In vergelyking met vroeër toe produksie min of meer net genoegsaam vir die onderhoud van die gesin was, is die landboubedryf vir die boerende bevolking van Thaba'Nchu nie meer uitsluitlik 'n bron van voedselvoorsiening nie, maar vir sommige ook 'n bron van kontantinkomste. Die groter lande in vergelyking met vroeër, beoefening van relatief beter landboumetodes asmede deur die gebruik van doeltreffender landbou-implemente, die feit dat mans 'n meer aktiewe deelname aan die landboubedryf het, en deur die verbouing van kontantgewasse, dra daartoe by dat in goeie jare verbruiksproduksie oorskry word. Gevolglik is sommige in staat om 'n deel van hulle produkte van die hand te sit.

Berekeninge in hierdie verband gee t.o.v. die netto-waarde van die totale produksie en verkope van voorgenoemde 100

boerdery-eenhede die volgende beeld:

TABEL XXIII⁵⁾

NETTO-WAARDE VAN PRODUKSIE VAN GEWASSE
VAN 100 BANTOEBOERDERY-EENHEDE

GEWAS VERBOU (200 LB SAKKE)	TOTALE OES	NETTO WAARDE R.	DEEL VAN OES VERKOOP	NETTO WAARDE R.
MIELIES	1238	3095	499	1247.50
KORING	1362	5448	874	3496.00
AARTAPPELS	11	22	10	20.00
BONE	43	387	24	216.00
ERTE	3	18	1	6.00
KAFFERKORING	22	55	1	2.50
	TOTAAL	R 9025	TOTAAL	R 4988.00

Die totale netto-waarde van bostaande produkte, geproduseer deur 100 boerdery-eenhede kom dus te staan op R9025 wat 'n gemiddelde van R90.25 per eenheid gee. Die syfers toon ook aan dat 55% van die oes verkoop is en dat die gemiddelde kontantinkomste uit produkte verkoop per eenheid op R49.88 te staan kom.

5. (a) LANDBOUMETODES EN WERKVERDELING

Die bewerking van lande was in vroeëre tye hoofsaaklik die werk van vrouens, ofskoon by sekere geleenthede mans ook hulle deel bygedra het. Nadat 'n man getrou en 'n land ontvang het, het hy al

---

5) Vir berekeningdoeleindes is die volgende netto-pryse (per sak van 200 lb) gebruik: Mielies (R2.00); Koring (R4.00); Aartappels (R2.00); Bone (R9.00); Erte (R6.00); Kafferkoring (R2.50). Gegewens volgens dr. A.J. Nieuwoudt, Proefplaas Stellenbosch.

die bosse, bome en groter struikgewasse uitgekap, uitgesleep en eenkant aan die brand gestee. Daarna is die stuk grond omgepik. Hierdie werk is soms deur die man alleen gedoen maar meesal is hy bygestaan deur 'n werkparty (letsēma). Mans het mekaar oor en weer gehelp, maar was gewilliger om hulle hulp aan te bied wanneer 'n werkparty wat altyd met genoegsame voedsel en bier gepaard gegaan het, gereël is.

Nadat 'n land omgepik is, was dit die werk van die vrou om te plant. Met 'n houtpik het sy gaatjies in die grond gekap en die saad daarin gesit. Planttyd was na die eerste goeie reëns sodat al die vrouens min of meer gelyk besig was en gevolglik mekaar nie dikwels kon help nie. 'n Vrou se ongetroude dogters het saam met haar op die lande gewerk en soms het vrouens van dieselfde man mekaar bygestaan indien hulle eie lande reeds bewerk was. Plantery het 'n hele rukkie geduur sodat die koring ook op verskillende tye gespriet het. Sodra die eerste kafferkoring opgekom het, is dit na ongeveer drie weke met 'n ysterpik geskoffel. Onkruid is versigtig met die pik tussen die rye uitgehaal. Soos die kafferkoring feitlik ry na ry opgekom en sterker geword het, is die onkruid verwyder en op dié wyse is die grond ook losgemaak. Daar is vir 'n tweede keer geskoffel voordat die kafferkoring begin saak skiet het. Volgens die segspersone is bone meer dikwels losgemaak veral as 'n aparte lappie grond daarvan afgesonder was. Afwesigheid van reën het die werk bemoeilik - oor die algemeen was die skoffel van lande vermoeiend en eentonig. Wanneer dit 'n besondere goeie reënjaar was, is die skoffelwerk ook vertraag en bemoeilik omdat die onkruid net so vinnig as die koring gedy het.

Die gebruik van die ploeg en beeste as trekdiers het 'n aanmerklike ommekeer in die bewerking van lande en werkverdeling in die landboubedryf by die Rolong teweeggebring. Aangesien die vrou volgens gewoonte nie toegelaat word om met beeste te werk nie, is braak en ploeg vandag uitsluitlik die werk van mans. Vir ploegdoeleindes word 'n een- of tweeskaarploeg gebruik en hoewel hier en daar 'n trekker besit word, word hoofsaaklik osse as trekdiers benut. Soos vroeër opgemerk, help 'n vrou miskien net in- of uitspan as geen ander hulp voorhande is nie.

Die lande word na die eerste goeie reëns geploeg en gewoonlik ook daarna geëg. In teenstelling met vroeër waar daelank aan 'n land omgepik is, word die werk vandag betreklik gou afgehandel en hang die duur daarvan hoofsaaklik af van die aantal werksure per dag. Gewoonlik word 'n land van 6 morg oor 'n periode van drie dae geploeg.

Die bydrae van die vrou tot landbou-aktiwiteite is vandag merendeels beperk tot skoffel en oes. Sodra die plantjies (mielies, aartappels en bone) sterker is en onkruid opkom, word die lande deur die mans geskoffelploeg. Hierna is dit vrouewerk om tussen die rye te skoffel (tlhagôla) en om die aartappels op te ert (katela makwele). Vir hierdie doel word 'n letšema gereël waaraan beide mans en vrouens kan deelneem. In die meeste gevalle bestaan 'n letšema net uit mans en vrouens uit die onmiddellike omgewing. Persone neem op uitnodiging daaraan deel maar ontvang geen vergoeding vir hulle dienste nie. Genoeg voedsel en bier is hulle enigste beloning. Behalwe vir stywe pap word ook vetkoek gebak. Die eerste maaltyd word om 10 uur vm. aan huis van die persoon wat die letšema reël, genuttig. Met uit-

skeityd teen laat-namiddag word 'n tweede maaltyd aangebied. Pap met 'n bykos van groente of droë bone, bier en soms ook vleis word voorgesit. Terwyl op die lande gewerk word, word gesing, staaltjies vertel en met mekaar geskerts.

Die Rolong het vroeër geen bemesting toegepas nie. Die enigste wyse waarop lande bemes is, het toevallig geskied deurdat beeste op afgeoeste lande gewei het. Die bevolkingsdigtheid en die hoeveelheid beskikbare grond het roofbou toegelaat en enige doelbewuste pogings om die grondvrugbaarheid te behou en produksie te verhoog, was afwesig. Van wetenskaplike saadkeuring of -behandeling het hulle weinig of geen kennis gehad nie.

In huidige tye en veral as gevolg van meer effektiewe kontrole oor landbougronde, moes die Rolong geleidelik leer om beter en meer doeltreffende landboumetodes toe te pas en omsien dat hy jaar na jaar uit dieselfde stuk grond 'n bestaan maak. Maar selfs na baie jare van intensiewe voorligting deur landboubeampies, waarvan vandag 16 van verskillende diensgrade en 7 landbou-assistente in die gebied werksaam is, het die ondervinding geleer dat die ou gebruiklike landboumetodes meer die reël as die uitsondering is. Wisselbou word nog deur baie as onnodig beskou en die landbou-afdeling van die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling sal in hierdie verband in nuwe oopgestelde gebiede 'n strenge beleid van wisselbou moet toepas: op die besproeiingskemas word dit reeds gedoen. Afgesien van voortdurende waaksaamheid en voorligting veral betreffende wisselbou en bemesting, word die Bantoe van die gebied aangemoedig om bemestingstowwe en gekeurde saad aan te koop. Vergeleke met die aantal

landboupersele (6141, wat almal toegeken is), asook die oppervlakte ploeggrond (1963: 10,509 morg) onder bewerking, is die volgende syfers insiggewend wat betref hulle houding teenoor en gebruikmaking van fasiliteite wat van owerheidsweë beskikbaar gestel word.

In 1963 is bv. slegs 44 (200 lb) sakke saadkoring aangekoop. Slegs 31 Bantoe het van kraalbemesting gebruik gemaak en die geskatte oppervlakte waarop mis en/of kunsmis toegedien is, was 50 morg. In totaal is slegs 7.5 ton bemesting gebruik en 2 ton kunsmis terwyl slegs 16 morg onder groenbemesting was.

Hierdie syfers lewer skokkende bewys van 'n onwilligheid en/of onkunde van die noodsaaklikheid van doeltreffender landbou-bewerking, maar lewer ook bewys van die houvas aan tradisionele grond-bewerkingmetodes. Ofskoon hy van westerse plaasgereedskap gebruik maak, openbaar die Rolong in die algemeen te min inisiatief en het sy diepgewortelde agterdog teen vreemde (nuwe) instellings en idees 'n geweldig stremmende invloed op vooruitgang en ontwikkeling.

In sy vroeëre stamlewe was hy gewoon om slegs te produseer soveel as wat hy nodig gehad het en 'n aansporing tot hoër produksie het ontbreek. Solank daar genoeg kafferkoring was om te eet, om bier te maak en om uit te hou as saadkoring tot die volgende plant- en oestyd, was die Rolong tevrede. Weliswaar kon hy van sy koring ruil vir kleinvee en dié weer vir beeste, maar sulke ruilings het op klein skaal geskied, en kan nouliks as dryfvere tot groter landbouproduksie beskou word. Dit wil voorkom asof die Rolong selfs vandag moeilik los te skeur is van 'n ingewortelde selfgenoegsaamheid. Die dryfvere wat tot hoër produksie kan lei, is weliswaar aanwesig. Geleentheid tot kontantverkope van produkte bestaan, waardeur 'n hoër

lewenspeil moontlik gemaak word. Deur die toepassing van beter produksiemetodes kan hy 'n groter inkomste verkry, beter behuising, meubels, klere en voedsel bekom, maar daar is min wat die landbou-bedryf in hierdie lig sien. Daarnaas behoort bykomende uitgawes soos belastinge, skoolgelde, mediese koste om net 'n paar voorbeelde te noem, asook sosiale aansien en die daarmee gepaardgaande sosiale invloed, dryfvere tot groter produksie te wees. Maar sonder om te veralgemeen (want uitsonderinge word wel aangetref), is dit nogtans opvallend dat so min dienoooreenkomstig handel.

'n Verdere opvallende verskynsel is dat min Rolong van besproeiingskemas gebruik wil maak. In die gebied is o.a. die Woodbridge-besproeiingskema waar Bantoe gevestig kan word. Dis 'n stoordam-tipe besproeiingskema waar voorsiening gemaak word vir 100 morg besproeibare grond. Altesaam 67 bewerkbare persele van $1\frac{1}{2}$ morg elk is beskikbaar, maar tot 1962 is geeneen van hierdie persele bewerk nie. Hoewel nie herbeplan nie is die Groblerskema voltooi en in 1962 was die Selibaskema met 'n geskatte grootte van 80 morg besproeibare grond nog in aanbou.

Feloana, ook 'n stoordam-tipe besproeiingskema, maak voorsiening vir 93 morg wat besproei kan word. Van 67 persele van $1\frac{1}{2}$ morg elk, was 17 in 1962 en 18 in 1963 bewerk. Bantoe wat van die Feloanaskema gebruik maak, doen oor die algemeen goed en hulle produkte word gereeld plaaslik bemark. Die gemiddelde inkomste per jaar per perseelhouer is (volgens die landbouverslag, Bantoesake-kommissaris 1962) R252.00. Die vernaamste gewasse wat by Feloana gekweek word, is lusern, groente, knoffel, pampoene, groenmielies en koring.

Besproeiingskemas is op die huidige stadium nie baie gewild nie. Die Rolong wat in sy vroeëre landboubedryf slegs aan droë lande gewoond was, is minder geneig tot hierdie nuwe soort boerdery. Besproeiing verg meer arbeid en veral meer gereelde en intensiewe inspanning en hierdie faktor dra beslis by tot die ongewildheid daarvan. Daar is gebrek aan die nodige inisiatief en deurstellingsvermoë en dit is miskien ook 'n rede dat selde 'n mooi groente- of vrugtetuin aangetref word.

Tot 'n geringe mate word landbou-implemente, veral ploeg-eenhede, deur die Departement tot beskikking van Bantoeboere gestel en heelwat hulp verleen aan perseelhouers van besproeiingseenhede.

Ook op ander gebiede, soos boomaanplanting, het die onder-vinding geleer dat hulp en voorligting deur die Departement min Bantoe beweeg om van daargestelde geleenthede gebruik te maak. In 1963 is deur die Departement 16000 bome aangeplant. Die totale oppervlakte onder uitheemse bosse beslaan 471 morg. Nie alleen word plantjies uit die kwekerie uitgereik nie, maar hout word ook teen geringe koste aan die bevolking beskikbaar gestel. Wat die aanplant van bome betref, word gevoel dat die Stamowerheid meer behoort te doen deur voorligting en deur die gebruikmaking van masjinerie waaroor hulle beskik.

Ten slotte kan hier net nog opgemerk word dat van owerheidsweë, behalwe vir die reeds genoemde verbeteringsmetodes en ander wyses van hulpverlening, ook gereelde landboutentoonstellings gehou word ten einde belangstelling in die landboubedryf te kweek en Bantoeboere aan te spoor tot doeltreffender metodes en hoër produksie.

(b) LANDBOUGEREEDSKAP

Vir die bewerking van grond het die Rolong slegs 'n paar landbou-implemente gehad. Die houtpik (kôkô) waarmee die vrouens geplant het asook die spesiale kerie of stok (kôtô) waarmee kaffer-koring uitgeslaan is, is tuis deur mans uit hout vervaardig. Verder is algemeen gebruik gemaak van 'n ysterpik (tlhofi) vir die braak van lande en 'n ysterpik (petlwana) om mee te skoffel. Hierdie twee implemente is verhandel van persone wat die kuns verstaan het om ystererts te smelt en ystervoorwerpe te vervaardig. Die verwerking van yster (tshipi) was 'n bedryf wat lank voor aanraking met die blanke aan die Rolong bekend was.⁶⁾

By gebrek aan vervoermiddels het spesiale mandjies soos die wan- en dramandjie diens gedoen. Die dramandjie (tlatla) sowel as die wanmandjie (lesêlô) is deur vrouens van gras en biesies vervaardig.

Behalwe vir die kôtô, ysterpik en wanmandjie, word vandag uitsluitlik van moderne landbougereedskap en vervoermiddels gebruik gemaak. 'n Aanduiding van watter tipe en tot watter mate gereedskap benut word, blyk uit die volgende:

---

6) Volgens oorlewering was stamhoof Noto (vgl. hoofstuk II) besonder bedrewe in hierdie kuns. Ook Moffat (p.128), maak daarvan melding dat die Tswana baie bedrewe was in die vervaardiging van ystervoorwerpe. Volgens my informante het in die vroeëre stamlewe geen verband tussen die totem en 'n bepaalde bedryf bestaan nie. Bedrywe soos yster- en vlegwerk of dolosgooiery, is nie uitsluitlik deur lede van bepaalde familie-groepe beoefen nie.

- 345 -

TABEL XXIV

LANDBOUGEREEDSKAP IN BESIT PER
100 BANTOEBOERDERY-EENHEDE

GEREEDSKAPS- TIPE	AANTAL IMPLEMENTE IN BESIT				
	1	2	3	4	TOTAAL
PLOEË	55	36	9	-	100
ÊE	47	6	-	-	53
SKOFFELS	53	30	9	16	108
SKOTTELÊE	24	10	3	-	37
PLANTERS	30	4	-	-	34
GRAWE	61	26	6	16	109
VURKE	9	6	3	-	18
BYLE	13	2	-	-	15
HARKE	2	-	-	-	2
OSSEWAENS	21	-	-	-	21
SKOTSKARRE	30	2	-	-	32
KRUIWAENS	3	-	-	-	3
WATER- EN KAPKARRE	3	-	-	-	3
VRAGMOTOR	1	-	-	-	1

Soos uit voorafgaande syfers blyk, beskik nie almal oor dieselfde aantal en tipe landbou-implemente en nodige vervoermiddels nie. Dit is algemeen gebruikelik dat hulle mekaar hiermee uithelp. Aangesien die vervoer van produkte van verafgeleë lande vir baie

probleme oplewer, word waens, skotskarre en perdewaens gehuur. Oor die vergoeding word vooraf deur die partye onderhandel. Gemeenskaplike aankoop van 'n wa of ander boerderybenodigdhede bestaan nie, aangesien dit, volgens die segspersone, te veel onenigheid veroorsaak. Die nasien en herstel van gereedskap en masjinerie wat vir landbou- of ander doeleindes gebruik word, verg van die huidige Rolonglandbouer ook kennis en aandag - 'n bedrewenheid vreemd aan sy vroeëre bestaan.

6. BESKERMING VAN LANDE

Aangesien lande vroeër nie omhein is nie, was dit noodsaaklik dat vee gedurende die dag goed opgepas moes word om hulle uit die lande te weer. Terwyl die gesaaides en ander gewasse nog jonk was, is ook gewaak teen laat ryp. Tydens koue weer het die gesin vroeg opgestaan en oral om die lande fynhout aan die brand gestee. Daar is geglo dat hierdie voorsorgmaatreël die moontlikheid van ryp kon uitskakel.

Sodra die kafferkoring begin saak skiet het, en voëls die gesaaides bedreig het, moes hulle gedurig uit die lande verdryf word. Vir hierdie doel is daar in 'n land 'n verhogie (sebupe) van soeie gemaak waarop iemand moes staan om voëls met geskreeu en handegeklap te verdryf. Hierdie werk is veral deur jong dogters gedoen aangesien seuns verantwoordelik was vir die oppas van vee. Daarnaas is jong dogters en soms ook seuns soggens vroeg na die lande gestuur, gewapen met klippies in 'n kleipot wat hulle gedurig moes skud terwyl hulle op en af langs die lande geloop het. Hierdie proses is in die laatnamiddag herhaal.

Teen ander plaes, bv. wanneer die gesaaides deur wurms of insekte gevreet is, is die hulp van 'n toordokter verkry. Hy het die lande gedokter deur vure langs die kante te maak en medisyne daarop te strooi. Die geloof het bestaan dat as die medisyne in rookvorm oor die lande trek, die plaes onskadelik gemaak word. Ook is toordokters genader om hael te voorkom. In so 'n geval het hy ook medisyne langs die lande gestrooi; maar die mees algemene wyse om hael te verdryf, was om 'n swanger vrou te vra om haar gesig in die rigting van die hael te draai en aan haar oor te raak.

Die vrees vir droogte was gedurig aanwesig en die geloof in reënmaakery baie sterk. Natuurtekens is dopgehou en „weervoor-spellings” gemaak. So is bv. geglo dat 'n halwe maan 'n teken van reën en 'n goeie seisoen was. Wanneer die maan in die vorm van 'n skuitjie was, het dit droogte voorspel. Hulle het verder geglo dat vlieswolke 'n teken van droogte, en swaeltjies wat laag vlieg, 'n teken van reën was. Uitgelatenheid by beeste was 'n sekere teken van reën.

Ten tye van droogte was dit een van die vernaamste pligte van die kaptein om vir reën te sorg. Onder sy leiding is bv. gedurende langdurige droogtes, beeste op koppies naby die stat op seremoniële wyse geslag, terwyl die aanwesiges Pula! Pula! (reën, reën) uitgeroep het. Daarnaas is jagtogte georganiseer en die diere wat doodgemaak is, naby spruite en riviere afgeslag. Die geloof het bestaan dat die riviere en spruite hierdeur gesuiwer en vol water sou word.

Reënseremonies het by die Rolong-Seleka, namate hulle onder die invloed van die sendelinge gekom het, meer en meer in onbruik geraak. Nadat Broadbent⁷⁾ aan die inboorlinge bewys het dat water ook ondergronds gevind kon word, het die geloof in reën-makery en vermoë van die kaptein in hierdie verband, gedaal. Na drie jaar se vestiging by Thaba'Nchu berig eerw. Archbell: "Rain-making has become the ridicule of the populace."⁸⁾ En in 1839 berig eerw. Giddy vanaf Thaba'Nchu: "I feel happy also in saying, that the Bechuana customs and ceremonies are considerably on the wane ... About two months since there having been no rain for a considerable time, an attempt was made by a few to get up a rain-making ceremony, but it failed. The opinion and feeling of a vast number of the people appear to be against it, and all now readily acknowledge that God alone has the power of causing rain to descend and fertilize the earth."⁹⁾

In hoeverre dit miskien 'n te optimistiese siening van die sendelinge was, is moeilik om te sê. My informante het egter verseker dat die gebruike in verband met reën-makery reeds lank nie meer beoefen word nie, maar dat dit vroeër, soos by alle Tswana-volke, 'n algemene verskynsel was. Vandag word daar in die kerke om reën gebid.

Onder huidige omstandighede word nog steeds spore van vroeëre landbeskermingmetodes gevind. Sommige Rolong roep nog 'n

---

7) Broadbent, S.: (1865). p.102.

8) Ibid.: p.182.

9) Ibid.: p.187.

toordokter se hulp in sodra gesaaides saad skiet. Hy brand medisyne op die land om hulle teen plaes en hael te beskerm. Voëls word ook nog van die kafferkoringlande verdryf deur kinders en selfs volwassenes wat met 'n blikkie of kalbassie 'n geraas maak. Soos vroeër, glo die Rolong daaraan dat kafferkoringlande van ryp gevrywaar word indien vroeg soggens vure rondom die land aangesteek word.

7. OES EN BERGING VAN PRODUKTE

(1) Kafferkoring: Die oes (thôbô) van kafferkoring het die meeste tyd in beslag geneem. Sodra dit ryp was, het vroue die are afgesny en op hope langs die land gestapel. In die namiddag is die are in draagmandjies gepak en na die dorsvloer tuis gedra. Wanneer die are nie heeltemal ryp was nie, is hulle op die dorsvloer (sibowana) oopgesprei om droog te word, so nie, is hulle in netjiese hope gepak. Die pak van hope was die werk van vrouens. Sodra genoeg koringare voorhande was, is hulle uitgesorteer en onkruidsaad uitgegooi. Die are is met die toppe na buite in 'n sirkel geplaas; laag vir laag styf opmekaar totdat 'n ronde miedjie gevorm is. Na die inbring van die hele oes het mans die are uitgeslaan. Meesal het die vrouens vir hierdie doel 'n letšema van mans gereël omdat hierdie taak uitsluitlik deur mans verrig moes word. Voor die tyd het die man daarvoor gesorg dat hy 'n paar spesiale knopkieries (kôtô) maak of leen wat spesiaal vir die uitslaan van kafferkoring gebruik is. Met 'n kôtô in die hand het die mans in 'n sirkel rondom die hope are beweeg en dit uitgeslaan. Hierna is die leë are verwyder en die korrels versigtig bymekaar gegee en in 'n mandjie (lesêlô) gegooi en uitgewan. Tydelik is dit in grondvate (difala) gehou maar wanneer die hele oes gedors en

gewan is, is dit in die grondvate wat van 'n mengsel van klei en beesmis gemaak is, met 'n deksel en beesmis verseël. Daar was onderaan so 'n vat 'n opening met 'n prop waar die graan, wat vir daaglikse gebruik nodig was, uitgelaat kon word. Die grondvate het op 'n platvormpie in die hutte gestaan of is langs die kante van die hut onder die oorhang van die dak neergesit.

By die dorsvloer is ook op spesiale wyse aan die badimo gedink. 'n Vrou het 'n skeppie koringkorrels geneem en dit langs die dorsvloer op die grond uitgeskiet met die woorde: „ek gee vir die badimo.” Op dié wyse is verseker dat 'n goeie oes met die volgende oestyd verkry sou word.

(ii) Lebêlêbêlê: Hierdie kleiner soort kafferkoring wat soos reeds opgemerk, dikwels rou as snoepery geëet is, is op dieselfde wyse as kafferkoring geoes en gedors. Aangesien dit op kleiner skaal as kafferkoring verbou is, was die werk daaraan verbonde ook minder.

(iii) Kafferbone: Sodra die peule begin verkleur het, is dit gepluk voordat dit kon oopbars. Die peule is met graanmandjies (tlatlana) na die hutte gedra en oopgesprei om droog te word. Dit was die vrou se werk om die peule te versamel, maar die man het gewoonlik gehelp om dit aan te dra. As die peule ryp was, is hulle op die dorsvloer uitgeslaan, gewan en in grondvate gestoor. Behalwe vir grondvate is ook gebruik gemaak
10)
van groot gevlegte mandjies met 'n kegelvorm.

---

10) Arbousset, J.T.: (1846). p.188.

(iv) Pampoene: Pampoenranke, die groen toppe en groen pampoentjies wat dikwels as bykos gebruik is, is oor 'n lang periode geoes. Dié wat wel toegelaat is om bekwaam te word, is in die hut, onder die oorhang van die dak of agter die hut gebêre. Pampoenranke is soms gedroog en in 'n grondvat geplaas om gedurende die wintermaande as bykos voorberei en geëet te word.

(v) Soetriet: Soetriet is opgebruik sodra dit bekwaam was en ook in hierdie geval was daar nie veel sprake van 'n groot oes nie. Soetriet wat toegelaat is om te bly staan, is afgesny, stukkend gebreek en gedroog.

(vi) Waatlemoene: Waatlemoene wat selde op groot skaal gekweek is, was 'n lekkerny wat geëet is sodra dit bekwaam was. Informante het beweer dat dit gebruiklik was dat niemand waatlemoene en pampoene kon eet alvorens die kaptein daarvan geëet het.

Sodra waatlemoene en pampoene bekwaam geword het, is die fees van die eerste vrugte (molomô) in die kgotla van die kaptein se stat gehou. Van die produkte is na die kgotla gebring waar hy en daarna ander stamlede volgens senioriteit, daarvan op sere-moniële wyse geëet het. 'n Dergelike fees is daarna in die kgotla van elke wyk gehou waarna gesinslede op hulle beurt en ook volgens senioriteit, van die produkte geëet het.

Elke gesin (hut) het sy eie graan en ander landbouprodukte geberg. Die vrou van elke hut was verantwoordelik vir die in-bring en stoor van die oes van haar land. 'n Ongetroude dogter of

seun wat 'n land bewerk het, het gewoonlik hulle oes in die hut van hulle moeder gestoor wat vir die voedselvoorsiening van die gesinslede daarvoor kon beskik. Gedurende die go ralala-periode het 'n dogter, onder die toesig van haar moeder, van die produkte van haar eie land gebruik vir die voorbereiding van voedsel vir haar man.

Onder huidige omstandighede is die vernaamste produkte wat deur die Rolong verbou word, mielies en koring. Mielies word baie dikwels groen geëet na mate hulle bekwaam word, maar aangesien die lande en produksie soveel groter is as in die verlede, verg die oeste heelwat arbeid. Vir die oes van mielies word gewoonlik 'n letšema gereël. Die koppe word afgepluk, in mandjies gepak en aangedra na 'n wa of ander vervoermiddel waarmee dit na die huis aangery en op hope gegooi word. Hier word die mieliekoppe skoon gestroop en op 'n hoop gegooi om te droog. Sommige beskik oor die nodige masjinerie om die pitte van die koppe te verwyder, maar in die meeste gevalle word dit met die hand met 'n klip of ander skerp voorwerp gedoen. Ook vir hierdie werk word soms 'n letšema gereël. Die koppe se skoonmaak neem baie tyd in beslag en oral in die gebied word vrouens opgemerk wat by mieliehope sit, besig om die koppe te stroop. Mielies word in graansakke geberg in 'n skuur, afdak of waenhuis. Sommiges wat goeie oeste behaal, verkoop 'n deel van hul produkte en die res word tuis gestoor.

Koring word met sekels of snymasjiene gesny en dorsmasjiene gehuur. Gedurende dorstyd word talryke werkparye op die landerye gesien en die groot getal mans, vrouens en kinders getuig van be-

sondere bedrywigheid. Koring wat nie verkoop word nie, word in mudsakke tuis gestoor. Pampoene vir tuisverbruik word op plat sinkdakke gestoor. Kafferkring is baie gesog maar word meesal net vir tuisgebruik gesaai. Die oes van kafferkring, asook die dors en uitwan daarvan, is dieselfde soos vroeër met dié verandering dat dit vandag in mudsakke i.p.v. in vate gestoor word. Die ou gebruik om van die geoeste kafferkring aan die voorvadergeeste te gee, word by sommiges nog aangetref. Wanneer die eerste bier van die nuwe oes gemaak word, neem die hoof van die huis van die bier en gooi 'n bietjie op die grond uit. Van die ouer persone gooi vandag nog 'n bietjie gewande kafferkring terug op die land of naby die dorsvloer. Dit is ook gebruiklik dat die oudste seun van die huis (volgens die segspersone is hy die „kaptein” van die huis) eerste van enige produkte wat bekwaam word, moet eet.

Vir die stoor en berging van graan word ook van owerheidsweë voorsiening gemaak. In die gebied is daar 8 beskikbare tenks met 'n kapasiteit van 800 ton elk. Koöperatiewe bemarking van produkte is egter nog in die beginstadium.

Landbouprodukte wat vroeër gekweek is, is uitsluitlik gebruik vir die onderhoud van die gesin. Daarnaas is koring soms geruil vir ander lewensbenodigdhede, maar produksie was origens uitsluitlik bedoel vir die onderhoud van die hut en sy inwoners.

'n Vrou het seggenskap oor die produkte van haar land gehad. Sy kon sonder toestemming van haar man van die produkte wat bekwaam was, huistoe bring vir tuisgebruik. Volgens haar eie oordeel het sy daaglik koring gemaal en gebruik, maar sy kon nie van die produkte verhandel sonder die toestemming van haar man nie.

Onder huidige omstandighede beskik die vrou vryelik oor alle landbouprodukte wat vir huishoudelike doeleindes gebruik word. Kafferkoring word feitlik uitsluitlik vir eie gebruik verbou, terwyl sommige 'n deel van die mielie-oes verkoop. Mielies word by 'n graanmeule gemaal maar meer dikwels tuis gestamp.

8. (a) VERSAMELBEDRYF EN TUISNYWERHEDE

Vir 'n groot deel van sy daaglikse benodigdhede was die Rolong in vroeëre tye aangewese op die natuur en haas alle materiële kultuurgoedere het die stempel van die omgewing waarin hy geleef het, gedra. So is sy hut, kleredrag, versiering, landbou-implemente en huishoudelike gebruiksgoedere vervaardig van grondstowwe wat die Rolong in die veld versamel het. Vir die bou van sy hut het hy klei-grond, sparre, latte, dekgras, bas en verskillende grasse as bind-materiaal gebruik. Die slaapmatte, graanmandjies, wanmandjies en talle ander gebruiksvoorwerpe is van biesies gevleg. Landbou-implemente, lepels, skottels en houers is van hout, potte en grondvate van klei en beesmis, en klere en versierings van verskillende plante gemaak. Deur vindingrykheid en aanpasbaarheid het hy natuurlike hulpbronne na die beste van sy vermoë benut en vir sy lewensbestaan ingespan. Hy het gevolglik veel tyd en aandag aan die versameling van grondstowwe, veldkosse en ander plante van medisinale waarde bestee. Heuning, gom en alle ander materiale kon sonder beperking versamel word. 'n Persoon moes slegs die verlof van die eienaar van 'n stuk grond verkry indien hy veldkos op sy land wou insamel, terwyl byeneste op lande aan die 'eienaar' van die grond behoort het.

Die versameling van grondstowwe was die eerste stap vir die tuisvervaardiging van gereedskap en ander benodigdhede. Die meeste implemente en huishoudelike artikels is deur elke gesin self vervaardig. Sekere persone in die stam was weliswaar meer bedrewe as ander en die vervaardiging van sommige gebruiksvoorwerpe, veral ysterwerktuie, is byna uitsluitlik deur „spesialiste” vervaardig. 'n Mate van onderlinge ruilhandel het as gevolg hiervan bestaan, maar dit was beperk.

(b) VERVAARDIGING VAN GEBRUIKSVOORWERPE

Die vernaamste artikels wat vervaardig is, was die volgende:

(1) Komberse (dikobo) is vroeër van bees- of skaapvelle gemaak asook van velle van wilde diere soos dassies en jakkalse. Weens die sagtheid van die wol en hare is komberse van skaapvel en van dassie- of jakkalsvel verkies. Wanneer hierdie velle nie voorhande was nie, is beesvelle of velle van die groter boksoorte gebruik.

Velle vir die vervaardiging van komberse is eers afgeskraap met die punt van 'n skerp klip of plat stukkie yster. Daarna is dit met die haarkant na onder in die son gegooi om droog te word. Sodra dit droog was, is dit weer natgegooi of in water gedoop, styf opgerol en met 'n stok geslaan om dit te brei. Die proses is 'n paar keer herhaal totdat die vel sag en soepel was. Beesvelle en dié van groter boksoorte is heel as komberse gebruik, terwyl die velle van skape en kleiner wilde diere aanmekaar gewerk is met 'n els (hlabiso) en saggebreide senings. Behalwe vir komberse, is 'n vel ook gebrei om as slaapvel (phathe) te dien. Die phate was gewoon-

lik van beesvel of die vel van 'n groterige boksoort en is onder die slaapmat (legogô) gegooi. Snags het hulle ook die mantels wat hulle bedags gedra het, as bedekking gebruik.¹¹⁾

(ii) Slaapmat (legogô). Slaapmatte is vervaardig van biesies of gras, wat in die veld gesny is voordat dit heeltemal droog was. Dit is dan oornag in water geweek voordat dit gevleg is. Terwyl dit die mans se werk was om komberse te maak, is die vleg van matte en tewens alle ander vlegwerk deur vrouens gedoen.

(iii) Kookgereedskap. Vir kookdoeleindes was veral potte vir die maak van pap, bier en bykos nodig. Die pap-pot (pitsa) was besonder groot met 'n effense ronde bodem en wye opening bo. Die pitsa kon ook as dit besonder groot was vir die maak van bier gebruik word ofskoon bier gewoonlik toegelaat is om in 'n spesiale bierpot (tsaga) te gis. Vir bykos is 'n kleiner pot gebruik. Kafferkoringmeel wat oornag moes staan om te gis, is te-same met oorblyfsels van suurpap of die afsaksel van bier in 'n spesiale potjie (motsegana) gesit. Al hierdie potte behalwe pap-potte het deksels gehad wat gebruik kon word om koring of vleis op te braai. Soms is ook 'n groterige potskerf vir dié doel gebruik. Vir waterdra is 'n spesiale pot (nkgô) vervaardig. Dit het 'n taamlike plat en gladde bodem gehad maar was verder amper soos 'n kruik gevorm. Genoemde potte is almal van klei vervaardig en daarna gebak.

---

¹¹⁾ Vgl. ook Moffat, R. (1842): p.132 en Broadbent, S. (1865). p.147.

(iv) Eetgereedskap. Plat borde en lepels om kos mee te roer, is van hout gemaak. Hierdie werk is deur mans gedoen wat 'n geskikte houtsoort gesoek en in die gewenste vorm gekerf het. Kinders het gewoonlik gesamentlik uit die pappot geëet, terwyl die kos van mans op aparte borde bedien is. Verskillende geregte is nie bymekaar geskep nie maar in aparte bakkies of potjies geplaas. Elke volwasse gesinslid het sy eie eetgereedskap gehad.

(v) Houers. Behalwe vir potte wat as houers vir bier en melk gebruik is, is van beeshorings en melksakke gebruik gemaak. Die beeshoring is gebruik om in te melk en soms is 'n horing met melk in die beeskraal gelaat en saans deur die vee-wagters gedrink.

Die melksak (lekuka) is, volgens die informante, vroeër van bees- of kwaggavel vervaardig. Die beste deel van die vel is op die grond oopgesprei en met houtpenne vasgepen totdat dit hard en styf geword het. Die hare is met 'n klip of stukkie yster afgeskraap waarna die vel in die gewenste vorm gesny en met dun senings toegewerk is. Daarna is dit in water geweek en later met melk gevul. Behalwe vir 'n opening bo, was daar ook onder 'n gat wat met 'n proppe dig gemaak is. Hierdeur is die water van die suurmilk afgetap en vars melk is van tyd tot tyd van bo-af bygevoeg. Hierdie melksakke het nie lank gehou nie en moes kort-kort vervang word.

(vi) Biersif. Een van die vernaamste artikels vir die maak van bier, was die biersif, 'n kunstig gevlegte voorwerp wat deur vrouens van gras gevleg is, en selfs vandag nog

algemeen aangetref word. Deur hierdie sif, wat soos 'n langwerpige sakkie lyk, is die bier gegooi en die vloeistof uitgedruk totdat slegs die bieraafsaksel oorgebly het.

(vii) Wapens. Die wapens van die Rolong het in vroeëre tye uit skilde, strydbyle en spiese bestaan. Die skilde van beesvel of die vel van 'n groterige boksoort was vierkantig met effens uitgeholde kante.¹²⁾ Elke man was verantwoordelik om sy eie wapens te maak, hoewel yster vir die vervaardiging daarvan verhandel is.

(viii) Kleredrag van die Gesin. Die vernaamste kledingstuk van 'n man het vroeër uit 'n deurtrekker bestaan. In koue weer is 'n bees- of kalfsvel om die skouers gehang of 'n mantel van skaapvel wat tot by die middellyf gereik het. 'n Mus van jakkals- of dassievel is op die kop gedra. Daarbenewens het mans ook skoene wat eintlik net uit sole bestaan het, besit. Gebreide beesvel is in die gewenste vorm uitgesny asook stukkies boleer van gebreide bokvel. Die sool en boleer is aan mekaar geheg deur rye gaatjies langs die kante te maak met 'n els en dun riempies van bokvel daardeur te ryg en vas te bind. Skoene is vroeër slegs deur getroude persone gedra en die vorm daarvan tussen dié van mans en vrouens het nie verskil nie. Alle kledingstukke, ook dié van vrouens, is deur mans vervaardig.

'n Voor- en agterskoot van beesvel (mosese wa kgomo), die

---

12) Vgl. Broadbent, S. (1865). p.30-35.

rok van die bees, was die vernaamste kledingstuk van 'n vrou en het tot onder haar knieë gereik. Netsoos die man het sy in koue weer 'n skaapvelmantel gedra maar nie mantels van bees- of kalfsvel nie.

Kleiner seuns het meesal nakend geloop en eers vanaf hulle agste of negende lewensjaar 'n voorskoot (seope), 'n flap wat met riempies om die middellyf vasgehou is, begin dra. Eers wanneer hulle begin het om die kleinvee op te pas, het seuns 'n deurtrekker bekom. Beide die seope en deurtrekker is deur die vader van meer- kat-, dassie- of jakkalsvel gemaak, maar wanneer sulke velle nie voorhande was nie, is beesvel gebruik.

Kleiner dogters het vroeër ook nakend geloop. Vanaf hulle vyfde tot ongeveer elfde lewensjaar het jong dogters 'n band (makgabe) waaraan gevlegte grastoutjies geheg was, om die middellyf gedra. Die makgabe is deur die moeder of een of ander getroude tante van die vesels van 'n plant (tshikhithane) vervaardig.

Na puberteit is dogters as volwasse beskou en „morwetsana” genoem. Na die inisiasieseremonies, maar voor die huwelik, het hulle 'n makgabe sowel as 'n mosese wa kgomo wat tot by die knieë gereik het, gedra. Ook dogters het skaapvelmantels gehad om in koue weer te gebruik.

Jong dogters en jonggetroude vrouens was lief vir versierings en het veral oorringe (manyena) van draad, en arm- en beenringe van draad en perdestert vir die doel gebruik.

Skaapvet was 'n algemene smeermiddel (ook vir versiering) en 'n mengsel van vet en swart klei (sebilo) is aan die hare gesmeer. Volgens Moffat het die warmte van die son dikwels die mengsel van

swart klei en vet op hulle koppe laat smelt sodat van 'n soort sambreeltjie van swart volstruisvere gebruik gemaak is. Ook takkies¹³⁾ is soms oor die kop gehou om te verhoed dat die mengsel smelt.

Van die vroeëre materiële kultuurgoedere van die Rolong het daar weinig oorgebly. Materiaal vir die bou van krale en huise moet in die meeste gevalle, behalwe vir rou grondstene, gekoop word. Westerse ameublement, eetgerei en ander huishoudelike artikels het die vroeëre tuisvervaardigde gebruiksvoorwerpe grotendeels vervang. Die enigste artikels wat nog tuis vervaardig word, is biersiwe, matte en af en toe bierpote. Biersiwe word nog deur sommige Rolongvrouens self gevleg of dit word van die Sotho of Khosa gekoop. Bier word teenswoordig meesal in 'n groot potysterpot gemaak, maar volgens die segspersone verkies hulle bier wat in 'n kleipot gegis het. Ook hierdie artikel word soms tuis vervaardig of van die Sotho of Khosa in die gebied gekoop of van ander Rolong, veral ouer vrouens, wat die vervaardiging van sekere artikels as bedryf en as 'n bykomende bron van inkomste beoefen. Dieselfde geld vir gevlegte matte wat vandag egter merendeels as vloermatte voor beddens dien.

Kafferkoring word by 'n meule gemaal en hierdie veeleisende werk is iets van die verlede. Deur die verbouing van mielies wat vandag kafferkoring as stapelvoedsel vervang het, het die gebruik van die stampblok vry algemeen geword. Stampblokke wat opgemerk is, is gemaak van harde hout of klip en word selde deur almal tuis vervaardig

---

13) Moffat, R. (1842). p.131.

maar eerder verhandel. Veral ouer mans wat nie meer in staat is om ander hande-arbeid te verrig nie, doen hierdie handwerkke.

Besems van gras of biesies word tuis vervaardig. Die handbesempe waarmee die lapa vroeër gevee is, en wat gebruik is om die borste van jong dogters mee te vee (lehelo), vervul vandag nog hierdie funksies.

Die instrument (phatô) wat vroeër gebruik is om vloere glad te maak, is vervang deur 'n ronde klip wat algemeen gebruik word om die vloere glad af te werk nadat dit met 'n mengsel van grond en vars beesmis gesmeer is.

Die dramandjie van vroeër is vervang deur die ballasmandjie, maar vir die wan van kafferkoring en bone word die vroeëre wanmandjie nog gebruik. Ook hierdie artikel word nog tuis vervaardig of verhandel. Botter word vandag in 'n konfytfles of ander houër gemaak sodat die melksak van vel (vgl. voedsel) nie meer gebruik word nie. 'n Roomafskeier word gebruik deur diegene wat room verkoop.

Die kuns om ystererts te smelt en te verwerk, het by die Rolong verlore gegaan en die smidsambag word vandag deur halfgeskoolde persone beoefen.

Slegs westerse kleredrag word aangetref. Migrasie-arbeiders wat bv. in Bloemfontein werk, laat hulle kinders soms spesiaal daarheen kom met die doel om vir hulle klere te koop. Hierby kan egter gevoeg word dat dit die uitsondering eerder as die reël is. In die lig van ekonomiese omstandighede is dit nogtans opvallend dat die Rolong oor die algemeen redelik goed geklee gaan en dat hulle klere deurgaans skoon en heel is. Veral opmerklik is die netjiese drag van skoolgaande kinders, in die besonder dié van dogters. Gedurende die wintermaande word bo-oor die klere 'n kombers

gedra deur diegene wat geen jasse besit nie. Sakelui, onderwysers en ander professionele mense se kleredrag is onberispelik. Vrouens dra by voorkeur mussies in plaas van hoede. Die ouer geslag en oënskynlik minder gegoedes, dra gewoonlik lang rokke, komberse om die skouers en doeke of tulbande om die kop. Jong kinders loop kaalvoet terwyl ouer mense dikwels uitgetrapte skoene dra. Vrouens dra oor die algemeen versierings soos armbande, oorringe, en halssnoere en die horlosie is 'n baie gesogte artikel. Dit is nogtans opmerklik dat hierdie artikels op stemmige wyse gebruik word en uitspattige versierings word by die Rolong nie gesien nie.

9. JAG EN JAGMETODES

In die vorige paragrawe is daarop gewys dat die Rolong se vernaamste bedrywe vroeër veeboerdery en landbou was en dat voedselvoorrade aangevul is deur die versamelbedryf. Uit die versameling van natuurlike materiaal, tesame met die beskikbare materiaal uit die landbou- en veebedrywe, is noodsaaklike materiële kultuurvoorwerpe vervaardig. Daar kan net daarop gewys word dat ook die jag op wilde diere 'n metode was om vleis en veral velle in die hande te kry.

Wild soos springbokke, duikers, ystervarke, hase, springhase, meerkatte, wildekatte, leeus, hiënas, jakkalse, erdvarke en muishonde, is volgens die segspersone, vroeër volop in Thaba'Nchu aangetref. Die mans was oor die algemeen baie lief vir jag en jagtogte is onderneem vir tydverdryf en ook in tye van droogte. Selfs wanneer hulle in die veld gestap het of gedurende hulle verblyf by die veeposte, was mans gedurig op die uitkyk vir wild.

Mans het verkies om in groepe te jag. Leeujagte is deur die kaptein georganiseer en is ook in groepe gedoen. Meerkatte, springhase en voëls is deur middel van wippe gevang en niemand was geregtig om 'n dier uit iemand anders se vanggat of wip te verwyder nie.

Dit het ook gebeur dat die kaptein die hele stam vir 'n jagtog opgeroep het veral ten tye van droogte, of dat hy een of twee regimente uitgestuur het. Meesal het hy vir hierdie doel die onderhoofde bymekaar geroep, wat dan op hulle beurt, die jag aangekondig het in hulle respektiewelike wyke. Gewoonlik het die kaptein dié jong regimente wat te veel energie aan die dag gelê het, uitgestuur, terwyl ouere regimente tuis gebly het om die statte te beskerm. Hoewel daar geen restriksies op jag was nie, kon georganiseerde jagtogte slegs met die verlof van die kaptein onderneem word.

Wanneer mans op jagtogte uit was en in die veld moes oornag, het hulle 'n stuk grond skoon gemaak en vure in 'n sirkel rondom aan die brand gestee. So 'n oop stuk grond met vure rondom is 'n „legora" genoem.

Na 'n jagtog is al die diere na die kaptein geneem wat die beste diere vir homself uitgesoek het.¹⁴⁾ Daarna is die res onder die jagters verdeel. Die persone wat die diere doodgemaak het, het die beste dele van die vleis ontvang. Toordokters was veral ge-

---

14) „If any beast of prey, such as a bear (die waarneming is hier foutief) or leopard, be killed on their lands, they are bound to carry to him (die kaptein) a piece of it, and when they return from a successful expedition, it is he who appoints to every one his portion, beginning with himself." Arbousset, J.T.(1846). p.377.

Interesseerd om leeuwet in die hande te kry aangesien dit 'n belangrike bestanddeel vir die maak van medisyne was.

Anders as in tye van oorloë, was daar geen restriksies t.o.v. geslagsomgang vòòr, ná of selfs gedurende 'n jagtog nie. Daar was ook geen restriksie op vrouens of bepaalde gedragslyne wat hulle moes volg terwyl hulle mans op 'n jagtog uit was nie. Regimente wat op 'n jagtog uitgestuur is, is nie voor die tyd of daarna spesiaal gedokter nie.

Bo en behalwe genoemde metodes om wild in die hande te kry, is putte gegraaf vir grootwild. Die putte is met dun latte, blare en takkies bedek waarna die wild in die rigting daarvan aangejaag is.

10. VOEDSEL EN EETGEWOONTES

Die voedselsoorte en eetgewoontes van enige volk wat 'n bestaanseconomie voer, word deur die bedryfsvorme wat hy beoefen, bepaal. Dit hang ten nouste saam met sy vermoë en metodes van ontginning van natuurlike voedselbronne. Hiernaas word die omvang van produksie en variëteit van voedsel beïnvloed deur dryfvere tot produksie tesame met beskikbare hulp by die beoefening van voedselvoorsieningsaktiwiteite. Ook moet in aanmerking geneem word dat bepaalde houdings t.o.v. die voedingswaarde van sekere voedsel bestaan en dat beskouinge hieromtrent bepaal word deur tradisionele gelowe, bygelowe en algemeen kulturele gebruike.

Soos reeds daarop gewys, was die vernaamste bedrywe in die vroeëre Rolongstamlewe landbou en veeteelt. Vanweë die sosiale en rituele waardes van vee en veral beeste, is veeteelt nie primêr as

bron van voedselvoorsiening beskou nie. Die dieet van die Rolong het merendeels bestaan uit landbouprodukte, aangevul met eetbare veldplante en -vrugte, wild en produkte wat die pastorale bedryf gelewer het.

Hulle afhanklikheid van akkerbou vir voedselvoorsiening was die vernaamste dryfveer tot produksie. Dit spreek egter vanself dat in 'n poliginiese huishouding as gevolg van die werkkrag van verskillende vrouens, meer geproduseer is as deur enkelvoudige gesinne. Die eweredige distribusie van voedselvoorrade onder die bevolking is in die hand gewerk deur wederkerige hulpverlening en gesinne wat gebrek as gevolg van swak oeste gehad het, is deur andere uitgehelp tot die volgende oes. Daarnaas was die kaptein verplig om stamlede wat 'n tekort ondervind het, te help. Deur 'n regverdige wyse van grondtoekenning is elke getroude stamlid in staat gestel om die landboubedryf te beoefen, maar dit moet in gedagte gehou word dat arbeidsaamheid van individu tot individu verskil en produksie beïnvloed het. Weliswaar het groter produksie die sosiale aansien van 'n persoon verhoog, maar nie tot so 'n mate as 'n groot veestapel nie.

Ook het by die Rolong bepaalde beskouinge omtrent die voedselwaarde en gebruik van sekere kossoorte bestaan. Onder bepaalde omstandighede was die verbruik van sekere kossoorte verbode, bv. gedurende swangerskap. Vir alle stamlede behalwe vir bejaardes was die eet van harsings verbode omdat aangeneem is dat dit geestelike versteurdheid in die hand kon werk. Wanneer geslag is, is slegs bepaalde dele van 'n dier deur mans en vrouens geëet. So is ook besondere waarde geheg aan alle soorte sagte pap vir 'n vrou met 'n

suigeling.

Beïnvloeding deur westerse leefwyse het oor die algemeen min verandering t.o.v. geregte en eetgewoontes by die Rolong teweeggebring. Deur aanraking met die blanke is kennis gemaak met aan hulle onbekende gewasse soos mielies, koring en aartappels. Deur hulle kennismaking met bestanddele soos suiker, tee, gekondenseerde melk, patente babavoedsels en so meer, is kleiner veranderinge in hulle dieet teweeggebring, maar wesenlik het dit aan die aard, inhoud, voorbereiding van voedsel en tradisionele eetgewoontes geen noemenswaardige verskil gemaak nie.

Die vroeëre basiese bedrywe soos landbou en veeteelt word nog steeds deur die meerderheid van die bevolking beoefen. In teenstelling met vroeër waar kafferkoring as die vernaamste gewas verbou is, word landbouproduksie vandag toegespits op die verbouing van mielies en koring naas ander groentegewasse op kleiner skaal. Die huidige stapelvoedsel is pap van meliemeel en selfs by diegene wat nie landbou beoefen nie, bly meliemeel die belangrikste voedselsoort. Wild het vandag uit die aard van die saak as voedselvoorraad weggeval, maar daarenteen word nog op aansienlike skaal van eetbare veldplante wat die daaglikse dieet aanvul, gebruik gemaak.

11. GEREGTE

Die huidige geregte van die Rolong kan as volg groepeer word: (a) geregte van meliemeel; (b) heel mielies; (c) koring; (d) melk; (e) vleis; (f) groente (gekweek) en veldplante.

(a) GEREGTE VAN MIELIEMEEL

(i) Moshokwane. Mieliemeelpap, word op drie wyses voorberei en gaargemaak: Water word gekook en die mielie-meel stadig bygevoeg. Daarna word dit toegelaat om stadig gaar te kook. Mieliemeelpap kan styf of sag bedien word. Sagte mieliemeelpap word „motogo" en stywe pap „moshokwane" genoem. Sout word by albei hierdie papsoorte gevoeg en dit is algemene gebruik om suiker oor motogo te strooi.

Daarnaas kan moshokwane ook van soetmelk en mielie-meel i.p.v. water en mielie-meel gemaak word. Mieliemeelpap van melk en mielie-meel is bekend as „logala". Die voorbereiding hiervan geskied op dieselfde wyse as moshokwane behalwe dat melk en 'n klein hoeveelheid water i.p.v. slegs water gebruik word. Hawermout het by diegene wat dit kan bekostig, mielie-meel vir die voorbereiding van logala, vervang. Mieliemeelpap word ook soms van pampoen en mielie-meel voorberei. Hierdie gereg, „bogobe jwa lekatane" word van saggekookte pampoen gebind met mielie-meel, gemaak.

(ii) Ntsekane: kan van mielies of kafferkoring gemaak word.

Wanneer van mielies gemaak, word die mieliepitte oornag in water met 'n bietjie suurdeeg geweek. Die volgende dag maal die huisvrou die mielies en vorm dit met die hand in bolletjies. Hierna neem sy 'n pot met 'n bietjie water. Bo-oor word stokkies met hulle kante styf teen die pot geplaas om 'n soort platvormpie te vorm om die koekies op te sit. Die pot moet langs die vuur staan sodat die koekies stadig gaar stoom. Sodra die water droog gekook het, word die stokkies uit die pot verwyder en die koekies saam in die pot omgeroer om seker te maak dat hulle gaar is. Hierna word die mengsel

op 'n potdeksel weer in bolletjies gevorm. Hierdie gereg kan koud of warm geëet word. Vroeër was dit gebruiklik om ntsekane as padkos te gebruik. Soos reeds hierbo genoem, kan hierdie gereg ook van kafferkring gemaak word in welke geval dit as „tsidikwe” bekend is.

Hierdie twee geregte is vandag nog baie gesog. Sommige vrouens maak dit volgens tradisionele wyse, terwyl ander 'n bietjie koringmeel en suurdeeg byvoeg wanneer die bolletjies gevorm word.

Suurdeeg is nie meer soos vroeër 'n tuisproduk nie en byna alle huisvrouens koop dit. In vroeëre tye is bierpotte op 'n gevlegte mat (sethebe), geplaas. Die bierskuim wat op die mat oorgekook het, is versigtig opgeskep en in die son gedroog. Gedroogde bierskuim is as suurdeeg (leshulo) gebruik.

(iii) Ting (Suurpap). Vir die voorbereiding van hierdie gereg word mieliemeel en 'n hoeveelheid water en suurdeeg in 'n kleipot (lefiswana of nkgwana) naby die vuurherd gesit en toegelaat om oornag te week. Die volgende dag voeg die huisvrou hierdie mengsel by kokende water en laat dit net effens kook. Sodra dit nie meer erg skuim nie, kan hierdie gereg bedien word. Ting is 'n sagte pap en word meesal as 'n oggendgereg gebruik. Volgens die informante is daar Tswanastamme wat ting as hoofgereg gebruik, terwyl die Rolong dit hoofsaaklik as 'n bykos beskou. As bykos word ting styf gekook en geëet.

Ting word by die Rolong vandag nog op dieselfde wyse soos hierbo beskryf, voorberei. Sommige vrouens voeg egter soms by die mieliemeel 'n koppie rys of mielies wat hulle dan saam met die mielie-meel laat week (ritela). Ting word in alle gevalle altyd sonder sout

gemaak. Die Rolong is besonder lief om ting saam met suiker, vleissous, botter en selfs vleis, te eet.

Vroeër was dit die gebruik om wanneer ting maak is, 'n klein bietjie opsy te hou as suurdeeg (tlhabego). Tlhabego is met loutwarm water gemeng en by die mieliemeel waarvan die ting maak moes word, gevoeg. Ting kan ook van kafferkoring maak word.

(iv) Sebube. (Suurpap). Dit kan op tweërlei wyses voorberei word:

Die meeste vrouens maak dit van suurmilk en mieliemeel of van bierafsaksel (tlhoa) en mieliemeel. Die suurmilk of tlhoa en 'n klein hoeveelheid water word gekook en die mieliemeel daarby gevoeg. Sebube is 'n sagte pap wat as ontbyt of aandereg kan dien. Vandag kom dit algemeen voor dat suiker saam daarmee gebruik word. Sebube kan ook van gemaalde kafferkoring maak word.

Verder kan hierdie gereg ook voorberei word van oorskietbier. In plaas van suurmilk, kook die huisvrou 'n klein hoeveelheid oorskietbier en voeg daarby mieliemeel of gemaalde kafferkoring. Dit dien soms as 'n substituu vir ting.

Alle soorte sagte moshokwane word as besonder voedsame geregte vir 'n motsetse ('n vrou met 'n suigeling) beskou en so 'n vrou gebruik dit gereeld totdat sy haar kind speen. Volgens die Rolong maak hierdie geregte nie alleen die motsetse weer vet nie, maar dit gee haar ook milk. By sommiges het tee moshokwane vervang maar die meeste Rolong gee voorkeur aan sagte moshokwane.

(b) GEREGTE VAN HEEL MIELIES

Van heel mielies word die volgende geregte maak:

- (i) Legwetla. Groenmielies (aan die stronk) sag gekook in water met 'n bietjie sout. Die mielies word van die stronk afgeëet.
- (ii) Dikgwatle. Harde mielies (nog aan die stronk) gekook in water en 'n bietjie sout. Dit kan van die stronk af geëet of met stronk en al gerooster word.
- (iii) Makalaba. Harde mielies van die stronk afgemaak en met water opgekook. Die Rolong eet dit koud en sonder enige ander bykos of sous. Hulle peusel dit tussendeur as 'n snoepery. Makalaba word ook soms aan gaste voorgesit, terwyl ander in plaas daarvan tee bedien. Gedurende die wintermaande sorg die meeste vrouens vir makalaba as snoepery vir kinders. Wanneer weersomstandighede hulle binnenshuis hou, dien die eet daarvan om kinders besig te hou.
- (iv) Sereba. Sereba word gemaak van afgemaakte mielies wat eers gekook en daarna gerooster word. Vroeër is die gekookte mielies op 'n ou potskerf gerooster, maar vandag word dit meesal met 'n bietjie vet op 'n kastroldeksel of in 'n pot gespring.
- (v) Dipabi. Harde mielies of kafferkoring op 'n ou potdeksel gerooster. Vroeër is die geroosterde kafferkoring fyn gemaal. Hierdie droë bestanddele is dikwels as padkos gebruik deur mense wat lang reise moes onderneem. Die gebruik van reisendes was om droë dipabi te eet en baie water te drink.
- Die voorbereiding van bogenoemde geregte kan almal as vorms van preservering beskou word.

(c) KORINGGEREGTE

(i) Dikgobe Moshutlwane. Nie-gestampe of nie-gemaalde kafferkoring word op dieselfde wyse as makalaba voorberei. Dit word so geëet of as bykos tesame met vleissous of melk.

Kafferkoring kan ook gestamp, soos mieliemeel gekook en, tesame met vleis as bykos, bedien word. As die gereg van gestampte kafferkoring voorberei word, is dit bekend as „dikgobe”.

Vandag voeg vrouens oor die algemeen ander bestanddele soos aartappels en vet by as dikgobe moshutlwane voorberei word.

(ii) Logala. Heel koring sag gekook in melk. Nadat dit sag is, kan dit ook fyngemaak, in bolletjies gevorm, en gaar gemaak word soos in die geval van ntsekane.

(iii) Matebekwane. Die bestanddele hiervan bestaan uit kafferkoringmeel, water en suurdeeg wat tesame in een pot of houer toegelaat word om te rys. Die Rolong berei hierdie gereg soos ntsekane voor. Matebekwane is ook vroeër gebruik vir die bak van brood. Die deeg is in 'n pot op 'n smeulende misvuur geplaas om dit stadig te laat gaar bak.

(iv) Senkgwane. Gemaalde groen koring as stywe pap of kluitjies geëet. Suurmelk word saam hierby gebruik.

(v) Nyeko. Halfgaar kafferkoring wat gemaal en met suurmelk gemeng word.

Die vernaamste geregte wat vandag nog van kafferkoring gemaak word, is motogo, ting en stywe pap. Kafferkoring word egter alhoemeer by die Rolong deur maltabela vervang.

(vi) Bojalwa (Bier). Dié nasionale drank van die Rolong is vroeër van kafferkring gemaak. Vir die brou daarvan is mout (momela) op spesiale wyse as volg voorberei: 'n Bietjie kafferkring tesame met 'n klein hoeveelheid water is geweek. Nadat die kafferkring genoegsaam geweek het, is dit uitgehaal, in 'n houer (sebipelong) geplaas en dig toegemaak totdat dit ontkiem het, waarna die kafferkring omgeroer en weer toegemaak is. Sodra die kiem verkleur het, is die kafferkring uit die sebipelong uitgehaal, op 'n mat oopgesprei, gedroog en gemaal.

Hierna kon met die biermakery begin word. Grofgemaalde kafferkring (phate), is geweek en gewone sagte pap daarvan gemaak. Nadat dit effens afgekoel het, is dit loutarm in kleipotte geskep. Van die momela is met water gemeng en sodra 'n afsaksel (motlhaba) gevorm het, is die water by die pap gevoeg en toegelaat om oornag te staan sodat die mengsel kon gis. Hierna is dit deur 'n sif (motlhotlho) gegooi (tlhotlha: om te sif); die gesifte vloeistof is dan bier (bojalwa). Wanneer weer bier gemaak is, is die afsaksel van mout, (motlhaba) asook die phate se afsaksel (dintshe) tesame met momela by die sagte pap gevoeg om op dié wyse die mengsel gou te laat gis.

Vandag word bier op dieselfde wyse gemaak behalwe dat mielie-meel i.p.v. gemaalde kafferkring as phate gebruik word. Mout word nie meer self voorberei nie, maar gekoop. Ook hops kan bygevoeg word om bier sterker te maak. Bier vorm tot 'n mindere mate vandag deel van die Rolong se dieet, maar is altyd voorhande wanneer 'n werkparty gereël word. Die biersif is een van die materiële kultuurvoorwerpe van die Rolong wat nog nie deur 'n westerse artikel

vervang is nie en die maak daarvan vorm deel van die handwerk wat kinders op skool doen.

(d) GEREGTE EN GEBRUIKE VAN MELK

(i) Kgatsele. Bestaan uit bies wat gekook word totdat dit stol. Die Rolong eet dit warm of koud. Vroeër is kgatsele slegs deur mans, ou vrouens en jong seuns geëet. Hierdie taboebepaling het tot 'n groot mate verval en dit is vandag slegs verbode vir vrouens terwyl hulle menstrueer.

(ii) Lobese. Soetmelk wat vars gedrink of vir die voorbereiding van logala gebruik word. Soetmelk is gesog en slegs verbode vir vrouens terwyl hulle menstrueer (boithalêgo).

(iii) Sethemi (Suurmelk). Melk is vroeër in melksakke¹⁵⁾ suurgemaak maar vandag gebruik die Rolong tuisvervaardigde kleipotte of blikke en emmers. Die kleipot word egter as die beste houer vir die maak van suurmelk beskou.

Die water van suurmelk (tlhoa) is soms 'n bestanddeel by die maak van sagte pap. Daarnaas word dit as 'n goeie purgeermiddel vir kinders, dorslesser en baie geskik as varkkos beskou.

(iv) Sereledi (Botter). Voor hulle aanraking met die blanke was die Rolong reeds met botter bekend. Dit is nie alleen saam met pap geëet nie, maar het ook as smeermiddel gedien.

Om botter te maak, is die room (lobebe) afgeskep van vars

---

15) Suurmelk is vroeër mashi a lekuka (lekuka: melksak) genoem.

melk wat oornag gestaan het. Dit is in 'n melksak gegooi en geskud om botterklontjies te vorm. Hierna is die melkwater (mohetlho) afgetap (vgl. beskrywing van melksak) en vars water by die botterklontjies gegooi om dit skoon te was. Die mengsel is dan in 'n houer uitgegooi en die botterklontjies bymekaar geskep. Die selfde metode vir die maak van botter word vandag gevolg met die verskil dat die konfytfles die melksak vervang het.

Die Rolong gebruik botter by pap. Botter word slegs gemaak as melk baie volop is, en selde gekoop, aangesien die gewone persoon dit nie kan bekostig nie. Gedurende die somermaande vorm melk 'n belangrike deel van hulle dieet. As melk volop is, word dit suur gemaak en in tye van skaarste, vars gebruik. Daar bestaan vandag geen reël om melk van besoekers of vreemdelinge te weerhou nie.

(e) VLEIS

(i) Tlhogo (Skaapafval). Die maag, derms en skenkels van 'n skaap word deeglik skoongemaak en opgekook met sout. Dit is 'n gesogte gereg veral saam met ntsekane.

(ii) Ditlhakwane. (Deel van die beesbeen vanaf die knie ondertoe). Hierdie deel word skoon geskraap en fyngekook. (Die Rolong gebruik die olie wat uit so 'n beesbeen kook, as middel teen oorpyn). Volgens die informante was dit vroeër die vernaamste vleisgereg wat vandag egter merendeels soos hoofkaas voorberei word.

(iii) Diretlo (Beesafval). Die maag en derms van 'n bees vorm die vernaamste bestanddele van diretlo wat koud

of warm bedien word. Koue diretlo word saam met warm pap geëet.

(iv) Lerito of Tshotlo (Bees- of Skaapvleis). Vir die voorbereiding word sover moontlik slegs beenlose vleis gebruik. Dit is vroeër in 'n stampblok fyngestamp en gekook. Vandag word dit meesal gemaal, maar persone wat oor geen vleismeul beskik nie, stamp die vleis nog. Kalfsvleis of die vleis van 'n jong skaap is volgens die Rolong die mees geskikte vir die voorbereiding van hierdie gereg.

Aangesien daar vroeër by die Rolong slegs by spesiale geleenthede geslag is, het vleis nie 'n deel van hulle daaglikse dieet uitgemaak nie. Vleis was egter altyd 'n gesogte voedselsoort en hulle vleisdieet is dikwels aangevul deur jag te maak op wilde diere. Lerito gemaak van haas, springhaas of duiker was 'n gesogte gereg. Ook voëls is geëet behalwe aasvoëls en uile. Duiwe (lephoi) en wilde-eend (sehudi) is vandag nog gewild indien verkrygbaar. Vroeër het hulle geen varkvleis geëet nie; selfs vandag eet die Rolong varkvleis met groot teësin en alleen dan wanneer 'n vark op hok gestaan het. Ook vandag nog vorm vleis nie deel van hulle daaglikse dieet nie omdat vleis te duur is vir die gemiddelde persoon. Beeste word in elk geval selde geslag vir gewone huisgebruik.

Die kop en binnegoed van 'n geslagte dier is slegs deur mans geëet, terwyl die borsdele aan vrouens gegee is. Sover vasgestel kan word, het taboebepalings in hierdie verband by die gemiddelde Rolong verval.

(f) GROENTE (MOROGO)

Die term morogo word vir beide gekweekte groente en eetbare veldplante gebruik. Die vernaamste eetbare veldplante aan die

Rolong bekend, is: leswabe (*sonchus oleracius*); papatsane; thepe; sepatlapatla en serowe. Daarnaas is digaba (die groen toppe van pampoenranke tesame met klein groen pampoentjies) 'n gesogte groente. Pampoenblare word ook soms gedroog en gedurende die wintermaande as bykos gebruik. Alle soorte morogo word soos groente gekook en as bykos geëet.

Opvallend min Rolong toon ten spyte van hulle groot woonpersele (10,000 vk. vt. en groter) belangstelling in die kweek van groente en aanplant van vrugtebome. Dit word algemeen gevoel dat die bevolking veel meer in hierdie verband self behoort te onderneem ten einde 'n meer gebalanseerde dieet te bekom.

(g) VELDVRUGTE, BOL- EN WORTELSTOORTE

Die Rolong dra, benewens kennis van veldplante, ook 'n wye kennis van eetbare bessies, gom en plante met medisinale waarde.

Veldvrugte sluit die volgende in:

- (i) Khibitswane. 'n Rooi bessie wat rou geëet word.
- (ii) Mohutshwane of motswaitswai. Brame wat rou geëet of gekook word.
- (iii) Sentshontsho. 'n Swart bessie wat meesal op lande groei en rou geëet word.
- (iv) Mola. 'n Soet mangovrug.
- (v) Moretlhwa. 'n Soet bruin bessie. Vroeër is dit fyn-gestamp en met suurmilk as 'n nagereg geëet.
- (vi) Segwêtê. 'n Wortelsoort met medisinale waarde.

- (vii) Sero. Witbeet.
- (viii) Legaba. 'n Groot bolsoort.
- (ix) Mamankelane. 'n Wortelsoort soos segwêê, behalwe dat die blare en smaak verskil.
- (x) Phone. 'n Bolsoort soos 'n aartappel met 'n soeterige smaak.
- (xi) Gawagawane. 'n Wit worteltjie wat op gebrakte lande aangetref word. (Die naam is afgelei van die girts-geluid wat dit maak wanneer dit gekou word.)
- (xii) Dinakaladi (Uintjies). Word rou geëet. (Wanneer kinders tande kry, word die tandjies dinakaladi genoem).

Sekere gomsoorte is ook vroeër versamel en graag geëet. Oor die algemeen eet die Rolong geen neute nie omdat die geloof bestaan dat dit die seksdrif te veel stimuleer.

Dit spreek vanself dat in die gewone huishouding genoemde voedselsoorte nie altyd almal voorhande is nie. Een of ander vorm van pap bly dus die stapelvoedsel en somtyds enigste voedsel van die gemiddelde Rolonggesin.

12. VOORBEREIDING VAN VOEDSEL

Die voorbereiding van voedsel het vroeër in 'n deel van die hut of buite plaasgevind terwyl die kombuis of kombuis/eetkamer vandag 'n integrale deel van elke Rolongwoning vorm. Hoewel 'n groot aantal vrouens oor stowe beskik, is daar ook wonings daarsonder en in

sulke gevalle is die vuurmaakplek in die middel van die vertrek. Voedsel word meesal in die kombuis voorberei, maar indien die weer dit toelaat, word buite vuur gemaak en gekook. Vir werkpartye waarvoor heelwat voedsel en bier voorberei moet word, word in die reël buite gekook.

Westerse kookgereedskap word algemeen gebruik. Brandstof bestaan uit droë mieliestronke, hout en takkies asook beesmis wat soos soorie in die beeskraal gestee en opmekaar gestapel word om te droog. By heelwat huise, veral op die platteland, is daar bakoonde. Tot 'n mindere mate word primus- en oliestowe gebruik.

Die voorbereiding van voedsel word nog steeds soos vroeër deur 'n vrou en haar dogters behartig.

13. EETGEWOONTES

Die eetgewoontes van die Rolong het vroeër hoofsaaklik op die volgende neergekom:

Daar was twee hoofmaaltye per dag, een in die loop van die voormiddag en een saans. Mans en vrouens het apart geëet. Poliginiste het om die beurt by hulle onderskeie vrouens geëet, terwyl kinders saam met hulle moeders hulle maaltye genuttig het. Aangesien die veeposte ver van die woonstatte verwyder was, het veewagters asook mans 'n groot deel van die jaar daar deurgebring. Van tyd tot tyd is hulle deur die vrouens van voedsel voorsien, maar origens moes hulle hul eie potjie krap.

Taboebepalings waarna reeds vroeër verwys is, moes streng t.o.v. sekere voedselsoorte of dele daarvan nagekom word. Sekere dele van vleis is slegs deur mans en ander deur vrouens geëet; melk was vir vrouens onder sekere omstandighede verbode (moila). Ook

t.o.v. die verbruik van bier het beperkinge bestaan deurdat slegs getroude persone daarvan kon drink en dat getroude seuns eers deur hulle vader daartoe uitgenooi moes word.

Die normale gebruik onder huidige omstandighede is dat eweneens twee maaltye geniet word: soggens tussen 8-10 uur en laatnamiddag. Tee is soggens baie gewild en handelaars het my verseker dat teeverbruik aansienlik is.

Vir ontbyt word in die reël een of ander moshokwane (pap-gereg) voorberei, terwyl brood en tee ook deel van die ontbyt vorm. 'n Ete sonder enige vorm van pap word egter nie as 'n volwaardige maaltyd beskou nie. In die loop van die dag word dikwels 'n ligte maaltyd genuttig wat uit brood en tee en uit oorskietkos van die oggendmaal bestaan.

Die hoofmaaltyd is saans. Pap op die een of ander wyse voorberei tesame met 'n bykos, indien voorhande, vorm die hoofgereg.

Ek het bevind dat mans en vrouens nog steeds apart eet. Hierdie reëling kom veral voor by gesinne waar ook ander manlike familieleden inwoon. In so 'n geval versorg die huisvrou eers die mans, waarna die vrouens en kleiner kinders hulle maaltyd nuttig. Ek het egter ook gevalle teëgekom waar die gesinshoof eers huisgodsdienst gehou het waarna al die gesinslede saam geëet het.

Gedurende die landbouseisoen neem persone wat op die lande werk, kos saam of hulle ontbyt word gestuur. Die aandmaaltyd word by die huis genuttig. Wanneer 'n werkparty op die lande besig is, word die kos na die lande geneem of na afloop van die werksaamhede word by die huis geëet.

Westerse eetgerei het die vroeëre houtskottels en -lepels vervang. Die meeste gesinne beskik oor porseleinkoppies en pierings terwyl die maaltye uit emalje- of tinbakkies geëet word. Emaljebakkies word vry algemeen gebruik vir moshokwane.

In byna elke woning is tafels en stoele opgemerk. By die meer ontwikkelde Rolong is dit die gebruik om aan tafel te eet. Ander eet buite as dit mooiweer is, terwyl kinders en jong mense graag gehurk teen die kombuismuur sit.

Gasvryheid teenoor vreemdelinge en besoekers is 'n deug wat nie by die Rolong verlore gegaan het nie.

14. SLOTOPMERKING

Die tradisionele bedryfsvorme vir die voorsiening van voedsel word, soos reeds aangetoon, deur die meerderheid van die bevolking beoefen. Die produksiepeil is oor die algemeen nog laag wat veral toegeskryf moet word aan te klein hoewes in sommige gevalle en aan die swak landboutegnieke en -metodes wat deur die deursneë bevolking toegepas word. Die Rolong, ten spyte van verwestering op baie terreine, kleef nog steeds aan tradisionele lewensgewoontes vas, wat o.a. duidelik na vore tree t.o.v. produkte wat verbou word. Mielies as stapelvoedsel word hardnekkig deur alle lae van die bevolking gebruik en mieliemeelgeregte word selde afgewissel. Selfs diegene wat oor groter hoewes van 6 morg grond beskik en in staat is om ook ander produkte behalwe mielies en koring te verbou, toon min belangstelling vir die kweek van groentegewasse. Dit alles bring mee dat hulle dieet 'n stereotipe patroon volg.

Nogtans kan gesê word dat die dieet van landbouers en vee-

telers groter afwisseling toon en meer gebalanseerd is, as dié van dié deel van die bevolking wat oor geen vee of grond beskik nie. By laasgenoemdes, en veral in gevalle van ouer mense en persone wat nie 'n behoorlike inkomste het nie, vorm pap die stapelvoedsel en is 'n bykos selde beskikbaar.

Gedurende die ondersoek het dit uit ondervraging van mediese personeel en ander instansies, asmede deur waarneming, duidelik geblyk dat 'n aansienlike mate van ondervoeding by jong kinders en ouer mense voorkom. Ouer mense is gewoonlik die mins welvarende en kan soms beswaarlik self voorsien in hulle basiese behoeftes. Pellagra by kinders is merendeels toe te skryf aan die feit dat hulle aan die sorg van grootouers oorgelaat word, soms vir lang periodes tydens die afwesigheid van ouers wat buite die gebied werk. Die swak ekonomiese toestande van die grootouers, versuim van die ouers om geld vir onderhoud te stuur, asmede die gebrek aan kennis omtrent 'n volwaardige dieet en die dikwels onoordeelkundige besteding van geld, werk ondervoeding in die hand.

HOOFSTUK XIDIE VERANDERENDE EKONOMIESE PATROON1. KOMBINASIE VAN BEDRYFSVORME

Uit die gegewens in vorige hoofstukke behandel, is dit duidelik dat 'n aansienlike deel van die bevolking van die Bantoegebied van Thaba'Nchu deur 'n sameloop van sosiaal-ekonomiese faktore gedwing word om, naas gemengde boerdery, ook in toenemende getalle ander beroepe en bedrywe te beoefen. Waar die Rolong voor aanraking met die blanke en kennismaking met 'n westerse geldeconomie self-versorgend was, het die ou bestaanseconomie geleidelik afgetakel geraak en het al hoe meer inwoners van die gebied afhanklik geword van ander bronne van inkomste. Hierdie proses van nuwe ekonomiese oriëntering het vroeg gedurende die negentiende eeu 'n aanvang geneem. Reeds in die dertiger jare van die eeu het die Rolong by die Vortrekkers, sendelinge en ander blankes met wie hulle in aanraking gekom het, in diens getree. Addisionele „inkomstes" uit hierdie bron was natuurlik beperk, maar dit was nietemin die begin van 'n verandering wat in hulle tradisionele bestaanseconomie ingetree het. Met verloop van tyd, en namate deur blanke inisiatief meer werksgeleenthede geskep is, het die Rolong van hierdie gebied meer en meer tot die arbeidsmark toegetree. So bv. het talryke Bantoemans van die suidelike Tswanavolke, waaronder ook Rolong, na 1870 met die ontdekking van diamante te Kimberley, op die delwerige begin werk.¹⁾

---

1) Schapera, I.: Migrant Labour and Tribal Life. London.(1947). p.7.

Algemene ekonomiese ontwikkeling in die Oranje-Vrystaat en in Transvaal het verder meegebring dat die bevolking van hierdie gebied in steeds toenemende mate in die myne, industrieë en op blanke plase in diens getree het. Die gevolg hiervan was dat die Rolong aan die trekarbeidstelsel gewoond geraak het en dat dit 'n integrale deel van sy ekonomiese lewe geword het. Verder moet in aanmerking geneem word dat weens die beperkte beskikbare grond, asmede die aanwas van die bevolking, talryke stamlede die gebied tydelik of permanent moes verlaat om ander bestaansmoontlikhede te vind. As in aanmerking geneem word dat die Bantoebevolking van die distrik vanaf 1904 tot 1960 van 20,806 tot 37,604 gestyg het, spreek dit vanself dat 'n bestaansmoontlikheid uit die grond nie meer vir elke inwoner van die gebied moontlik is nie.

Onderzoek na bestaansmoontlikhede en -vorme het aangetoon dat die oorwegende deel van die bevolking nog steeds landbouers en veetelers is, maar dat 'n groot deel van hulle ander beroepe of bedrywe in samehang met die landbou en veeteelt beoefen. Diegene wat oor geen vee of grond beskik nie, beoefen 'n bedryf of beroep in die gebied self terwyl ander elders gaan werk. In die meeste gevalle is bevind dat manlike gesinshoofde kontak met tuislede behou en sorg vir die onderhoud van die gesin, maar gevalle is ook aangetref waar hulle nooit weer van hulle laat hoor het nie en waar die vrou self werk moes onderneem om minderjarige kinders te onderhou of afhanklik was van werkende kinders binne of buite die gebied. Daarnaas gaan 'n groot aantal jonger mense na stedelike sentra, behou kontak met tuislede deur gereelde of ongereelde bydraes vir die onderhoud van familieleden, of deur gereelde of ongereelde besoeke.

Ongetroude vrouens, met voorhuwelikse kinders, wat elders werk, dra oor die algemeen betreklik gereeld by tot die onderhoud van hulle gesinslede, maar is tog geneig, wanneer hulle later in die huwelik tree, om hierdie verpligting te verontagsaam.

Ook jonger mans wat die gebied verlaat, stuur betreklik gereeld bydraes tot tyd en wyl hulle in die huwelik tree en elders permanent gevestig raak. Daar is natuurlik ook diegene wat alle kontak met tuislede verbreek en van wie nooit weer gehoor word nie.

Wat die beoefening van landbou en veeteelt in kombinasie met ander beroepe of bedrywe betref, is daar, soos reeds vroeër aangetoon, uit 500 gevalle 402 (80.4%) wat grond-, vee-, en grond- en veebesitters is. Dit is bevind dat 137 (34%) naas die beoefening van landbou en/of veeteelt ook ander werk verrig. Die besonderhede in dié verband is as volg:

TABEL XXV

LANDBOU EN VEETEELT IN KOMBINASIE
MET ANDER BEROEPE EN BEDRYWE

	ALLEEN LANDBOU		ALLEEN VEETEELT		LANDBOU EN VEETEELT		TOTAAL	%
	M	V	M	V	M	V		
ONDERWYS	-	-	2	-	9	-	11	8.0
HANDEL	-	-	-	-	9	-	9	6.6
HUISSH. DIENS	-	3	1	1	3	-	8	5.8
KLERIKALE WERK	-	-	-	-	2	-	2	1.5
PROV. EN								
PUBLIEKE DIENS	-	-	3	-	15	-	18	13.1
BOUBEDRYF	-	-	-	-	10	-	10	7.3
VERVOER	6	-	1	-	31	-	38	27.7
EIE REKENING	-	-	1	-	5	-	6	4.4
PENSIONARISSE	-	1	-	-	4	-	5	3.7
GELEENTHEIDSWERK	2	-	9	-	19	-	30	21.9
	8	4	17	1	107	0	137	100.0%
TOTAAL	12		18		107		137	
%	8.8%		13.1%		78.1%		100%	

Die feit dat 34% ook ander beroepe en bedrywe beoefen, kan aan verskillende faktore toegeskryf word. Die belangrikstes skyn te wees dat uit boerdery weens swak landboumetodes, swak oeste, beperkte besit van grond en vee nie 'n behoorlike bestaan gemaak kan word nie. Bykomende uitgawes soos skoolgelde, belasting, aanskaffing van uitrusting en toerusting en die behoefte aan groter kontantinkomste in die algemeen, bring mee dat ander bronne van inkomstes noodsaaklik is. Daarby moet in gedagte gehou word dat, hoewel oor landbougrond en vee beskik word, sommige hierdie bedryfsvorme in elk geval nie as hulle vernaamste bron van inkomste beskou nie en dit slegs as 'n bykomende bedryf beoefen. Dit bring op sy beurt mee dat sulke grondeienaars hulle dikwels minder inspan - 'n feit wat tot lae produksie lei.

'n Verdere faktor wat bydra tot die verskynsel van die beoefening van landbou en veeteelt tesame met ander bedrywe is die drang tot ekonomiese vooruitgang. Ek het bevind dat naas diégene wat 'n sukkelbestaan uit boerdery maak, ook andere, en veral jongere goed opgeleide Rolongmans, aangetref word, wat deur hulle inisiatief, ywer en drang tot ekonomiese vooruitgang, nie alleen 'n sukses met hulle boerdery behaal nie, maar daarby ook suksesvol ander beroepe en bedrywe beoefen.

Bestaansmoontlikhede uit beroepe en bedrywe is uit die aard van die saak binne hierdie Bantoegebied beperk. Geleenthede wat die onderwys, boubedryf, handel, publieke diens ens. bied, word ten volle benut maar gebrek aan moontlikhede as aanvulling tot die landbou- en veeteeltbedrywe, bring mee dat waar 'n behoefte aan addisionele inkomste bestaan, sommige gedwing word om die gebied tydelik te verlaat. Soos Tabel XXV aantoon, vul 21.9% hulle inkomste aan deur geleentheidswerk, wat meesal buite die gebied geskied.

Afgesien van die beoefening van 'n beroep of bedryf deur 'n grondbesitter of vee-eienaar word inkomstes verder aangevul deur bydraes wat vrouens en kinders wat binne of buite die gebied werkzaam is, lewer. Ter illustrasie die volgende tipiese voorbeelde:

- (i) Die huishouding van Zachariah N. ... 65 jaar oud, 'n Rolong, bestaan uit 11 lede: homself, sy vrou Mabel (59 jaar oud), 5 ongetroude dogters, 1 getroude seun, 'n skoon-dogter en haar twee minderjarige kinders. Zachariah beskik oor 4 morg grond en 13 beeste; hyself is 'n voltydse boer terwyl twee dogters en die seun onderwys gee, tuis inwoon en tot die huishouding se inkomste bydra.
- (ii) Die huishouding van Raphael M. ... 48 jaar oud, 'n Rolong, woonagtig in Rietfonteinlokasie bestaan uit 10 lede; homself, sy vrou Elizabeth (42 jaar oud), vier seuns, twee dogters en twee voorhuwelikse kinders van een van die dogters. Raphael beskik oor twee morg grond en 7 beeste; hyself is 'n geleentheidswerker terwyl twee seuns op Bloemfontein werk (een in huishoudelike diens en een as vragmotorbestuurder). Een seun keer gewoonlik gedurende die ploegseisoen tydelik terug en albei dra ongereeld tot die inkomste van die huishoudingshoof by.
- (iii) Die huishouding van Elizabeth K. ... 80 jaar oud (weduwee), 'n Rolong, woonagtig in die Morokalokasie bestaan uit haar oudste dogter (53 jaar oud, ook 'n weduwee) en drie minderjarige kleinkinders. Sy beskik oor vier morg grond en 6 beeste. Die grond word om 'n deel deur 'n ander

persoon bewerk. Kontantinkomste word verkry deur 'n dogter wat in huishoudelike diens in Bloemfontein werk-saam is en gereeld maandeliks R2.00 stuur, en twee seuns (beroepe onbekend) wat gesamentlik R6.00 elke twee maande stuur.

- (iv) Die huishouding van Jeremiah L. ... 60 jaar oud, 'n Rolong, woonagtig in die Ratloulukasie, bestaan uit homself, sy vrou (57 jaar oud) en vier kleinkinders. Hy beskik oor geen grond nie, en besit slegs een bees. Hy staan in diens van die landbou-afdeling van die Departement van Bantoe-administrasie en -Ontwikkeling. Sy vrou is in huishoudelike diens terwyl sy twee seuns wat op Welkom en in Johannesburg werk, nooit enige bydraes stuur nie. Behalwe vir die verdienstes van die egpaar, stuur 'n getroude dogter wat op Bloemfontein as huisbediende werk-saam is, gereeld gemiddeld R2.00 tot R3.00 per maand huis-toe vir die onderhoud van haar kinders.

Wat betref diegene wat oor geen grond of vee beskik nie, nl. 98 (19.6%) uit 500 gevalle, is 65.3% in beroepe, bedrywe of in ander werk betrokke, of afhanklik van pensioen. Die res, t.w. 34.7%, is werkloos of geheel en al van inkomste van migrasie-arbeiders afhanklik.

Die tipe werk wat deur eersgenoemdes verrig word, is as volg:

TABEL XXVI

BEROEPE EN BEDRYWE VAN HUISHOUDINGSHOOFDE
SONDER VEE OF GROND

BEROEP OF BEDRYF	HUISHOUDINGSHOOFDE		
	M	V	TOTAAL
ONDERWYS	4	-	4
HANDEL	3	1	4
HUISH. DIENS	3	4	7
KLERIKALE WERK	4	-	4
BOUBEDRYF	8	-	8
VERVOER	5	-	5
EIE ONDERNEMING	1	1	2
GELEENTHEIDSWERK) BINNE IN GEBIED)	12	-	12
PENSIOEN	5	13	18
WERKLOOS	6	1	7
SLEGS AFHANKLIK VAN) MIGRASIEWERKERS)	11	16	27
TOTAAL	62	36	98
%	63.3%	36.7%	100.0%

Uit die voorafgaande is dit duidelik dat die variasie van werksmoontlikhede in die gebied self beperk is. Afgesien van die onderwysberoep en klerikale werk, bied die boubedryf en vervoerwese 'n mate van werksmoontlikhede. In die geval van diegene wat by die boubedryf betrokke is, het ons merendeels te doen met persone wat huise op kontrakbasis oprig. Soos vroeër aangetoon, het dit taamlik

gebruiklik geword dat wonings nie meer deur die huismense self opgerig word nie, maar dat 41% inderdaad dié werk teen vergoeding laat doen.

Die feit dat familieledede nie meer saam as lokale eenheid gesentraliseer is nie, bring mee dat, waar vroeër op die hulp van familieledede te alle tye gereken kon word, vandag van ander hulp teen vergoeding gebruik gemaak moet word. Grondeienaars en perseelhouers maak tot 'n groot mate gebruik van ander om hulle lande of bewerkbare dele van die woonpersele te laat ploeg. Dit het nl. geblyk dat uit 500 gevalle 58% hulle lande of persele teen vergoeding laat ploeg het. Vir skoffel en oes word werkpartye gereël maar in teenstelling met vroeër waar die oes deur gesinslede gehanteer en vervoer is, word in toenemende mate by gebrek aan eie vervoermiddels van deeltydse vervoerkontrakteurs gebruik gemaak. Ek het ook bevind dat nie-grondbesitters hulleself soms aan Bantoeboere op 'n geleentheidsbasis verhuur.

2. HANDEL

In sy vroeëre stamlewe was die Rolong t.o.v. sy materiële benodigdhede selfversorgend ofskoon ruilhandel onder mekaar op beperkte skaal voorgekom het. Ruilings soos twee mandjies kafferkoring vir 'n skaap, implemente in ruil vir kafferkoring, en kleinvee vir beeste, is onderling gereël. Daarby het die Rolong ook handel gedryf met ander stamme of persone met wie hulle van tyd tot tyd in aanraking gekom het. In hierdie verband meld Moffat tydens sy kontak met Tswanavolke dat: „Wooden bowls, spoons, and ornaments in abundance, were brought to exchange for commodities which we possessed, among

others two elderly men came and presented their children for sale
 ..."²⁾

Nadat hulle by Thaba'Nchu gevestig geraak het, is ruilhandel deur die Rolong veral met die Voortrekkers en Sotho gedryf. Die aanwesigheid van die Voortrekkers by die Modderrivier was 'n aanwinst vir die Rolong deurdat laasgenoemde koring van die Sotho geruil en teen 'n goeie wins aan die Trekkers herverruil het.³⁾ Tuisvervaardigde artikels soos karosse van die velle van wildekatte, jakkalse en luiperds is deur die Rolong aan die Sotho verruil vir vee en kafferkring.⁴⁾

Hoewel ruilhandel vandag nog 'n algemene erkende bedryf is en tuisgemaakte artikels vir landbouprodukte of dié vir vee verruil word, geskied dit op baie beperkte skaal. Die feit dat elke gesin nie meer soos vroeër t.o.v. sy voedselvoorsiening en gebruiksgoedere selfversorgend is nie, asmede deur die ontstaan van nuwe behoeftes, is die Rolong vir die voorsiening van klere, meubels, landbou-implemente, huishoudelike artikels, medisyne en alle ander benodighede aangewese op warehuise.

Handel as bedryfsvorm het in hierdie gebied en veral by die Rolong 'n gesogte aktiwiteit geword. Aansoek om nuwe handels-lisensies is aansienlik, nie alleen vanweë 'n verwagte goeie inkomste uit hierdie bron nie, maar ook omdat handelsaktiwiteite in die algemeen groot prestigewaarde inhou. Die ervaring tot dusver is dat hoewel sommige Bantoehandelaars suksesvol sake doen, 'n groot aantal

---

2) Moffat, R. (1842). p.102.

3) Backhouse, J. (1844). p.414.

4) Arbousset, J.T. (1846). p.330.

met min kapitaal, klein voorrade, min of geen handelsservaring en beperkte omsetmoontlikhede 'n saak onderneem. Die gevolg is dat baie van hulle 'n sukkelbestaan voer of bankrot raak. Daarby moet in gedagte gehou word dat die blanke handelaars (3 op S.A. Bantoe-trustgrond, bo en behalwe dié op die dorpie Thaba'Nchu self), vanweë groter verskeidenheid van voorrade en kredietmoontlikhede, sterk kompetisie is vir die gewone Bantoe-handelaar.

In die Bantoegebied was daar in 1963 61 handelspersele waarvan 59 geokkupeer was: 42 algemene handelaars, 12 slagterye en verskillende kafees en/of groentewinkels wat merendeels volgens die digtheid van die bevolking oor die woongebiede versprei is. Moroka, Ratlou en Mokoena, om die belangrikste te noem, beskik respektiewelik oor 6, 16, 9 winkels, kafees en slagterye.

Die algemene neiging is om vir goedere kontant te betaal. Kliënte vul hulle voorrade dikwels op onbeplande wyse aan. Ek het huisvrouens en kinders gesien wat soms 'n paar maal daaglik winkel-toe gaan om iets te koop. Maar in gevalle waar die vader elders werk en naweke tuis kom, koop hyself dikwels die nodige voorrade vir die komende week. Die gewone gebruik is dat item vir item betaal word.

Volgens mededeling van blanke handelaars koop Rolong by voorkeur goedere, veral klere, van goeie gehalte. Vir spesiale geleenthede soos huwelike, konserte, aanneming, kerklike funksies, danse ens. word aansienlike bedrae aan uitrusting bestee. Danse wat in die Barolongsaal van tyd tot tyd gehou word, bied geleentheid vir besondere swier en deftigheid. Die aanddrag wat by so 'n geleentheid gedra, asmede die algemene wyse van optrede en gedrag wat gehandhaaf word, is 'n voorbeeld van die mate van verwestering van die jonger

geslag.

'n Verdere kenmerk van die kooppatroon van die Rolong is dat die besit van sekere goedere besondere prestigewaarde inhou. Professionele en ander persone heg baie waarde aan die dra van 'n boeketas (bekend as 'n "dignity bag"), horlosies, netjiese pakke klere en die besit van 'n radio. Navraag by blanke sowel as Bantoe-handelaars het egter getoon dat relatief min winkelskuld vir die aankoop van luukse artikels, soos musiekinstrumente, duur meubels en ander huishoudelike toerusting, gemaak word. Indien wel skulde aangegaan word, is dit merendeels t.o.v. noodsaaklike lewensbehoefte soos klerasie, kruideniersware, boumateriaal en landbou-implemente. As voorbeeld van die aard en omvang van skulde van 500 huishoudingshoofde is die volgende bevind:

	<u>AANTAL</u> <u>PERSONE</u>	<u>%</u>	<u>BEDRAG</u> <u>VERSKULDIG</u>
Klerasie :	39	(7.8%)	R 4 - 100
Meubels :	4	(0.8%)	R10 - 80
Kruideniersware :	50	(10.0%)	R 3 - 50
Boumateriaal en) Winkeltoerusting)	5	(1.0%)	R80 - 300
Motors :	2	(0.4%)	R80 en R1200
Landbou-implemente) en herstelwerk):	4	(0.8%)	R15 - R45.

Ander skulde het gevarieer van agterstallige skoolheffings, tot vergoeding vir ploeg en vervoer van produkte ens.. In totaal het 24.4% van die steekproef een of ander skuld te vereffen gehad. Oor die algemeen is die Bantoebevolking wat winkelskuld by blanke winkeliers aangaan, goeie betalers. Gevalle het onder die aandag gekom dat na jarelange afwesigheid 'n persoon by 'n winkelier instap om sy skuld te vereffen. Hiermee hang natuurlik saam dat 'n goeie betaler

ook betreklik maklik krediet kan kry veral wanneer 'n skielike behoefte aan kontant ontstaan. Die winkelier vervul in dié opsig 'n belangrike funksie en dit het uit gesprekke met stamlede en winkeliers geblyk dat hulle hulle dikwels tot 'n handelaar wend wanneer skielik kontant benodig word soos bv. in die geval van ernstige siekte of 'n sterfgeval. Hiernaas is winkels, veral in die plattelandse dele, gesellige plekke van byeenkoms waar die nuus van die dag en skinderstories uitgeruil word.

3. MIGRASIE-ARBEID

Die neiging om die tuisgebied te verlaat en elders werk te soek, het vir die Rolong gedurende die afgelope eeu 'n roetine en gewoonte geword. Die redes vir gebiedsverlating is uiteenlopend en verskil van individu tot individu. In die geval van jong mense is hulle, afgesien van suiwer ekonomiese redes, begerig om die aantreklikhede van 'n stadslewe te ondervind. Onder invloed van westerse lewenswyse het tradisionele vorms van vermaak en aktiwiteite in onbruik geraak, maar hoewel Thaba'Nchu nie (soos baie ander Bantoegebiede) totaal afgesonder van 'n stedelike omgewing geleë is nie, en die aanwesigheid van skole en kerke nuwe sosiale aktiwiteite in die gebied teweeggebring het, bestaan by baie die behoefte aan meer sosiale bedrywigheide en opwinding. Baie jongmense, veral diegene wat nie professionele betrekkinge bekleë nie, vind die lewe in die stamgebied saai en eentonig en menigeen het teenoor my die opmerking gemaak „hier is niks om te doen nie“. Selfs onderwysers voel meer aangetrokke tot werk in stedelike gebiede. Daarnaas verlaat jongmense die gebied om ouerlike gesag en verpligtinge teenoor familieleden vry te spring. Dit geld veral in gevalle waar ouers kinders

in 'n huwelik met 'n bepaalde persoon wil dwing, waar werkende jongmense hulle inkomstes gereeld aan ouers of voogde (dikwels malome) moet afstaan, of wanneer skadevergoeding in gevalle van deflorasie betaal moet word. Algemene ekonomiese toestande verplig ongetroude moeders om elders te werk vir die onderhoud van hulle kinders omdat hierdie verpligting in sommige gevalle nie meer soos vroeër deur die ouers van ongetroude moeders nagekom kan word nie. Jong dogters wil ook soms ouerlike gesag ontduik en 'n eie onafhanklike bestaan buite die gebied voer sonder die ewigdurende toesig van bemoeisieke familieleden. 'n Merkbare strewe tot groter individualiteit en onafhanklikheid, gekweek en gestimuleer deur skoolopleiding, lei tot distansiëring tussen ouer en kind, gee aanleiding tot familiële disharmonie en moet as faktor tot verlatenheid van die gebied nie uit die oog verloor word nie.

Met uitsondering van enkele, verlaat getroude mans die tuisgebied slegs wanneer ekonomiese redes hulle daartoe dwing. Enkele gevalle is wel aangetref waar mans weens die onvrugbaarheid van hulle vrouens geweier het om bogadi-verpligtinge na te kom, die gebied verlaat en alle kontak met hulle tuismense verbreek het. Oorwegend bly egter in alle gevalle die ekonomiese noodsaaklikheid om elders werk te vind en inkomstes aan te vul. Afgesien van die behoefte aan kontant vir die aanskaf van verbruiksgoedere, moet voorsiening gemaak word vir gereelde kontantuitgawes soos stamheffings, wel- en grondfooi, huurgelde vir persele, sanitêre fooie, belastingens ens.. Daarbenewens het 'n verhoogde lewenstandaard meegebring dat ook voorsiening vir ander gereelde uitgawes gemaak moet word. As voorbeeld hiervan blyk bv. dat 15,8% tot 'n begrafnisfonds bydra, dat gewone lewensassuransie deur meer gegoede en ontwikkelde persone as nood-

saaklik beskou word en dat 9.6% een of ander assuransiëpremie betaal. Hiernaas word heffings op huishoudingshoofde geplaas vir die oprigting van nuwe skoolgeboue en gereelde bydraes tot skoolfondse gevra. Sodanige verpligtinge word volgens my steekproef deur 35.8% gereeld nagekom. Verder, in die lig daarvan dat 'n baie aktiewe kerklike lewe gelei word, gaan dit ook gepaard met finansiële verpligtinge en lewer 15.4% gereelde maandelikse bydraes.

Dit moet egter hier beklemtoon word dat die algemene landboukundige toestande en die grootte van die oes meer as enige ander oorweging die arbeidsaanbod vanuit die gebied bepaal en beïnvloed. Daar is 'n duidelike korrelasie tussen arbeidsaanbod en swak of goeie oeste.

Dit is uit die aard van die saak onmoontlik om te bepaal hoeveel migrasie-arbeiders op 'n gegewe tydstip uit 'n gebied afwesig is en hoeveel gesinne daardeur geraak word. Onderzoek na hierdie aspek het aangetoon dat uit 500 huishoudings daar in 30.2% gevalle geen gesinslede buite die gebied werksaam was nie. Wat die res van die huishoudings betref, was die posisie as volg:

TABEL XXVII

AANTAL MIGRASIE-ARBEIDERS PER HUISHOUDING
BUIE THABA'NCHU WERKSAAM

AANTAL ARBEIDERS	AANTAL HUISHOUDINGS	% HUISHOUDINGS	TOTALE AANTAL MIGRASIE-ARBEIDERS
GEEN	151	30.2	-
1	195	39.0	195
2	79	15.8	158
3	41	8.2	123
4	20	4.0	80
5	11	2.2	55
6	3	0.6	18
TOTAAL	500	100.0	629

Hierdie syfers toon aan dat gemiddeld 1.26 persone uit elke huishouding as 'n trekarbeider buite die gebied van Thaba'Nchu werksaam is. Indien ons egter vir berekeningdoeleindes dié huishoudings t.w. 30.2% waar geen gesinslid buite die gebied werksaam is nie, buite rekening laat, kom die gemiddelde aantal afwesige persone op 1.8 per huishouding te staan. Dit is verder van belang om daarop te let dat van 54.8% van alle huishoudings minstens 1 of 2 familie-lede buite die Bantoegebied werk.

Om vas te stel wat die algemene tydperk van afwesigheid en mate van kontak van migrasie-arbeiders met tuislede is, is vir hierdie doel spesiaal ondersoek ingestel na 100 Rolonghuishoudings waar in alle gevalle gesinslede buite die gebied gewerk het. In totaal was 179 persone uit hierdie 100 huishoudings afwesig waarvan 158 as werklike migrasie-arbeiders beskou kan word, omdat 21 getroude vrouens wel kontak met tuislede behou, maar permanent elders woon.

Wat eersgenoemde aspek, nl. die tydperk van afwesigheid betref, wissel dit van 1 maand tot langer as 20 jaar, as volg:

TABEL XXVIII

TYDPERK VAN AFWESIGHEID
VAN MIGRASIE-ARBEIDERS

TYDPERK AFWESIG	AANTAL ARBEIDERS	%
1 - 12 MAANDE	89	56.3
13 - 24 "	7	4.4
25 - 36 "	6	3.8
37 - 60 "	20	12.7
10 - 20+ JAAR	8	5.1
ONBEKEND	28	17.7
TOTAAL	158	100.0%

Uit die voorafgaande, geverifieer deur gesprekke met tuislede, blyk dit dat die meeste migrasie-arbeiders verkies om vir korter periodes die gebied te verlaat en dat hulle na verloop van 12 maande graag vir 'n rusperiode terugkeer. Die redes hiervoor is uiteenlopend en hang saam met die doel waarmee die gebied verlaat is. In die geval van vee-eienaars en landbouers wat hulle inkomstes probeer aanvul, word teruggekeer sodra aan 'n bepaalde kontantbehoefte voldoen is. Jongmense wat geen behoorlike bestaansmoontlikhede in die gebied het nie, is geneig om langer of permanent weg te bly, terwyl daar egter ook diegene is wat bloot tydelik die gebied verlaat om geld vir genoegsame bogadi of persoonlike benodigdhede te verdien.

In hoeverre hierdie persone oor die algemene kontak met gesinslede tuis behou en periodiek tuis besoeke aflê, is deur die steekproef die volgende tendens aangedui:

BESOEKE TYDENS AFWESIGHEID:

		%
Elke naweek	17	10.8
1 besoek maandeliks	26	16.5
Slegs gedurende ploegseisoen	17	10.8
Ongereeld maar 1 x per jaar	51	32.2
Alle kontak verbreek	30	18.9
Ongespesifiseerd	17	10.8
Totaal	<u>158</u>	<u>100.0%</u>

Van hierdie 158 migrasie-arbeiders was 71 (44.9%) te Bloemfontein werksaam wat 'n aanduiding is van die belangrikheid van hierdie industriële sentrum vir die Bantoegebied van Thaba'Nchu. Dit het verder geblyk dat dit juis hierdie groep is wat ook meer dikwels vir naweke of minstens maandeliks tuis besoek aflê en meer ge-

reeld kontak met familieleden behou.

Afgesien van die persoonlike kontak wat migrasie-arbeiders met tuislede deur besoeke handhaaf, word kontak ook behou deur finansiële of ander bydraes wat gereeld of ongereeld geskied. In hierdie verband het my ondersoek aangetoon dat van 629 migrasie-arbeiders 210 (33%) hoegenaamd geen finansiële of ander bydrae tot die lewensonderhoud van tuisemense maak nie, maar dat 419 (67%) in onderstaande verhouding gereeld of ongereeld bydraes stuur of bring:

TABEL XXIX

AANTAL MIGRASIE-ARBEIDERS WAT
TOT INKOMSTE VAN GESINSLEDE
IN BANTOEGEBIED BYDRA

	MANLIK	%	VROULIK	%	TOTAAL	%
GEREELD	153	36.51	37	8.84	190	45.35
ONGEREELD	162	38.66	67	15.99	229	54.65
TOTAAL	315	75.17	104	24.83	419	100.0%

By diegene wat gereeld bydra tot die onderhoud van tuislede is veral ingesluit getroude mans met afhanklikes in die tuisgebied. Jonger ongetroudes is daarenteen meer ongereelde bydraers. Vroulike migrasiewerksters dra oor die algemeen minder as mans tot die gesinsinkomste van tuisfamilie by, wat ten dele aan hulle kleiner verdienstes toegeskryf kan word. By diegene wat wel bydra, is veral ingesluit ongetroude moeders waarvan die kinders by grootouers tuis is.

Omdat bydraers kontant sowel as skenkings in die vorm van voedsel, klere, huishoudelike toerusting ens. aan tuislede lewer, is dit haas onmoontlik om hierdie bydraes in terme van kontant te bereken.

Die afhanklikheid van migrasie-arbeid word egter geïllustreer deur die feit dat 7.6% van 500 huishoudingshoofde uitsluitlik aangewese was op inkomste en/of goedere wat migrasie-arbeid inbring. Hierdie gevalle sluit egter slegs diegene in wat oor hoegenaamd geen vee en landbougrond beskik nie.

4. REKRUTERING VAN MIGRASIE-ARBEIDERS

Daar is verskillende wyses waarvolgens werksoekers aan werksmoontlikhede geholpe raak. In die breë kan ons onderskei tussen diégene wat op eie inisiatief die gebied verlaat en gereeld by dieselfde werkgewer in diens tree na afloop van 'n rusperiode tuis, en diégene wat van daargestelde fasiliteite gebruik maak om in bepaalde werkkringe geplaas te word. Die twee belangrikste instansies in hierdie verband is die Arbeidsburo en die rekruteringsorganisasie: Native Recruiting Corporation (N.R.C.).

(a) ARBEIDSBURO

Die Distriksarbeidsburo van Thaba'Nchu is op 2 Januarie 1955 in die gebied ingestel. Sedertdien het dit 'n baie belangrike kanaal geword deur middel waarvan werksoekers effektief en spoedig in bepaalde werkkringe geplaas word. Waar bv. gedurende 1956 slegs 1319 arbeiders aan werk geholpe is, het die getalle gaandeweg van jaar tot jaar toegeneem tot 3114 in 1961; 2799 in 1962 en 2734 in 1963.

Ten spyte van hierdie jaarlikse uitplasings van werksoekers was die arbeidsaanbod gedurende die afgelope jare aanmerklik groter as die arbeidsaanvraag, wat 'n aanduiding is van die gebrek aan werksmoontlikhede in die gebied self. Werkloosheid, o.a. as gevolg van die nie-bestaan van plaaslike nywerhede, swak oeste, gebrek aan landbougrond, vee ens. skep in hierdie Bantoegebied groot probleme vir

owerheidsinstansies. Soos ook in ander Bantoegebiede beïnvloed genoemde faktore o.a. belastinginvorderings en skep die gebrek aan genoegsame werksmoontlikhede talryke sosiaal-ekonomiese vraagstukke.

Die gemiddelde aantal plasings van arbeiders per maand was 240 vir die jare 1961-1963. Die getal per maand per jaar wat geplaas word, bly betreklik konstant ofskoon dit aan die begin van elke jaar hoër is as teen die einde daarvan. Die posisie vir 1963 was bv. as volg:

TABEL XXX

PLASING VAN MIGRASIE-ARBEIDERS
DEUR DISTRIKSARBEIDSBURO, THABA'NCHU, 1963

1963 MAAND	AANTAL IN DIENS GEPLAAS			%
	M	V	TOTAAL	
JAN.	294	15	309	11.3
FEB.	385	23	408	14.9
MAART	146	33	179	6.5
APRIL	177	13	190	6.9
MEI	234	20	254	9.3
JUNIE	180	9	189	6.9
JULIE	319	26	345	12.6
AUG.	237	24	261	9.6
SEPT.	203	9	212	7.8
OKT.	163	15	178	6.5
NOV.	115	15	130	4.8
DES.	58	21	79	2.9
TOTAAL	2511	223	2734	100.0%
%	91.8	8.2	100.0	

Dit bring die gemiddelde aantal plasings per maand vir 1963 op 227.8 persone te staan. Die getalle-verhouding tussen mans en vrouens wat in werkkringe geplaas word, bly betreklik konstant en

is gemiddeld 9:1.

Al hierdie werkers is afkomstig uit die distrik van Thaba'Nchu en is òf in die distrik self òf daarbuite geplaas. Hoewel gepoog word om uitplasings na buite doeltreffend te beheer, is dit in die lig van omstandighede nie altyd moontlik om die getalle te beperk nie. Uitplasing van arbeiders na stedelike sentra (veral ook Bloemfontein), die Vrystaatse en ander goudmyne, vind gereeld plaas soos hier aangedui:

TABEL XXXI

PLASING VAN MIGRASIE-ARBEIDERS
IN BELANGRIKSTE BEDRYWE DEUR
DISTRIKSARBEIDSBURO, THABA'NCHU

1963 MAAND	BEDRYF			HUISHOUDELIKE DIENS	ANDER	TOTAAL
	MYNE	BOUBEDRYF	WOONSTELLE EN HOTELLE			
JAN.	238	10	10	24	27	309
FEB.	252	74	-	34	48	408
MAART	82	2	5	45	45	179
APRIL	123	-	-	26	41	190
MEI	161	6	-	38	49	254
JUNIE	112	30	-	22	25	189
JULIE	88	127	-	68	62	345
AUG.	84	55	-	74	48	261
SEPT.	108	45	-	15	44	212
OKT.	120	6	-	30	22	178
NOV.	73	4	5	28	20	130
DES.	40	-	-	30	9	79
TOTAAL	1481	359	20	434	440	2734
%	54.2	13.1	0.7	15.9	16.1	100.0%

Die belangrikste werkgewer bly die mynindustrie. Ander werkkringe, behalwe dié in voorgenoemde tabel gespesifiseer, sluit

die volgende in: landbou, fabrieke en nywerhede, spoorweë, publieke liggame, handel, steenmakerye, klipgroewe ens..

Daar bestaan ongelukkig geen rekords omtrent die etniese verband van migrasie-arbeiders wat in die diens geplaas word nie. Navrae het egter laat blyk dat die Rolong besliste vooroordele teenoor sekere werk daarop nahou. Hulle is minder geneig tot werk in die myne en kieskeurig omtrent werk in stede. Die algemene houding van die Rolong t.o.v. plaasarbeid blyk uit die stelling van een van my informante: "it would be a social climb-down for us to work on farms, especially on farms in the Thaba'Nchu District. The Barolong do not regard themselves as servants: we regard ourselves as the original owners of the place."

Hulle verkies klerklike werk in kantore of fabrieke, en sal eerder 'n vragmotorbestuurder as 'n laaier wil wees. Hierdie verskynsel kan bes moontlik aan hulle algemeen hoëre skoolopleiding toegeskryf word.

(b) REKRUTERING DEUR N.R.C.

As agent vir werkverskaffing is in die gebied van Thaba'Nchu die Arbeidsburo die belangrikste. Hiernaas vervul egter ook die Native Recruiting Corporation as werwer vir Bantoe-arbeiders vir die myne 'n belangrike funksie. Daar word egter deur hierdie organisasie min Rolong gewerf. Dit moet, soos reeds vermeld, toegeskryf word aan hulle afkeer in mynwerk in die algemeen. Van 3109 gewerfde Bantoe vir die jaar 1962-1963 afkomstig vanuit 'n groot aantal distrikte van die O.V.S., was slegs 421 afkomstig uit die Thaba'Nchu-gebied. Hiervan was ongeveer 33% Rolong en die res Sotho.

Die inkomste wat deur mynwerkers na hierdie gebied deur die twee uitbetalingssisteme, t.w. die „Voluntary Deferred Pay System" (V.D.P.) en „Native Remittances" terugvloei, is relatief laag. Volgens eersgenoemde sisteem het die gemiddelde bedrag per arbeider op R26.00 en volgens laasgenoemde sisteem op R32.00 per arbeider per jaar te staan gekom.

5. SLOTOPMERKING

My ondersoek na die huidige lewenspatroon van die Rolong in vergelyking met die vroeëre, asmede die faktore en omstandighede wat kultuurverandering teweeggebring het, het laat blyk dat nie alleen veranderinge op sosiaal-religieuse gebied ingetree het nie maar dat ook die ekonomiese patroon en aktiwiteite diepgaande wysigings ondergaan het. Na die faktore wat verantwoordelik is vir hierdie verskynsel is reeds verwys, maar dit moet weereens beklemtoon word dat deur bevolkingstoename, gebrek aan grond en vee en ekonomiese druk in die algemeen, die tradisionele sisteem van selfversorging nie kon standhou teen die eise wat 'n gemoderniseerde lewenswyse inhou nie.

Weens die beperkte bestaansmoontlikhede in die gebied self word dit vir 'n steeds toenemende deel van die bevolking noodsaaklik om elders 'n heenkome te vind en die trekarbeidstelsel het gevolglik 'n tradisie en gewoonte geword. Hoewel hierdie verskynsel 'n ekonomiese noodwendigheid is, bring dit allerlei implikasies mee wat nie alleen die tuisgebied nie, maar die algemene lewenspatroon van die Rolong in sy wese raak. Deur gebrek aan mannekrag verwaarloos die gebied, want migrasie-arbeid is vir baie 'n gerieflike skuifmeul wanneer swak landboumetodes en onwilligheid om suksesvol

te boer nie voldoende inkomste verskaf nie. Maar aan die ander kant moet ook onthou word dat algemene ekonomiese toestande die terugkeer van diegene wat graag na verloop van tyd wil terugkeer, strem. Die tendens skyn te wees dat die gebied alhoemeer 'n toevlugsoord word vir stamlede wat weens ouderdom nie meer daarbuite 'n bestaan kan maak nie.

Die ontwikkelde Rolong is bewus van die sosiaal-ekonomiese probleme wat hierdie tendens inhou en sal beslis ekonomiese ontwikkeling van sekondêre nywerhede in die gebied verwelkom. Die ontwikkelingspeil wat hy reeds bereik het, is 'n belangrike faktor in sy guns wat die moontlikheid inhou dat hy, gegewe die nodige hulp en leiding, selfs in 'n nywerheidsentrepeneur sal ontwikkel.

HOOFSTUK XII

SLOT EN GEVOLGTREKKINGS

Die doel van hierdie studie, soos in die Inleiding nader omskryf, is om 'n uiteensetting te gee van die huidige sosiaal-ekonomiese kultuurpatroon van die Rolong-Seleka te Thaba' Nchu en te bepaal in hoeverre hierdie stam veral op genoemde lewensterreine met verloop van tyd kultuurverandering ondergaan het.

In hierdie verband is dit belangrik om te onthou dat kulturele veranderinge 'n dinamiese proses en voortdurende verskynsel is waaraan alle gemeenskappe te alle tye onderhewig is en dat dit deur verskeie faktore van binne en van buite teweeggebring word. Aan die een kant vind kultuurverandering op spontane wyse plaas en word veroorsaak deur faktore en magte werkzaam in die gemeenskap self en aan die ander kant word dit gestimuleer deur kontak en invloed wat van andersoortige kulture uitgaan. Dit spreek vanself dat in hierdie proses die bestaande orde van 'n gemeenskap aansienlik vervorm en/of gemodifiseer word en dat, afhangende van die intensiteit waaraan die kultuur van 'n volk aan beïnvloeding onderhewig is, duidelik sigbare veranderinge plaasvind.

In die geval van die Rolong-Seleka, soos trouens by ander Bantoestamme van Suid-Afrika, is die mees klaarblyklike stimulus tot ingrypende kultuurveranderinge direkte kontakmaking met, of indirekte invloed van, die westerse kultuur en lewenswyse wat fundamentele veranderinge in hulle geestelike, sosiaal-politieke en

ekonomies-materiële lewe teweeggebring het. Hierdie kontak strek reeds oor naastenby 'n eeu en 'n half en begin in 1822 met die aankoms van Wesleyaanse sendelinge wat hulle lot by dié van die Rolong-Seleka inwerp en direk verantwoordelik was vir die hervestiging van die stam in hulle huidige woongebied. Deur jarelange omswerwinge, talryke oorloë en by tye deur hongersnood, was die Rolong-Seleka uitgeput en het hulle in die sendelinge beskermhere en wel-doeners gesien wat hulle ook in die besonder ontvanklik gemaak het vir die boodskap wat die sendelinge gebring het. Tereg merk dr. Eiselen in die verband op dat ... „the tribes of the Free State and the Transvaal had been reduced to terrible straits by the wars. .... To these harassed people the missionaries came like so many good Samaritans. Their faith in the ancestral gods had been badly shaken and they were ready to open their ears to the message of love and hope.”¹⁾

Volgens alle aanduidinge het die sendelinge van meet af aan by die Rolong-Seleka aanmerklike sukses behaal. Hulle werksaamhede was nie slegs toegespits om 'n nuwe geloofsvorm te verkondig nie, maar, ten einde 'n nuwe lewenswyse en sosiale orde tot stand te bring, is sendingskole gestig en maatskaplike en mediese dienste ingestel om gebruike wat strydig was met die Christelike geloof te vernietig en nuwe lewensopvattinge en idees te laat posvat.

Aanraking met westerse leefwyse het egter nie beperk gebly tot die groepie sendelinge wat saam met hulle na Thaba'Nchu verhuis of later daarheen gekom het nie. Met verloop van tyd raak

---

1) Schapera, I. (Ed.) 1934. p.68.

meer en meer blankes in die Oranje-Vrystaat gevestig en bring algemene ekonomiese ontwikkeling mee sodat die Rolong weens verskeie redes by die westerse geldeconomie ingeskakel word en aan die trekarbeidstelsel gewoond raak. Maar verder: in 1884 word die gebied wat die Rolong tot dusver onafhanklik bewoon en self bestuur het onder blanke beheer geplaas waardeur verandering in die bestaande stambestuur intree.

Uit die historiese verloop van kontakmaking van die Rolong met westerse lewensaard en -wyse is dit duidelik dat (a) die kerk, tesame met sy skepping van nuwe instellings, (b) blanke beheermaatreëls vanaf die anneksasie van die gebied, en (c) algemene veranderende ekonomiese omstandighede, die vernaamste faktore is, wat afsonderlik of in samehang met mekaar, verantwoordelik was vir die huidige lewenspatroon van die Rolong.

Dit moet egter hier beklemtoon word dat hoewel die kultuur van die Rolong-Seleka talryke waarneembare veranderinge ondergaan het, tog veel diepgewortelde kulturele aspekte standgehou het teen alle beïnvloeding. In samehang met die tradisionele sosiale en ekonomiese leefwyse wat behoue gebly het, dra die handhawing van die moedertaal veral daartoe by om aan hierdie stam 'n eie identiteit en stamsamehorigheid te verleen. Hierdie samehorigheidsgevoel tree duidelik na vore in sy belangstelling in en deelname aan aangeleenthede wat sy algemene welvaart en stambestuur raak. Aktiewe belangstelling en deelname aan stamsake en die wyse waarop van owerheidsweë op simpatieke wyse opgetree word, dra grootliks by tot die behoud van die Rolong-Seleka as volksgroep ten spyte van die invloed en aanwesigheid van ander etniese groepe in die gebied.

B I B L I O G R A F I E

- ARBOUSSET, J.T. 1846. Narrative of an exploratory tour to the north-east of the colony of the Cape of Good Hope by the revs. T. Arbousset and F. Daumas. Transl. by C.Brown.
- ASHTON, H. 1955. The Basuto. International African Institute. Oxford University Press. London.
- BACKHOUSE, J. 1844. A Narrative of a Visit to the Mauritius and South Africa. London.
- BARROW, J. 1801, 1804. An account of travels into the interior of Southern Africa. Vol. II.
- BREUTZ, P.-L. 1955. The Tribes of the Mafeking District. Ethnological Publications No.32. Government Printer, Pretoria.
- BRINK, C.F. 1778. Nieuwste en beknopte beschryving van de Kaap der Goede Hoop. Amsterdam.
- BROADBENT, S. 1865. A Narrative of the first Introduction of Christianity amongst the Barolong tribe of Bechuanas, South Africa. London.
- BROWN, J.T. (Geen datum). Secwana Dictionary. Publ. by S.A. District Committee of the London Missionary Society. Vryburg, S.A.
- COLE, Desmond T. 1955. An Introduction to Tswana Grammar. Longmans, Green & Co. London.
- COLLINS, W. 1907. "Free Statia", or Reminiscences of a Lifetime in the Orange Free State, South Africa, from 1852 to the end of 1875. Bloemfontein.
- CORY, G.E. Sir. 1926. The Rise of South Africa: a history of the origin of South African colonisation and of its development towards the east from the earliest times to 1857. London. 1910-1930.
- EISELEN, W.W.M. (1951) A speech delivered at the opening of a Conference of Zulu Chiefs at Eshowe on 12th December, 1951.
- ELLENBERGER, V. 1938. A century of mission work in Basutoland (1833-1933), trans. from the French by E.M. Ellenberger. Morija.
- HERSKOVITS, M.J. 1926. The cattle complex in East Africa. Am. Anthropologist. Vol. 28.

- KIRBY, P.R. (Ed.). 1939. The Diary of Dr. Andrew Smith, director of the "Expedition for exploring Central Africa", 1834-1936. Van Riebeeck Society, Cape Town.
- KRÜGER, F. (dr.) 1949-50?. Thaba'Nchu. (Ongepubliseerd).
- LAGDEN, G.Y. 1909. The Basutos: the mountaineers and their country. Vol. 1. London.
- LAGDEN, G.Y. 1909. The Basutos. Vol. II. London.
- LOUW, M.J. 1954. 'n Regionale Opname van die Thaba'Nchu Distrik in die O.V.S. (Ongepubl. Tesis). Unisa.
- MATTHEWS, Z.K. Marriage Customs among the BaRolong. Africa. Vol. XIII. No.1. January 1940.
- MOFFAT, R. 1842. Missionary Labours and Scenes in Southern Africa. London.
- MOISTER, W. 1869. Conversations on the rise, progress and present state of Wesleyan Missions in various parts of the World. London.
- MOLEMA, S.M. 1920. The Bantu Past and Present: an ethnographical and historical study of the Native races of South Africa. W. Green & Son, Edinburgh.
- MOLEMA, S.M. (Geen datum). Chief Moroka, His Life, His Times, His Country and His People. Cape Town.
- NATHAN, M. 1937. The Voortrekkers of South Africa, from the earliest times of the foundation of the Republics. London.
- NOBLE, J. 1877. South Africa, past and present: a short history of European settlement at the Cape. London.
- PAUW, B.A. 1960. Religion in a Tswana Chiefdom. International African Institute. Oxford University Press. London.
- PRELLER, Gustav S. 1918-38. Voortrekkermense III. Kaapstad.
- PRELLER, Gustav S. 1918-38. Voortrekkermense. Vol. 1. Kaapstad.
- ROGERS, H. (Revised by P.A. Linington). 1949. Native Administration in the Union of South Africa. Government Printer. Pretoria.
- SCHAPERA, I. e.a. 1934. Western Civilization and the Natives of South Africa. Studies in Culture Contact. Routledge. London.

- SCHAPER, I. (Ed.). 1937. The Bantu-Speaking Tribes of South Africa. An Ethnographical Survey. Routledge, London.
- SCHAPER, I. 1938. A Handbook of Tswana Law and Custom. Oxford University Press. London.
- SCHAPER, I. 1939. Married Life in an African Tribe. Faber. London.
- SCHAPER, I. 1941. Select Bibliography of South African Native Life and Problems. Oxford University Press. London.
- SCHAPER, I. 1943. Native Land Tenure in the Bechuanaland Protectorate. Lovedale.
- SCHAPER, I. 1943. Tribal Legislation among the Tswana of the Bechuanaland Protectorate. A study in the Mechanism of Cultural Change. Monographs on Social Anthropology No.9. London.
- SCHAPER, I. 1947. Migrant Labour and Tribal Life. A study of conditions in the Bechuanaland Protectorate. Oxford University Press. London.
- SCHAPER, I. 1952. The Ethnic Composition of Tswana Tribes. Monographs on Social Anthropology No. 11. London School of Economics.
- SCHLOSSER, Katesa. 1958. Eingeborenenkirchen in Süd- und Südwestafrika. Ihre Geschichte und Sozialstruktur. Kiel.
- SILLERY, A. 1952. The Bechuanaland Protectorate. Oxford University Press. London.
- STOW, G.W. 1905. The Native Races of South Africa; a history of the intrusion of the Hottentots and Bantu into the hunting grounds of the Bushmen. ... Ed. by Theal, G.M. London.
- SUNDKLER, B.G.M. 1961. Bantu Prophets in South Africa. International African Institute. Oxford University Press. London.
- THEAL, G.M. History of South Africa. 1828-1846.
- THEAL, G.M. History of South Africa. 1834-1854.
- THEAL, G.M. History of South Africa. 1846-1860.
- THEAL, G.M. History of South Africa. 1854-1872.

- THEAL, G.M. History of South Africa III.
- UYS, C.J. 1955. No. 'n Voortrekkermonument? Die Skoolblad. O.V.S. Deel XLIII. Aug. 1955.
- VAN WARMELO, N.J. 1935. A Preliminary Survey of the Bantu Tribes of South Africa. Ethnological Publications Vol. V. Government Printer, Pretoria.
- VAN ZYL, H.J. 1952. 'n Volkekundige Studie van die Ekonomiese Lewe en Posisie van die BaKgatla Bagamosêtlha. Verhandeling Universiteit Pretoria.
- VOLOT, J.C. 1899. Fifty years of the history of the Republic in South Africa. (1795-1845). London.
- WALSER, E.A. 1934. The Great Trek. London.
- WALKER, E.A. 1935. A History of South Africa.
- WHITFIELD, G.M.B. 1948. South African Native Law. Juta & Co. Cape Town.

AMPTELIKE PUBLIKASIES

- Bantu. Vol. VIII. No.5. Mei 1961.
- Bevolkingsensus, 6 Sept. 1960. Boekdeel I. R.P. No. 62/1963. Gazette 18.8.1939.
- Leggers. Dept. Bantoe-adm. en -Ontwikkeling. Kantoor Thaba 'Nchu.
- Samenvatting van die Verslag van die Kommissie vir die Sosio-ekonomiese ontwikkeling van die Bantoegebiede binne die Unie van Suid-Afrika. U.G. 61/1955. Staatsdrukker. Pretoria.
- Topo Kadastrale Serie. Departement van Lande Opmetingsraad. Vel 26 en 27.